ספר מונאסטרישץ

LANY
Nowy Jicin
Budzisław

Monasterzyska
BUCZACZ
Jezierzany
Barysz
Koropiec
Jazłowiec
Zbaraż
Wozłów
Tłumacz
Tysmienica
Chryplin
Unii
Otynia
Obertyn
HORODENKA
ZALE
Mezwińko

ספר מונאסטרישץ׳

ספר מונאסטרישץ'

מצבת זכרון לקהילה קדושה

הביא לדפוס מאיר סגל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

תל־אביב תשל"ד

ארגון יוצאי מונאסטרישץ' בישראל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

©

ארגון יוצאי מונאסטרישץ' בישראל
נדפס בדפוס "רויאל", רמת־השרון 1974
Printed in Israel

תוכן

מבוא 7

ספר מונאסטרישץ'

תולדות העיר 11
המצב הגיאוגרפי 11
האקלים, הצומח והחי 12
התעשיה, המלאכה והמסחר 13
היהודים ותפקידם הכלכלי והחברתי 13
תולדות הקהילה היהודית 14
חיי הקהילה 14
תקופת התנועה השבתאית בשטחים המזרחיים של פולין 15
בתי־הספר 16
ראשית התנועה הציונית במונאסטרישץ 18

הסאפריונים

משפחת הסאפריונים 25
החיים הדתיים בעירנו 27

בני העיר מספרים

אהרון אשפיז 35
יצחק ראובר 38
צבי שמואלי 38
שלום בלאנק 39
חיה ברטפלד 42
שלמה זגנרייך 43
מינה רייבל־דולברג 43

אטקה דולברג־יעקוב 44
חיים יצחק שורץ 47
דב זינגר 48
מלכה ולדמן 49
משה באוכמן 50
אבא ריינר 53

שירים

מלכה לי – מאַמע 65
מ. ס. – מיין שטעטעלע 67
אהרון צייטלין – נעמען פון יידישע קינדער 69
מ. סגל – די טשאַרטקאַווער קלויז 71
א. ליעסין – יידיש 73
מלכה לי – עם ישראל חי 77
מרדכי געבירטיג – קינדער־יאָרן 79

זכרונות השואה ועדויות

ד״ר פיליפ פרידמאַן – דעם אומקום פון יידן אין מזרח־גאליציע 83
מאיר בן מרדכי – אונדזער שטעטל אין פאַרלויף פון 70 יאָר 90
מאיר בן מרדכי – אונדזער יוגנד צווישן צוויי מלחמות 93
מאיר בן מרדכי – א שפאציר אין מאנאסטרישץ׳ 96
מאיר סעגאַל – עס איז אַוועק מיטן ווינט... 101
יגטה לרך־פאַליק – וויאַזוי בין איך געראַטעוועט געוואָרן 110

יזכור עם ישראל 113

יזכור – שמות הנספים 115

מבוא

שנים עברו מאז עלה הכורת על העיר מונאסטרישץ, והפצע העמוק עודנו חי ושותת דם. לבנו עודנו מתכווץ בזכרנו מה עוללו לנו החיות הנאציות.

מאז קם ארגון יוצאי מונאסטרישץ בארץ ביקשנו דרך להציב מצבת־זכרון לעיירתנו ולקדושיה. לא פיללנו כלל, בבואנו להכין ספר־"יזכור" לעיירתנו כמה קשה המשימה מכל הבחינות. בשלבי הפעולה הראשונים עסקנו בעיקר בהשגת החומר. לא קל היה לשכנע את חברינו להעלות מזכרונותיהם על הכתב. לא ביקשנו מאמרים בעלי־משקל דווקא. פנינו אל יוצאי עירנו באשר הם שם, בארץ ובגולה, שיטו שכם למפעל קדוש זה. רק מעטים נענו. נגשנו לפעולה מחוסרי־נסיון, אך באהבה רבה ובמסירות אין־קץ. שום דבר לא היה לנו מן המוכן, לא חומר היסטורי ולא תעודות ארכיוניות. לא אנשי־עט, כי אם יוצאי העיירה, אנשים של כל ימות השנה, כתבו ספר זה והנציחו את קהילתה הזעיר־רה, כאשר עשו קהילות גדולות.

לפנינו סיפורה של עיירה קטנה, אחת מאלפים שהוכחדו במזרח אירופה בידי קלגסי הנאצים ועוזריהם. כתבנו לפי יכלתנו, סיפרנו את אשר זכרנו, ואנו מקווים שהצלחנו להעלות את דמות העיירה. ניסינו לתאר את אורח־חייהם של בני־עירנו למן הדור שעבר, אורח־חיים מושתת על ערכים שעליהם התחנכנו. התקשינו להביא תמונה מקיפה של בתי־התפילה, המוסדות, המפלגות וגופים ציבוריים אחרים. אבל השתדלנו לרשום כל מה שזכרנו.

בעיקר הבאנו את פרשת חורבן מונאסטרישץ, מפי שארית הפליטה.

רב היה היגון והצער בעת גביית־העדות על חורבן מונאס־טרישץ והחיסול הטרגי של קדושינו. היו ימים של זוועות ולילות־יגונים בעבודה הזאת, אך היו גם שעות של התיח־דות עם העבר, כאילו חי וקיים עוד הבית, העיירה.

לאור הזכרונות קמו דמויות נשכחות, וכאילו האתמול קם לתחיה.

הופעת הספר "יזכור" הוא מאורע רב־ערך ליוצאי מונאסטרישץ באשר הם שם. יצוינו לברכה בני עירנו באמריקה ובקנדה שהגישו לנו עזרה כספית. וגם נזכור לנצח את חברינו היקר ר' מרדכי דרימר ז"ל, שהקדיש את כל כוח מחשבתו ומרצו לארגוננו, והיה הוגה רעיון הוצאת הספר.

ולכם ילדים, אשר לא הכרתם את עבר הוריכם, נקדיש מלים מספר עם הופעת ספרנו. גדלתם במדינת ישראל העצמאית, והגולה הדוויה מדורי־דורות אינה קרובה ללבכם, ועבר הוריכם זר הוא לרוחכם. במפעלנו הקדוש מילאנו חובה לא רק לקדושינו ולזכר עיירתנו, אלא גם כלפיכם, הצעירים.

לא זכיתם, ילדים, לראות בקרבתכם סבא וסבתא, ולשמוע מפיהם על מעשים וימים שהיו. תעיינו נא בספר זה שלנו, היקר לנו מכל, זכר יחיד זה לעיר מונאסטרישץ, ולעיניכם תתגלה עיירה יהודית טפוסית, אחת מאלפי העיירות בגולה, שהיו, אינן עוד ושלא יהיה להן המשך. ספרנו לעצמנו, וסיפרנו לכם, על מה שהיה וחלף לעולמים. ספרנו הוא גם ספרכם כבדוהו וקראו בו.

ולבסוף יבואו על הברכה, בארץ ובתפוצות, כל אלה שהו־שיטו לנו עזרה כדי להוציא את הספר לאור. ביחוד כל חברי הועד של "ארגון יוצאי מונאסטרישץ" שהניחו את היסוד למפעל זה.

מ. ס.

ספר מונאסטרישץ׳

תולדות העיר

בתחילתה היתה מונאסטרישץ׳ כפר ואחת האחוזות החשובות של משפחת־האצילים בוצ׳אצקי, אשר התפלגה והתפשטה על פני כל החלק המזרחי והדרומי של ממלכת פולין. בתקופה מאוחרת הופיעה בסביבה משפחת־האצילים פוטוצקי, ורוב השטחים עברו לידיה במרוצת הזמן. משפחת פוטוצקי פעלה רבות להתפתחות הסביבה, ביחוד בנה סטפאן פוטוצקי. מונאסטרישץ נוסדה במחצית המאה ה־16, בשם מונאסטיר. במשך הזמן השתבש השם למונסטז׳יסקה בפולנית, ומונסטריסקה – באוקראינית. באידית קראו לה מונאסטרישץ׳. כנראה, התקיים במקום במאה ה־16 מנזר, ומכאן שמה. (לפי מחקרים בדוקים היו לערים ולמקומות שונים שמות לא־סלאביים. לדוגמה: בוצ׳אץ׳ נקראת בשמו של עץ־היער ״בוק״; והוא גם שורש שמה של בוקובינה.

למונאסטרישץ׳ עבר היסטורי מובהק. לפי מסמכים מהימנים השיגה העיר עוד ב־1552, מידי מלך פולין זיגמונד אוגוסט פריבילגיה לניהול שוק שבועי ביום השישי ויריד ביום יגדז׳י הקדוש. העיר עמדה בגבורה בפני התקפותיהם של חילות הטאטארים והתורקים. ובראשית המאה ה־17 ראתה בתבוסתם הניצחת.

תפקיד מיוחד נודע למצודה, שנהפכה במרוצת הזמן לארמון בסגנון הברוק. בתחילה היה המקום מקום־מושבה של משפחת המגנטים בוצ׳אצקי, שנרשמה בתולדות המקום עוד בשנות 1261–1379. האחרונה למשפחה זו, קאתרינה, מתה ב־1501.

התפתחות המקום היתה קשורה בשכנתה העיר בוצ׳אץ׳, שהיתה עיר מבוצרת, ופעמים רבות צרו אויבים עליה. מונאסטרישץ ובוצ׳אץ׳ כאחת סבלו רבות מתגרת יד התורקים, ומושיען הנודע בהיסטוריה היה המלך הפולני יאן סוביאסקי השלישי.

המצב הגיאוגרפי

המבנה הגיאוגרפי והטופוגרפי של מונאסטרישץ׳, שפע המים והאדמה החקלאית, גרמו מצד אחד להתישבות אינטנסיבית; מצד אחר, הבדלי הגובה והמישור סייעו להגנה מפני אויבים מבחוץ.

העיר מונאסטרישץ׳ (מקור שמה – מונַסטיר) שוכנת מעל לגדה המזרחית של נהר קורופיץ, ברוחב הגיאוגרפי 6׳, °49 מצפון לקו המשוה – ובאורך 25׳, °25 ממזרח לגריניץ. היא מרוחקת בקו ישר מרחק 16 ק״מ מעיר בוצ׳אץ׳, וכ־65 ק״מ מטרנופול, בירת המחוז. מן העיר הסמוכה פודהייצה הוליכה דרך ללבוב (למברג), שהיתה

בירת גליציה בימי האוסטרים, ובירת רוסיה האדומה בימי פולין שלפני החלוקה ראשונה (1772).

הכביש הראשי, שפנה דרומה, חצה את הנהר הגדול, דניסטר, בכיוון לעיר הגדולה סטאניסלאבוב. בימי אוסטריה ופולין המחודשת היתה מונאסטרישץ' רחוקה כ־80 ק"מ מהגבול הרוסי. העיר מ. היתה נתונה למרות לעיר המחוז – בוצ'אץ', שמצבה הטופוגרפי המיוחד איפשר לה לעמוד נגד הטטרים והתורקים, וכוחם של יתרונות אלה היה יפה גם במלחמת־העולם הראשונה והשנייה.

נהר קורופיץ, שלא מן הגדולים הוא, מתחלק לפני העיר לכמה פלגים. בחדשי האביב גואה הוא ומציף שטחים נרחבים בסביבה. ביחוד לוקים פרברי העיר – הפיולורקיס והברזובקה.

העיר סוגרת על קצה המערבי של רמת פודוליה. פודוליה היא רמה גבוהה עד 400 מ', המשתפלת בשיפוע קל לעמק נהר־הדניסטר, המשתרע בעומק של כמאתיים מטר למטה מן הרמה. סמוך לגבול הרמה בצפון עוברת פרשת־המים בין רשת הנהרות היורדים דרומה לדניסטר ובין הרשתות של פלגי הויסלה הפונים לצפון־מערב, ופלגי הדניסטר הפונים צפונה־מזרחה. כיוון ששיפוע הרמה הפודולית אחיד הוא כלפי דרום, יורדים בו הנהרות והנחלים דרומה, והם כמעט מקבילים זה לזה והופכים את פודוליה המערבית לארץ רצועות צרות בין גיאיות של נהרות ונחלים. הדניסטר מקבל מים בשפע מהרי הקרפטים המזרחיים ומעמיק לחתור בקצה הדרומי של הרמה, לכן גם פלגיו מעמיקים למטה מפני המישור של הרמה. מצב זה יצר הבדלי גובה דרסטיים, ביחוד בסמוך לאפיקו של הנהר.

השכבות העליונות של הרמה הפודולית מורכבות מאבני־משקע של התור השלישוני (התקופה הגיאולוגית הבינונית). בעמקי הנהרות נחשפו השכבות שמתחת לשלישון, וככל שנתקרב לדניסטר נמצא שכבות קדומות יותר. על גבי השכבות השלישוניות רובצת שכבה עבה של אדמה שחורה – "הצ'ורנוזיום" הפודולי והאוקראיני, המצוין בפוריות נפלאה מדורי־דורות.

האקלים, הצומח והחי

הטמפרטורה השנתית הממוצעת של מונאסטרישץ' קרובה ל־10 מעלות צלסיוס. בינואר הממוצע הוא בין 5–7 למטה מן האפס, ביולי – בין 20 ל־21 מעלות. הקפאון נמשך מ־3 עד 4 חדשים. חום ממוצע שלמעלה מ־20 מעלות נמשך רק קצת למעלה מחודש. כמות הגשם מגיעה ל־450 מ"מ לשנה. רוב הגשמים יורדים בקיץ, אבל אין עונה ללא גשם. כיוון שהטמפרטורה נמוכה, פחותה ההתאיידות מכמות הגשמים. האדמה לחה ומגודלת יערות על פני קילומטרים רבים.

דגן, חיטה, שעורה, שבולת־שועל, תירס, תפוחי־אדמה וכל מיני קטניות – אלה פירות האדמה החשובים ביותר. פרי־העץ כולו תפוחים, אגסים שזיפים ודובדבנים. ביערות הסביבה מצויים כל מיני תות ושפע של פטריות.

בגידול המקנה תפס לפני מלחמת העולם השניה הבקר מקום בראש. אחרי הבקר בא הסוס, ואחריו החזיר והצאן. גידול העופות לא היה רווח במיוחד, וכן גם גידול האווזים, הברווזים ותרנגולי־הודו.

התעשיה, המלאכה והמסחר

מלבד תעשית כוהל מתפוחי־אדמה באחוזות הגדולות, משרפות לבנים אדומות וטחנות־מים, לא היתה קיימת כל תעשיה בעיר. עם הקמת בית־החרושת הגדול לטבק, שעבדו בו כמה מאות פועלים, נתברכה מונאסטרישץ בתעשיה של ממש משלה, להבדיל מערים אחרות בגליציה המזרחית שלא היתה בהן תעשיה מפותחת. אכרי הסביבה היו מגדלים טבק לצרכי בית־החרושת ומקבלים דמי תוצרתם לפי סוגו של הטבק.

חוסר דרכים טובות היקשה על התחבורה לעיירות ולכפרים שבסביבת העיר. יום־השוק השבועי היה היום הרביעי בשבוע. ביום זה היו אכרי הסביבה מביאים תוצרתם החקלאית לעיר: דגן, קטניות, תירס, תפוחי־אדמה ופירות. בעונת הקיץ גדול היה המסחר בביצים. ביצים היו נשלחות ארוזות בארגזים לדנציג; קטניות לגרמניה ולצרפת. היו גם שווקים נוצריים שנתיים, שבהם היו נמכרים תשמישי־קדושה רבים, צלבים ואיקונין קדושות, רובם רפרודוקציות מתמונות איטלקיות עתיקות. רוב ה"אודפוסטים" היו בחדשי הקיץ.

בעלי־המלאכה היהודים בעיר סיפקו את תוצרתם לעיר ולכפרי הסביבה.

היהודים ותפקידם הכלכלי והחברתי

פודוליה היא חלק מרוסיה האדומה (רייסין). הרוסים האדומים נמנים על המאלורוסים (בני רוסיה הקטנה). במאה העשרים החלו לקרוא למאלורוסים בשם אוקראינים. מונאסטרישץ שוכנת בסביבה אוקראינית. בעלי־האחוזות הגדולות שבסביבה היו פולנים. העיר היתה, כרוב ערי גליציה המזרחית מאז המאה הי"ז, יהודית ברובה. המסחר היה כמעט כולו מרוכז בידי היהודים, חוץ ממסחר החזירים. גם רוב בעלי־המלאכה היו יהודים. אבל עוד בימי אוסטריה קמו מתחרים למסחר היהודי בקרב הפולנים והאוקראינים. העתונות הלאומנית הטיפה לבני שני העמים הללו להשתחרר מן התיווך היהודי המיותר. תעמולה זו היתה מלווה עוד בימי האוסטרים שיסוי אנטישמי, וזו הצליחה ביותר בימי פולין המחודשת, וביחוד בקרב האוקר־אינים המושרשים בסביבה יותר מאשר הפולנים המועטים.

הממשלה הפולנית הושיבה איכרים פולנים על אדמתם של בעלי האחוזות הגדולות, ומובן שאחוזות היהודים היו הראשונות שלקו עקב הריפורמה האגררית.

מחמת מיעוט הפרנסה גברה הגירת יהודי מונאסטרישץ לכל ארץ ששעריה עדיין פתוחים היו לפניהם. חלק מיוצאי העיר עלו לארץ־ישראל.

תולדות הקהילה היהודית

עוד בשנת 1500 נזכרת הקהילה היהודית בבוצ׳אץ׳ בתעודות רשמיות. לפי החוקה הפולנית משנת 1539 חולקו היהודים בפולין לשני סוגים: ליהודי המלכות, וליהודים של בעלי־האחוזות.

מבחינת המיסים, וביחוד מס־הגולגולת שהוטל בשנת 1549, היו גם היהודים נתונים לשיפוטה של המלכות. עקב מס־הגולגולת צורפו הקהילות היהודיות בערי־האצילים, ביניהן גם מונאסטרישץ׳, לארגון הקהילות, לוועדי־המדינה ולוועד־הארצות, שהתקיימו בשנות 1581–1764.

רוב המחוזות עברו ע״י קניות, קשרי חיתון וירושה, מידי משפחת־אצילים אחת לאחרת. אולם הפריביליגיה, ששימשה יסוד תחוקתי לחיי היהודים בעיר, היתה קיימת ועומדת בכל חילופי השלטונות.

במחצית המאה ה־17 באה על פודוליה הסתערות הקוזאקים (גזירות ת״ח). היהודים נלחמו שכם אחד עם הנוצרים. גם במונאסטרישץ השתתפה האוכלוסיה היהודית בהגנה על העיר. ביחוד נפגעה העיר בימי פלישת הטאטארים והתורכים (1655–1667), כאשר צר השולטן מוחמד ה־4, לאחר שכבש את קאמיניץ־פודולסקי, זמן ממושך על בוצ׳אץ׳. בבוצ׳אץ׳ הכתיב השולטן בשנת 1672 למלך מיכאל וישניו־ביצקי (1669–1673) תחת התרזה הענקית אשר מאחורי הארמון תנאי־כניעה חמורים וחוזה־שלום.

כאשר התקיפו התורכים את העיר, הצליחו האצילים והעירוניים להימלט לתוך המבצר. העיר נשרפה ונהרסה כליל, ויהודים רבים שלא הצליחו לברוח ונתקעו לפני שערי המבצר והארמון, נתפסו ע״י התורכים ונטבחו שם.

אנשי המבצר התגוננו והחזיקו מעמד עד בוא הצבא בפיקודו של יאן 3 סוביסקי והבריח את התורכים.

רק המלך יאַן סוביסקי הצליח להנחיל תבוסה לתורכים ע״י ז׳וַרבנו ולכפות עליהם תנאי שלום־״ז׳וַרבנו״, שלפיהם החזירה תורכיה לפולין שני שלישים של אוקראינה, ורק שליש אחד נשאר בידיה. אחרי המלחמות נתדלדלה האוכלוסיה היהודית במונאסטרישץ׳ ובסביבתה עד כדי כך, שהאצולה הפולנית בחבל האַליץ׳ נתנה הוראה מפורשת לציריה בסיים שבוארשה, שיבקשו מאת המלך כי ישחרר את יהודי בוצ׳אץ׳, מונאסטרישץ׳, טארנופול, פודהייצה ויתר הערים בחבל זה, ממס הגולגולת, כי ״החוק האלוהי מצווה על כל אדם לעמוד לימין עמיתו״.

חיי הקהילה

חיי הקהילה במונאסטרישץ׳ התפתחו במסגרת דומה לזו של כל קהילה יהודית בפולין. כיוון שהקהילה קטנה היתה וגם מחוסרת אמצעים כספיים, נזקקה לעזרת הקהילות הקרובות: בוצ׳אץ׳, פודהייצה, יאזלוביץ, שסיפקו לה את השירותים הדתיים: רב, דיינים, דרשן, ואפילו סופר הקהילה ושמשים. בעניני הקהילה

כלפי השלטונות היה מטפל השתדלן (סינדיקוס). קושי מיוחד היה לקיים רופא, רוקח, חובש, מילדת, שומרים וכו'. רבה של בוצ'אץ' היה גם רבו של כל הגליל.

תקופת התנועה השבתאית בשטחים המזרחיים של פולין

כידוע, חדרה השבתאות גם לחלק משכבת הרבנים ובני־התורה בפודוליה. רעיון השבתאות הובא הנה ע"י יהודים תורכיים, שהתישבו בקאמיניץ־פודולסקי בתקופת הכיבוש העותומני והצליחו להפיצה בקרב יהודי פודוליה. כמעט בכל הקהילות הגדולות היו שבתאים שפעלו בתחילה בחשאי בקהילות הבאות: בוסק, גליניאני, טישמניץ, הורודנקה, נאדבורנה, פודהייצה, זבאראז', זלוצוב, קאמיאנקא רוהאטין וגם בבוצ'אץ' ומונאסטרישץ', נמצאו אוהדי התנועה הזאת.

בשנת 1772 סופחה העיר, עם חלוקת פולין הראשונה, לממלכת אוסטריה, וגורלה היה כגורל יתר קהילות גליציה. לפי התקנון של יוסף השני מ־27 במאי 1785 נקבע הרב מבוצ'אץ' כרבו של כל המחוז.

התקנות החדשות צמצמו את פעולותיהם הכלכליות של היהודים. ביחוד פגע בהם איסור חכירת אחוזות, משרפות־י"ש וסדנאות, שחל עליהם מראשית שנת 1784. נאסרה עליהם גם חכירת בתי־מזיגה.

באותו זמן עקרו יהודים רבים מהכפרים לעיר עקב חוק שנת 1789, שאסר על יהודים שלא עסקו בחקלאות לשבת בכפרים. לעומת זאת היו רשאים לעסוק בכל מלאכה ובמסחר.

במסגרת תיקוני־החוק שהממשלה האוסטרית התחילה לבצע לגבי יהודי גליציה הוקמו בתי־ספר יהודיים במדינה, והרץ הומברג נתמנה בשנת 1787 למפקח על בתי־הספר היהודיים בגליציה. בשנת 1788 היו בגליציה 48 בתי־ספר יסודיים, ובתוכם בית־ספר לנערים בעיר מונאסטרישץ' שהתקיים עד שנת 1806.

בחוק שנתפרסם ב־28 באוגוסט 1787 הוטל על יהודי גליציה לבחור להם, למן יאנואר 1789 שמות־משפחה גרמניים. הרבנים נתחייבו לנהל את עניניהם אך ורק בשפה הגרמנית בלבד. בזה התחיל תהליך הגרמניזציה של היהודים.

בשנים אלה עמד בראש קהילת בוצ'אץ ר' מאיר שניאור. הוא ניהל במרץ רב לא רק את קהילתו, אלא היה ממלא גם תפקידים חשובים לטובת כלל־ישראל בגליציה, שראתה בו את אחד מחשובי נציגיה של היהדות הגליצאית כולה.

כאשר הופתעה יהדות גליציה על־ידי החוק שנתפרסם בווינה ב־18 בפברואר 1787 ושלפיו נתחייבו היהודים בשירות צבא החליטו נציגי הקהילות, ביזמת קהילת לבוב, להשתדל בווינה שיוחלף השירות בכופר־כסף. לשם כך שוגרה משלחת של שלושה נציגים: רבה של לבוב, ר' צבי הירש רוזאניס; נציג יהודי ברודי, ר' יעקבקה לאנדא, בנו של הגאון ר' יחזקאל לאנדא (בעל "נודע ביהודה") ור' מאיר שניאור – מנכבדי בוצ'אץ'. אחרי כמה פניות, שבהן חזרו על בקשותיהם, הצליחו בהשתדלותם. ב־28 ביולי 1790 הוציא הקיסר ליאופולד צו, שלפיו שוחררו

היהודים משירות בצבא והקהילות נתחייבו להעמיד את מספר הטירונים החל עליהן מתוך מתנדבים מקומיים או מחו"ל, או לשלם תמורת הטירונים סך 30 פלורין לגולגולת, כדי לאפשר לשלטונות הצבאיים לגייס טירונים אחרים.

בראשית המאה ה־17 גדלה האוכלוסיה היהודית במונאסטרישץ' במידה ניכרת. רוב היהודים עסקו במסחר ובמזיגת משקאות. בידיהם של יהודי העיר נתרכז סחר התבואות, הבָקר והתוצרת החקלאית. בשנת 1831 פרצה מגפת החולירה בסביבה, ובעיר שבקו חיים למעלה ממחצית תושביה היהודים. דליקות שפרצו מזמן לזמן הרסו חלק ניכר של הבתים שהיו ברובם בתי־עץ.

אחרי 1848 חלו שינויים ניכרים בגליציה. בהשפעת המשכילים שופרו תנאי החינוך. גם בעיירות הקטנות קמה התעוררות להשכלה, אמנם לא כמו בברוד, טרנופול, או טישמיניץ, אולם כבר היו חוגים רבים אוהדי ההשכלה בקרב העם היהודי.

בשנת 1860 קנו היהודים באופן בלתי־חוקי אחוזות. התקופה הקונסטיטוציונית של אוסטריה משנת 1867 פתחה פתוח רחב ליהודי גליציה.

לאחר שבשנת 1856 נפטר ד"ר מרק דובַס, הציר הראשון לסיים הגליצאי מקולומיאה־שניאַטין־בוצ'אץ' נבחר ד"ר לאנדסברגר בשנית בשנת 1867 וכיהן בתפקידו עד 1873. לאחר מכן פרצה מלחמת־בחירות מצד הפולנים בגליציה, עקב סכסוכים עם הממשל המרכזי בווינה בבעיות האוטונומיה הגליצאית. יחד עם הפולנים פרש גם ד"ר לאנדסברגר מן הפרלמנט, ויהודי גליציה לא היו מיוצגים עוד בפרלמנט הווינאי עד 1873. ובשנת 1873 ויתר גם על המנדט שלו בסיים.

בשנת 1873 נבחר בבחירות ישירות כציר קולומיא־בוצ'אץ ד"ר אוסבאלד הניגס־מאן (1824–1880), בעזרת ברית עם הרותנים. הוא היה יליד רישא שסיים את חוק לימודיו באוניברסיטת ווינה. בשנות 1861–1866 ייצג יחד עם ד"ר לאנדסברגר, ד"ר קולישר ומרק דובס, את יהודי לבוב בעיריה הלבובית.

בבחירות 1879 בחרו יהודי קולומיא־שניאטין־בוצ'אץ' לציר את הרב מקראקא ר' שמעון שרייבר, והלה הצטרף לסיעת הפולנים.

בשנת 1895 נבחר ד"ר מאקסימיליאן טראכטנברג, ראש עירית קולומיאה כציר לפרלמנט עד 1901. בפרלמנט האחרון, לפני תיקון חוק־הבחירות של שנת 1907, ייצג את יהודי בוצ'אץ' ד"ר נתן זיינפלד.

בתי־הספר

לאחר שברון מוריץ הירש (1831–1896) הקים ביזמתו של המטיף הווינאי המלומד הידוע ד"ר אדולף יליֶנק את קרן בתי־הספר של הברון הירש למען גליציה, בהון של 25 מיליון פראנק, לשם יסוד בתי־ספר להשתלמות מקצועית של הנוער היהודי בגליציה, הוקמו בערים ובעיירות של גליציה ובוקובינה בתי־ספר יהודיים עממיים ובתי־ספר מקצועיים. החוגים הלאומיים בגליציה קיוו, כי רשת זו תמלא את החסר בבית־ספר הממשלתי ותקנה לנוער היהודי גם חינוך יהודי לאומי.

בבתי־הספר של הברון הירש, שנוסדו בשנת 1891 ומספרם הגיע בשנת 1893 ל־21, למדו כ־5000 ילדים וילדות. 3000 נערים חונכו במוסדות שונים שנתמכו ע"י הקרן. מעניין לציין, כי בבתי־הספר בערים, שבהן הופחת מספר השעות של לימוד השפה העברית, ירד גם מספר התלמידים. הורי התלמידים דרשו בפירוש לכלול את לימוד העברית גם בבתי־הספר המקצועיים. אולם הנהלת בתי הספר בגליציה, שהיתה בידי המתבוללים, הוסיפה לצמצם, בניגוד לרצון ההורים, את מספר שעות העברית. על רקע זה אפילו הגיעו הדברים לידי סכסוכים עם ההורים, אשר טענו ש"כדי לחנך גויים... יספיקו בתי־הספר הכלליים ואין צורך בבתי ספר של הברון הירש". המורים לשפה העברית לא רצו לקבל הוראות ממזכירי הקרן, שלא ידעו אף מלה עברית, ובסופו של דבר נוסדה בשנת 1898 רשת בתי־ספר עבריים בהנהלת יצחק שורץ ורפאל סופרמאן בשם "שפה ברורה". בית ספר עברי ראשון נפתח בלבוב.

תעודתה של אגודת "שפה ברורה" שנוסדה בספטמבר 1897, היתה להפיץ את דעת השפה העברית ע"י גני־ילדים, בתי־ספר עבריים, קורסים למבוגרים, מועדונים לטפוח הדבור העברי, הרצאות ושיחות בעברית. התקנון חייב גם הקמת סמינריון למורים, כדי להעמיד מנגנון של מורים עברים מאומנים. על־ידי הנהלת "שפה ברורה" היתה קיימת גם ועדה פדגוגית עצמאית שניהלה את העניינים הפדגוגיים, כגון עיבוד תכנית־לימודים, מינוי מנהל ומורים, קביעת ספרי־לימוד.

בזמן יסוד אגודת־המורים היו קיימים 21 בתי־ספר וקורסים עבריים בגליציה ובבוקובינה. ב־1911 (לפי חומר הנמצא בעזבונו של רפאל סופרמן ז"ל) התקיים בעיר מונאסטרישץ בית־ספר עברי (נוסד בתרס"ז) של "שפה ברורה", ומספר תלמידיו 124; המורים היו: שמחה גלב, ח. ד. פרייבאום. אחרי מלחמת־העולם הראשונה קיים היה בית־ספר עברי בעיר בקלויז של הפחחים (בלעכער־קלויז), ובו לימדו המורים ש. קניג וב. הורוביץ. בית־הספר עבר משם לבנין של ברון הירש, שנהרס בחלקו בימי המלחמה, ולבסוף – לאחד החדרים של ספריית "התקוה". מנהלו היה עד פרוץ מלחמת־העולם השניה המורה ש. קיטאי (קיטאי־גרודסקי) והגננת – הלה פלור.

בית־הספר מיסודו של הברון הירש התקיים עד ראשית מלחמת־העולם הראשונה. מנהלו היה הרשקוביץ. בית־ספר זה תרם רבות לחינוך ילדי ישראל, באפשרו למעוטי־יכולת ללמוד בו, והקנה לתלמידים ידיעות בסיסיות, שרבים מהם לא יכלו לקנותן בחדר. אולם היו הורים שמיאנו לשלוח לבית־ספר זה את ילדיהם, בטענה כי הוא יותר מדי חפשי וסכנה נשקפת ממנו למסורת היהודית.

ניצני התנועה הציונית בגליציה בסוף שנות השמונים של המאה ה־19 השפיעו גם על עירנו. ב־1893 נוסדה חברת "ציון" במונאסטרישץ'. מיסדיה היו בנימין סאפרין, והסופר העברי מבוצ'אץ – יצחק פרנהוף. שניהם היו צירים לקונגרס הציוני הראשון, אשר התכנס בבאזל באוגוסט 1897. בנימין סאפרין נפטר בגיל צעיר, הוא היה אחיו הצעיר של ישעיהו (שאיע) סאפרין המפורסם.

ב־31 במרץ 1894 התקיימה אסיפת־העם הראשונה בבוצ'אץ', ובה השתתפה ועדה של אנשי מונאסטרישץ' יחד עם יצחק פרנהוף. נאמו באסיפה ד"ר ציפר ודוד מלץ והסבירו את מהותה של הציונות. בישיבות אלו השתתף גם אבא שטרן, ראש העיריה היהודי למן שנת 1879. הסופר היהודי יצחק פרנהוף פירסם כרוז שבו קרא לאחדות העם. בפרוז זה פנה הוועד גם אל כל יהודי העיירות שבסביבת בוצ'אץ' בקריאה להצטרף לתנועה הלאומית וליסד אגודות "ציון" כדוגמת האגודות הקיימות בבוצ'אץ' ובמונטסרישץ'.

הסאפרינים ניהלו את עניני מונאסטרישץ' שנים רבות. מראשוני היה יהודה, שהיה ראש הקהילה במשך תקופה ארוכה. אחריו בא בנו המפורסם – שאיע, שהיה אהוב על כל יהודי העיר, ולא רק יהודים, גם יתר התושבים הנוצרים רחשו כבוד לשאיע סאפרין. הוא דאג לעיר מבחינה כלכלית, תמך בנצרכים ועיקר זמנו הקדיש לטובת הקהילה היהודית.

סבא יהודה סאפרין היה אדם טוב לב, ולא פעם קרה שאנשים שונים ניצלו תכונה זו לרעה. היה גם בעל חוש הומור דק.

אם כבר נזכרנו בסבא יהודה סאפרין, יהיה מחובה לצרף גם את אשתו אסתר. אשה בעלת לב יהודי חם. הכל ידעו שסבתא אסתר נכונה תמיד לעזור לעניים ולמעוטי־יכולת. בשנת 1894 פרצה במזרח גליציה מגיפת חולירע, ונשקפה סכנה לעיר מהתפשטותה של המחלה הנוראה הזאת. אסתר נסעה ללמברג, ושם מכרה את כל תכשיטי המשפחה, שנשתמרו ברשותה במשך כמה דורות, ואת כל התמורה הקדישה לקניית רפואות ודברי־אוכל למען הניצרכים.

היה גם יהודי אחד שעזר לה בפעילות זו. הוא היה מכונה בפי הבריות אֶלי־מֶלי, כיון שבחג־הפורים היה אוסף כסף לצרכי העניים, ובהזדמנות זו היה מורח את פרצופו בקמח (מֶל – קמח באידיש).

לא רק עניי העיר פנו אל סבתא אסתר בכל מיני בקשות, אלא גם סוחרים קטנים ובעלי־מלאכה זעירים מחוסרי־פרנסה.

היא נפטרה בערב יום־הכיפורים, ולפי המקובל מי שנפטר ביום הזה הוא צדיק וחשוב בעיני הבורא. ביום הלוויתה נסגרו כל החנויות בעיר, וכל יהודיה יצאו לחלוק כבוד אחרון לאשה שהקדישה כל חייה למען עניי העיר. היא היתה אשה צנועה, יראת־שמים, התפללה בשקט ואהבה חיים שקטים.

סבא יהודה היה ההיפך מזה. הוא אהב לשוחח עם הבריות, לשמוע סיפורים, גם קצת רכילות בעיירה, ואפילו היה מתלהב מהשירה הגרמנית וביחוד מהבלדות של שילר.

הוא היה ידידו של הצדיק מהוסיאטין, אבל קשר זה לא מנעהו מלהתבדח קצת על חשבונו.

בשנות ה־80 אירח סבא יהודה בביתו אחד מראשוני הפיטנים היהודיים, את הזמר הנודד ולוול זבארז׳ר, (שמו האמיתי היה: וולף אֶרנקראנץ זכארז׳ר), שכונה ״הטרו־בדור היהודי בגליציה״.

אחר מות יהודה סאפרין נחל את מעמדו כמנהיג הקהילה היהודית בעיר בנו הבכור – ישעיהו, שכונה בקיצור שעיה.

שעיה היה אישיות רבגונית. ראשית כל, היה פוליטיקאי שהתעניין בכל המתרחש בעולם הגדול. הפוליטיקה היתה כביכול מחלתו. יום־יום היה קורא בעתון הווינאי ״נוּיֶה פרֶיֶי פּרֶסה״. הוא השתתף בוועדה עירונית בתפקיד אסור, והיה נואם בהזדמנויות שונות בשלוש שפות. את נאומיו היה מסיים באמירה יהודית טיפוסית. כנראה, היה משכנע את הרוב, הכל היו קוראים: ״אדון סאפרין צודק בהחלט״.

הרבה עזר לו בעבודתו הסנדלר הפולני יאַן פלנדריך שהיהודים כיבדוהו מפני אהדתו לשעיה סאפרין.

דמות מעניינת בנוף העיירה היה ״השנגרט״ (הרכב) קאַרול, שהיה יושב בגאוה ״בפאיטון״ של הסאפרינים ונוהג בשני הסוסים המטופחים והמצוחצחים. הוא היה בקיא במלאכתו, שכן שירת בשעתו בחיל־הפרשים.

בני משפחת סאפרין תפסו עמדות חשובות בחיי־הכלכלה במזרח גליציה, וגם מחוצה לה. הם היו בעלי מנסרות, תעשיות־נפט, בעלי אחוזות, וגם בבנקאות היו מיוצגים במידה ניכרת. אחת מבנות סאפרין, הנריאֶטה, נישאה לחנא נכלס, שהיה שנים רבות ראש העיר.

לחנא היו שני ילדים; בן ובת, אוטו ורוזה. רוזה נישאה לעורך־הדין ד״ר וינבר, וגם להם היו שני ילדים: הבת עדה והבן נאצק. עדה נישאה לעורך־הדין ד״ר טוניס, ושתי בנות נולדו להם. אשתו של העסקן הציוני הידוע ד״ר איזידור ביר היתה בתו של שעיה סאפרין. ולהם היו בן ובת. הרופא המשפחתי לבית־סאפרין היה הרופא העירוני ד״ר קרנר. רופא נוסח ישן, שהיה קשור מאד למשפחת סאפרין. הרופא הפופולארי בעיר היה האוקראיני ד״ר לובודה, רופא מתקדם לעומת ד״ר קרנר. הוא היה להוט אחר הטיפה המרה יותר מדי. יוזכר גם ד״ר בַּנדלר, רופא ותיק בעיר שהיה אהוב על כל התושבים. הוא נצל מהשואה הנוראה בהתחבאו אצל מכרים נוצרים.

בנו של חנא נכלס, אוטו, שנספה בימי מלחמת־העולם הראשונה בסופיה, בירת בולגריה, למד בבית־ספר תיכון בעיר סטאניסלאבוב ואחר כך למד תורת־הכלכלה בברן. ב־1905 נסע עם בן־דודו שעיה ספרין לארצות־הברית. כנראה, לא יכלו להסתגל למציאות האמריקאית הקשה וחזרו לאירופה. בחזרתם ביקרו במונטה־קרלו, ושם הכיר אוטו את הגברת גשווינד. בין שניהם נקשרה ידידות אינטימית, והם ברחו לבולגריה ושם נישאו.

אוטו היה אדם מלא מרץ, וגם איש רב־תהפוכות. בניו־יורק היה משרת־מעליות, סוכן־ביטוח, קופאי במנסרה ובסוף ימי מלחמת־העולם הראשונה הופיע בזירה

הפוליטית בסופיה, בירת בולגריה; נכנס למפלגת האיכרים ונתמנה לשר האוצר. נספה שם בשם האידאלים הפוליטיים שלו.

מכל המשפחה המפורסמת הזאת נשאר רק שריד אחד והוא אריך נכלס־סאפרין, היושב כעת בישראל.

ה"רינג" (כיכר־הסחר המרכזית) בעיר לא התחיל להתפתח אלא לאחר השריפה הגדולה שפקדה בשנת 1904 את מרכז העיר. ראשונים שנפגעו היו תשעת הבתים החדשים. והם נקראו "דאָס ניינטל". כמעט כל העיר הוכחדה. רבים נאלצו לעבור לזמן־מה אל פרברי העיר, בעיקר לברזובקה, שנשארה שלמה אחר השריפה הגדולה. בשנת 1906 התחילו בשיקום העיר ובבנייתה של שכונה חדשה בשם "די נייע שטאָט", באותה שנה התקיימה חנוכת־הבית של ה"נייע שוּל".

ה"רינג" היה, כאמור, מרכז העיר. התפתחות השכונה החדשה והקמת בית־החרושת לטאבק על אדמות הגרף מלודצקי סייעו להתבססות ניכרת של התושבים היהודיים. בבית־החרושת עבדו גם קצת יהודים. יש לציין שאחרי הקמת פולין העצמאית לא קיבלו בכלל יהודים לעבודה. בית־החרושת לטבק ולסיגריות היה אחד הגדולים באוסטריה וגם אחר כך בפולין החדשה. בית־החרושת, על מאות פועליו, היה גורם חשוב מאוד בהתפתחותה הכלכלית של העיר, בהרחבת המסחר והמלאכה. בשנות השבעים המוקדמות נבנתה מסילת־הברזל בקו סטאניסלאבוב־הוסיאטין. שלטונות אוסטריה השתדלו לפתח את מזרח גליציה. אחת הסיבות היתה קרבתה לגבול הרוסי. האוסטרים קיימו הרבה חילות־מצב, ביחוד במזרח גליציה, לשם שמירת הגבול המזרחי הרגיש ופיקוח על הלאומים השונים שישבו בפינה זו של הממלכה האוסטרית.

ב"רינג" היו כל מיני חנויות. מלבד הקונים המקומיים היו באים כל יום רביעי בשבוע לשוק אכרים מכפרי הסביבה ומביאים עמהם את תוצרתם החקלאית למכירה, ומצטיידים בכל הדרוש להם. סחר התבואה והביצים מרוכז היה ברובו בידי היהודים. אמנם היו קואופרטיבים אוקראיניים ופולניים, אבל בימי אוסטריה עדיין לא היו מאורגנים עד כדי לסכן את המסחר היהודי.

לא הרחק מכיכר ה"רינג", בכיוון נהר קורופיץ, בנו הסאפרינים בית־כנסת ובית־מדרש ללימוד תורה. הכיכר הצופה לכיוון הרכבת כונתה בשם "כיכר הסאפרינים". היתה זו תקופת־התפתחות לעיר, והיו מארגנים מסיבות, חגיגות שונות, במיוחד בפורים התחפשו והתהלכו ברחובות באור של כמה פנסי נפט עלובים, אבל המצב רוח היה מרומם.

השפעת הסאפרינים חרגה הרבה מגדר מחסומי־הרכבת, שמנדל "רוגאָטניק" שמר עליו. כאן התחיל המקום שכונה "פודהורודנה". זו היתה רמה מגודלת עצים נמוכים. באביב היו מלקטים שם תותי־יער שונים, וביחוד כל מיני פטריות שצמחו שם בשפע. היו שם גם אגוזי־יער, ולרגלי ההר נבע מעיין מים קרים.

בשבתות ובחגים היו יהודי העיר יוצאים לטייל בחורש הקרוב. מראש ההר נראתה העיר עם תחנת־הרכבת, בית־החרושת לטבק, כנסיות ובתי־מגורים. מצד ימין

נראתה הרמה שהוליכה לבוצ'אץ', ועליה היה בית־עלמין חדש שהוקם אחרי מלחמת־העולם הראשונה.

בפודהורודנה היו סימנים של חפירות, כפי שהיו מספרים, נשארו אלה עוד מימי הטאטארים. היו גם מעברים תת־קרקעיים. משמאל להר נמצא המקום פולוארקי ושמאלה יותר כפר ויצ'ולקי. מימין לנהר קורופיץ השתרעה ברזובקה.

ברזובקה ופולוארקי היו פרברי העיר והיו קשורים קשר אורגני עמה. כפר ויצ'ולקי היה שייך לפנים לרוזה, בתו של יהודה סאפרין. אבל היא לא החזיקה מעמד בכפר, מכרה את המשק ומשרפות־הסיד ועברה עם בעלה מאיר לסטאניסלאבוב.

את פולוארקי חצה נהר קורופיץ, ואחרי המלחמה הוקמה על אחת משלוחותיו טחנת־קמח מודרנית שניהל אותה הרש בויאר. גם בברזובקה היתה טחנת־קמח ישנה עם גלגלי עץ ענקיים. התחנה הזו עשתה היסטוריה ועברו עליה גלגולים רבים.

השמות "ברזובקה" בא מהעץ "ברזה" שהמקום עם אדמות חול איפשר גידול העץ הזה. פולוארקי היה בעבר שייך לנסיך פונינסקי וברזובקה היתה בעבר בבעלות של הפריץ מלודצקי.

בית־העלמין הישן בפולוארקי היה עתיק־ימים כמו העיר עצמה. היו שם מצבות שגילן למעלה ממאתיים שנה. מהן שקעו במשך השנים ונתכסו צמחיה ועפר. באין טיפול מתאים נהרסו מצבות יקרות שהיו עשויות לספר הרבה על עברה של עירנו.

העיר מונאסטרישץ' לא התפרסמה באישים דגולים כמו שכנתה בוצ'אץ'. הרבנים והדיינים רובם לא היו יוצאי העיר, אלא באו מהסביבה הקרובה והרחוקה. לפני מלחמת־העולם הראשונה ישב על כסא־הרבנות בעיר מאטיס ממונאסטרישץ'. הוא עבר לסטאניסלאבוב והיה לו מגין ברחוב האליצקה, בבית־כנסת על שם ר' מתתיהו קטן ממונאסטרישץ', בן הרב ר' יצחק מטישמיניץ', מגזע הבעש"ט. תלמיד חכם ובעל־תפילה נאה. הגבאים היו אריה אַמסטר וזלמן ספירשטיין.

בראשית המאה ה־20 נתמנה כרבה של הקהילה ר' חנניה ליפא מייזלס זצ"ל. הוא היה אדם בעל השקפות מודרניות, ציוני נלהב ומסור לקהילה. בכל האירועים הציבוריים לקח חלק פעיל. היה נואם בחסד וקורא תמיד לאחדות העם. היו לו הרבה מתנגדים, רובם מחוגים דתיים קיצוניים. הוא היה אדם מתקדם ולא היה מתערב בחיים הפרטיים של יהודי הקהילה.

הסאפרינים

משפחת הסאפרינים

לא קל להתמצא בשלשלת־היוחסין של המשפחה המסועפת הזאת. יתכן שבניה הגיעו לפולין לפני מאות שנים מספרד, מחמת השתוללות האינקוויזיציה. התהלכו שמועות במשפחה, שבניה היו מקורבים לגדולי התורה בתקופה ההיא, וביניהם רש"י. אבל אין כל ספק, שראשוני משפחת סאפרין, נודעים היו בחצי־האי הפירנאי, לאחר ישיבה קצרה בתורכיה הגיעו לפולין, בהסכמת המלך הפולני ולדיסלאב ה־4, ומאז התחיל פרק חדש בחייהם. בראשית התפתחותה של החסידות, שהשפיעה עז מהרה על פשוטי־עם, נתגלעו חלוקי־דעות חריפים בין אבות המשפחה על רקע של דת ודעות. אחדים נשארו במחנה האורטודוכסים, ואחרים נטו לתורת הבעש"ט, שלא רק תפילה יבשה, צום ותענית, אלא אהבת הזולת, הבנת האדם והשמחה הקשורה בריקוד ובריונה הם־הם הדרך לעבודת הבורא הנאמנה.

רבנים רבים שמוצאם ממשפחת סאפרין, כיהנו בכהונות רמות, והשפיעו לא במעט על חיי־הדת בסביבה. מן־הראוי להזכיר אחדים מהם, כגון רבי מאיר מפרֶמישלן, ורבי הירש מז'ידצ'וב (שהחתום מטה נושא את שמו). סיפורי־נסים רבים קשורים בהם וכמובן לא מעטים היו מתנגדיהם. אויבם הגדול היה הרב האורטו־דוכסי מדרוהוביץ', שנלחם בהם בחריפות והשתדל לביישם ולהשפילם.

כשהגיעו השמועות על־כך לז'ידצ'וב, אמר ר' הירש: התורה אוסרת עלינו לשמוח בנפול אויבנו, אבל למתוח בקורת עליו מותרת היא. למה איפוא אטול ממנו את התענוג הזה?

יום אחד ראה הצדיק אדם מבוגר גונב תפוחי־אדמה בגנו. תוך כך הבחין שאין בכוח האיש להרים את השק הכבד ולהעמיסו על גבו. מיהר רבי הירש אליו ועזר לו לכתפו. "השתגעת?!" קראה אשתו אליו. "הלא הוא גונב הוא את תפוחי־האדמה שלך!... ואתה עוד..." "שקט, שקט, אשתי", ענה הצדיק. "גנב הוא, בעל עבירה, אבל עבירתו אינה פוטרת אותי ממעשה טוב."

יש להודות שלא כל הצדיקים חיו חיי צניעות כר' הירש. היו בהם שחיו חיי מותרות כמו שהיה "המגנטריה" הפולנית בזמנה. לדוגמה: הרבי מצ'ורטקוב. הוא חי בארמון שכל רהיטיו מעשה־אמנות, עם זהב וכסף והרבה אבנים יקרות.

הצדיק מהוסיאטין, שהיה ידידו של יהודה סאפרין ממונאסטרישץ', ישב בעיר־הבירה

וינא, ומשם ניהל את עסקיו בכל הקיסרות האוסטרית. הצדיק מאיז׳ביץ היה ירא־שמים ידוע. פעם אחת הסביר מפני מה כתוב ב״שמות״ על משה רבנו, ״שבת פרעה, כשפתחה את התיבה שמצאה ביאור, ראתה שהתינוק בוכה. מדוע ראתה, ולא שמעה, כפי שהדבר מתרחש כרגיל? ובכן, משה רבנו היה אציל מבטן ומלידה ואדם אציל בוכה בתוכו... הסאפרינים היו מיודדים גם עם אחד מגדולי הצדיקים בגליציה – הרב רוקח מבלז. כידוע היו באים בחגים לצדיק הזה יהודים מכל קצות תבל, ולבית־הכנסת שלו אפשר היה בקושי להכניס את המחצית מכל החסידים שבאו.

אבל הדמות המעניינת ביותר היתה הגבאי שלו – סיני. הגבאי סיני לא היה חסיד בן־חסידים מדורי־דורות. הוא היה מצאצאיו של תעשיין הונגרי ידוע, ברון גוטמאן, שקיבל את תואר־האצילות מן הקיסר פרנץ־יוסף. בימי מלחמת־העולם הראשונה היה סיני ״ריטמייסטר״ במילואים ושימש בתפקיד מפקד משטרה צבאית. באותו זמן ברח ר׳ רוקח מפני הקוזקים והגיע עם פמליתו אל העיר ההונגרית מרמרוש־שיגאט. המוני יהודים הגיעו אחרי כן מכל הממלכה האוסטרית אל מקום־מושבו של הצדיק. היו בהם גם חיילים־יהודים רבים במדי־צבא אפורים. אלה ברחו מן הקסרקטינין כמה ימים לפני צאתם לחזית, כדי לקבל ברכה מן הרבי הקדוש. כשנודע הדבר לשלטונות, נקרא ״ריטמייסטר״ גוטמאן אל שר־ההגנה הארצי, והלה דרש ממנו שיפנה מיד אל הצדיק ויסביר לו את חומרת המעשה. ברון גוטמן ניהל עם הצדיק שיחה ביחידות. כשחזר ממנו, הגיש – בלי להודיע מראש למשפחה האריסטוקרטית שלו – בקשה לשחרורו מן הצבא, שכן רצונו להתמסר עד סוף חייו לעבודת הבורא. יום אחד הגיע איפוא גבר נאה, גבה־קומה, בעל זקן חום ועינים כחולות, אל חצר הרבי רוקח מבלז. הוא היה יוצא־דופן בין כל הסובבים את הצדיק. גבאי זה שלט בכמה שפות: צרפתית, גרמנית, הונגרית, יידיש, ואחרי כמה שנים גם בפולנית. הרבי מאוטיניה היה מקובל בין אנשי עסקים וסוחרים אמידים. והיה לו חוש מפותח למסחר. עישן סיגר עבה, ונהנה מהחיים במלואם.

דבר שקרה בחצר של הרבי מבורשטין. החתן שלו שהיה חלש בבריאות רופפת, חולה ריאות, נפטר בעיירת המרפא הקרפטית דליאטין. הגופה הובאה ערב יום שבת אחרי־הצהרים. והיה הרבה בכי, דמעות וצעקות. וכשהופיע הכוכב הראשון ברקיע נעמד הצדיק בפתח חדרו והוציא רק מילה אחת – שבת! באותו רגע שקטו הצעקות והבכי. כל המשפחה עם החסידים הופנו לתפילת יום שישי. והרבי אמר קידוש על כוס יין, ואחרי גמירת הסעודה, הגברים נשארו על־יד השולחן, וכמעט כל הלילה נשמעו נגונים ותפילות נוגות. אלה רק חלק מהדמויות הידועות שהיו למשפחת סאפרין. מובן שבין ״אנשי ההשגחה״ היו גם לא מעט רמאים, נוכלים וכו׳. והיו גם כאלה שאהבו את המין החלש.

החיים הדתיים בעירנו

עד מלחמת־העולם הראשונה הטביעו החיים הדתיים חותמם על כל תושבי עירנו. הדבר התבטא בהתנהגות לפי עיקרי הדת, הלבוש החיצוני המסורתי, טהרת המשפחה, שמירת שבת וכשרות, גידול פאות וזקן ושמירת כל המצוות הכתובות בתורה, עריכת תפילות בבתי־כנסיות ובתי־מדרשות וקלויזים חסידיים ע"י כל שכבות העם כל יום, בוקר וערב, בשבתות ובחגים.

אשר ללבוש, היה מקובל הבגד השחור הארוך. יחידי־סגולה לבשו בגדי־משי. בשבתות ובחגים חבשו שטריימ"ל לראשם. כמעט כל היהודים חבשוהו, גם בעלי המלאכה והעמלים שלא למדו תורה. לדוגמה, האופה בן ציון האבער, זיידה פריבנד ואחרים.

על כיבוד שבת הקפידו כהלכה כל יהודי העיר. החנויות ובתי־המלאכה היו סגורים מערב שבת עד מוצאי שבת.

על הכשרות הקפידו כל תושבי העיר. הבשר נשחט ע"י שוחטים מומחים יראי־שמים, ובאטליזים מכרו בשר כשר בהשגחת הרבנות. עקרות־הבית ניהלו מטבחיהן לפי דיני שולחן ערוך שקראו בסידור "קרבן מנחה", בתרגום באידיש.

כל היהודים, חוץ ממתי־מספר מן האינטליגנציה העובדת, עורכי־דין ומורים בבתי־ספר השאירו פיאות לראשיהם וגידלו זקן.

בשמונת בתי־הכנסת נערכו כל יום תפילות ורוב היהודים התפללו במנין. חינוך הילדים התנהל ב"חדרים" וב"תלמוד־תורה". בן שלוש הובא הילד עטוף בטלית ע"י ה"בעלפר", (עוזר מלמד התינוקות) ל"חדר" ולמד שם אלף־בית. בן שש התחיל ללמוד חומש. במעמד חגיגי, בנוכחות בני המשפחה ומכרים, התחיל הילד ללמוד בספר "ויקרא". הילד הולבש בגדי־חג וקושט בשעון־זהב. שיטת הלימוד לא היתה יסודית, יש שהילד לא ידע קרוא, ולמדוהו חמשה חומשי תורה בלא שהבין פירוש המלים. אחר זמן קצר עבר הילד ל"חדר" שרמתו גבוהה יותר, ושם התחיל ללמוד תלמוד, בתרגום לאידיש ע"י המלמד. מלמדי גמרא מסוגים שונים היו וההורים מסרו ילדיהם לפי תפיסתם בלימוד התלמוד. מלימוד תנ"ך התעלמו ב"חדרים".

בגלל הישיבה בגילוי־ראש בבתי־הספר העממיים נמנעו מלשלוח את הילדים אליהם. לעומת זה היה קיים בית־ספר מיסודו של ברון הירש, שבו לימדו מורים יהודים וחלק מהילדים ביקרו בו.

בגיל בר־מצווה פרשו רוב הילדים מן ה"חדר" והמשיכו בלימוד עצמי עד שהתחתנו. גם אז היה מקובל שהחותן קיבל עליו לכלכל את הזוג הצעיר, כדי שהחתן יוכל ללמוד תורה. לימוד זה נמשך עד שהקים לו הזוג הצעיר משפחה והאברך התחיל לבקש לו עיסוק כדי שיוכל לכלכל את המשפחה.

בבתי־הכנסיות היו המתפללים מסווגים פחות או יותר. בבית־הכנסת של "נייע

שטאדט" התפללו המתקדמים, לפי המושג של הימים ההם. עם המתפללים הראשיים נמנו: צבי (הרש) שכנר, אברהם וובל, עורכי־הדין, מורי בתי־הספר העממיים ובעל־הבית המכובד, עוזר העניים, שלום פליק.

בבית־הכנסת הגדול התפללו בנוסח אשכנז. חובה היתה להתנהג בבית־כנסת זה בקדושה יתרה, שללו קידוש בצוותא בשבתות ועוד מנהגים. בית־כנסת זה שימש גם מקום לאסיפות־עם באירועים ממלכתיים, כמו יום הולדת הקיסר או נשיא המדינה וכדומה. שלוש פעמים בשנה נערכו תפילות מטעם ארגון לעזרת חולים, "אגודת אחים", בהנהלת בנימין וובל. בית־כנסת זה נבנה מחדש אחרי השרפה הגדולה שפרצה בעיר בשנת 1904. בית־הכנסת הישן היה בניין של עץ, כמובן עץ יקר, והוא נבנה באומנות והתקיים כמה מאות שנים. היה בו סדור תפילה כתוב על קלף, ודוד גולדוורט, "דובצי", הציל את הסידור הזה במלחמת־העולם הראשונה. על־יד בית־הכנסת הגדול בנו אולם קטן, שבו התפללו רוב אנשי־העבודה, חייטים, שרברבים וסבלים, וכן גם בעלי המקצוע החפשים. התפללו גם אנשי־מסחר, כמו ישראל פוטוקר ואחרים.

בבית־המדרש התפללו בעלי־הבתים, שרובם היו אנשי־מסחר ובעלי־חנויות. לא היו ביניהם הרבה לומדי־תורה. הרב מייזלס זצ"ל היה מתפלל בבית־המדרש הזה. בבית הכנסת "בלעכענע קלויז" התפללו משכילים ואמידים. היה גם בית־כנסת של רב מאירצי, שאחרי המלחמה התפללו בו חסידי צ'ורטקוב. בבית־הכנסת של הרבי מתית קוטן, שהיה מרוחק מבתי־התפילה הנזכרים התפללו החסידים שלו והשכנים. הרבי התיחס על הבעש"ט והיה מתפלל יפה בימים נוראים. אחרי המלחמה עבר לגור לסטניסלבוב, והמנין שלו חוסל.

אחרי המלחמה קנו חסידי ריז'ין את מקום־התפילה של ר' מאירצי. הוא נקרא בשם "קלויז צ'ורטקוב" והתפללו בו חסידים מכל הזרמים. הגבאי הראשון היה שנים רבות מרדכי סגל ז"ל, מחסידי הרבי מסטרטין. כיהודי פיקח ומשכיל היה מקובל על קהל החסידים ובחרו בו לכהונת גבאי. "קלויז צורטקוב" היה בית־כנסת יחיד במינו. המתפללים בו התנהגו בחסידות, קיימו אהבת הבריות, קבלת כל מבקר בסבר פנים יפות, תמיכה בעניי־חוץ, הכנסת אורחים, בשבתות בפרט.

היו הרבה מנינים כל יום. לימוד תורה היה מתנהל כמעט כל היום. בחוגי לומדי־תורה התקיים גם חוג לשפה העברית ובראשו קופל מילבואר ז"ל; נקראו בו עתונים עבריים, "הצפירה" וכדומה. בשבתות נערכו קידושים בצוותא וגם בצאת השבת האריכו ב"שלוש סעודות", מלווה בניגונים. לחוויה בלתי־רגילה זכה כל השומע את דברי הדרשה של שלום ריטר, איש יראי־שמים, וגם את הוראת ה"זוהר" מפיו.

בעלי־תפילה ובעלי־תקיעה היו יראים ושלמים. תפילת־מוסף התפלל סבי ומורי ז"ל, הרשל, ולעת זקנתו הסמיך את אבי ז"ל להתפלל בימים נוראים. בעל־התקיעה היה השוחט ישראל קינצר. אפרים שוחט, איש יראי־שמים ואהוב על כל שכבות העם, התפלל שחרית. את חג שמחת־תורה בילו בזמרה, בעיקר בעריכת ההקפות. ראובן נויפלד ז"ל, שהיה גם בעל־תפילה נלהב, ניגן את מנגינות מאַניש, חזן

מצ'ורטקוב. עד המלחמה קיים היה גם בית־המדרש שנבנה ע"י הנדבן הורוביץ, ובו התפללו בני משפחת סאפרין. סבי ומורי ז"ל שהיה פקיד בבית סאפרין, היה מתפלל בימים נוראים בבית־המדרש של הורוביץ.

אחרי המלחמה הראשונה, כשחזרו היהודים מארצות שאליהן נמלטו בעזרת הממשלה האוסטרית מפני הרוסים, הביאו אתם היהודים קצת מודרניזציה. העולם החיצוני השפיע עליהם, כנראה, והם השתנו קצת בחיצוניותם. את הכובע המסורתי, השטריימל', חבשו אז רק יחידי סגולה. בני־הנעורים התרחקו מלימוד תורה, נרשמו בבתי ספר עממיים, והמבוגרים שגויסו למלחמה או הוציאו את המלחמה ללא גיוס, נהיו מתקדמים יותר. רוב בני־הנעורים לא גידלו פאות וזקן, חלק מהם חדלו לבקר בבית הכנסת; המבוגרים, לעומתם, המשיכו באורח־חיים דתי ולא שינו אלא מעט מהופעתם החיצונית.

אחרי הצהרת בלפור התארגנו תנועות לאומיות שעסקו בתעמולה וגם באיסוף כספים לקרנות הלאומיות.

היהודים הדתיים פעילים היו בתנועה הציונית, וש לציין שב"קלוז צ'ורטקוב" אספו כספים לקרן הקימת. האברכים היו פעילים בתנועת מזרחי, בוועדות של הקרנות הלאומיות ובתנועה החלוצית. חניכי הקלויז, כמו יצחק סגל, שבתי רוהטינר, ויבדל"א לוי אשפיז ואחרון חביב נפתלי אשפיז, הצטרפו לתנועה החלוצית. אביהם של בתיה ויונה מבית פרינדליך היה מאנשי קלויז צ'ורטקוב, מרגלית מבית קינצר התחנכה אצל אביה ברוח המסורת ועלתה ארצה. מלכה סגל, בת של ר' מרדכי, הצטרפה לתנועת הפועל המזרחי ועלתה ארצה כחלוצה. יו"ר המזרחי היו זליג שפירא, שמחה פריברג, מאוהדי חסידות הוסיאטין. בוועד הקהילה נבחרו 2 נציגים ממתפללי הקלויז, אבי מורי ז"ל אליעזר וראובן נויפלד ז"ל. אבי ז"ל ניהל את בית הכנסת־אורחים שהקים בן עירנו מאמריקה, יוסף פרסר על שם בנו יצחק, שנרצח ע"י אנטישמים בהכשרה החלוצית בסולובדקה־לסניה, על־יד קולומיאה. המוסד הזה היה חיוני מאוד לעניים שעברו בעירנו. אבי נבחר מטעם המזרחי, וראובן נויפלד מטעם אגודת ישראל. בניהול עניני דת באו כאן על סיפוקם. היו"ר ד"ר ביר, שנבחר מטעם הציונים הכלליים בסיסמת הרצל: "לכו וכבשו את הקהילות", תמך בדרישות הנציגים הדתיים.

המנהיג הרוחני של כל העיר היה הרב מייזלס זצ"ל. בשנת 1910 נבחר לרב בקהילתנו, לאחר שנבחנו כמה מועמדים. הבוחן הראשי היה סבי ומורי ז"ל, רב הרשל. הרב היה מצאצאי הרב מייזלס, ציר לסיים הפולני בשנת 1863, שתמך במתקוממים. הוא היה מופלג בתורה, חריף, "סיני ועוקר הרים", אך גם בעל השכלה אירופית. את הספרות הגרמנית ידע על בוריה, שלט בשפה הגרמנית, והדבר ניכר בנאומיו החוצבים להבות אש. הוא חיבר כמה ספרים על התלמוד, נתברך בעט חריף והיה נואם בחסד עליון. למזלו מת מיתה טבעית בשנת 1940. היה אוהד של הרבי מהוסיאטין זצ"ל.

אחרי מלחמת העולם הראשונה היו בני־הנעורים לומדים רק כמה שעות ביום לימודי קודש. היו מורים פרטיים רבים, כמו יצחק יגר, אליעזר דמבלינג, שלימדו גם

תנ"ך. היו גם מלמדי תלמוד, כמו שלמה פייווס מבוצאץ', ירחמיאל סלדקוב. מלמד־דרדקי היה השמש מאַטל. קיים היה גם בית־ספר עברי, שמוריו התחלפו לפי התקופות: שמואל קניג, קיטאיגרודסקי ובוניס הורוביץ. קיים היה גם גן־ילדים עברי בהנהלת הלה מבית ויזר.

הנוער הלומד חילק את זמנו ללימודי חול וקודש. למען המבוגרים התקיימו כל מיני חוגים ללימוד תורה. בקלויז צ'ורטקוב התקיים חוג לתלמוד "הדף יומי", שמיסדו היה ראש ישיבת חכמי לובלין, הרב הגאון רב מאיר שפירא. החוג התנהל ע"י לוי אורנשטין, גרשון הבר ואחרים. חוגי לימוד חומש עם פירוש רש"י התקיימו בכמה מקומות, ובראשם מרדכי יצחק גרוס, שלימד את הבעלי הבתים, וירחמיאל סלדקוב לימד את אנשי־העבודה. ברוך פרידמן לימד "עין יעקב". כמה מהבחורים, כמו אנזל אשפיז בן משה, עקיבא שימלמן ומאיר שכטר, למדו תלמוד מפי הרב מייזלס. אני וליפא נויפלד למדנו מפי סבי ז"ל. השוחטים חיים, ישראל ואפרים נתנו גם שעורים פרטיים בתלמוד.

בשנת 1930 יסדו הציונים הצעירים הנשואים מנין, ובו התפללו בשבתות. המנין ע"ש חיים נחמן ביאליק, ובפי העם כונה ה"שצ'לציס", לפי שמה של תנועת־נוער פולנית לחינוך תרבותי צבאי. מנין זה התקיים בבית הברון הירש. המתפללים שם שללו את המנהגים שהיו נהוגים בשאר מקומות תפילה. כיבודים לעלייה לתורה לפי המעמד הכלכלי והרוחני לא היו קיימים שם: היו קוראים את המתפללים לפי סדר אלף בית. ההתנהגות היתה דמוקרטית, ויהודים שהתנהגו לפי סיסמת "היה יהודי באהליך ואדם בצאתך", מצאו שם מקומם המתאים.

בחינוך חל מפנה גדול. כל הילדים ביקרו בבית ספר עממי עד כיתה שביעית. גמנסיה לא היתה בעירנו, ואחדים למדו בבית־ספר תיכון בערים הסמוכות בוצאץ', וסטניסלבוב. לאוניברסיטאות התקבלו בקושי, בשל חוק "הנומרוס קלאוזוס". יש שנסעו ללמוד באוניברסיטאות חוץ לארץ.

חגיגות בר־מצווה, חתונות וחגים היסטוריים, כמו פורים, נחוגו לפי מנהגי המסורת. הבר־מצווה הכין דרשה ליום קבלת עול המצוות, בלי טקסים מפוארים ורועשים נחוג חג בר־מצוה בבית־הכנסת, ובסעודת־מצווה בבית ההורים, ושם השמיע בר־המצווה את הדרשה, שענינה היו התפילין וערכם. החתונות נחוגו אף הן לפי המסורת. את הכלה הביאו למקווה בליווי תזמורת, החתן נשא את דרשתו ואת האורחים שימחו על־ידי ה"בדחנים", אומרי בדיחות ודברי מוסר לחתן וכלה, תזמורת, שירים וריקודים חסידיים. את חג־הפורים חגגו בעליזות, בהחלפת בגדים ומסכות בעלות צביון דתי, התקיימו חגיגות משפחתיות בצוותא ונתרמו כספים לעניים נצרכים.

חוויה מיוחדת במינה נכונה לכול בהגיע חודש אלול וימי הסליחות. בחודש זה ביקרו הכל בבית־הקברות, שפכו את לבם והביעו משאלותיהם לשיפור מצבם ברוח ובחומר. לסליחות השכימו לפני עלות השחר, השמש קרא בקול רם ונרגש לקום לתפילת סליחות: "קומו, קומו, עם קדושים, לעבודת הבורא, כי לכך נוצרתם".

היו נערכים גם ביקורים ביער הסמוך לעירנו, שלפי המסורת נמצא שם קבר־אחים מימי חמילניצקי. היתה שם גבעה, שהנשים מתחו חוט מסביבה, הדליקו נרות לזכר הנופלים על קידוש השם, ונאמרו תחינות ההולמות את המאורע הטרגי.

בפרוץ המלחמה הפולנית־גרמנית, ומשנכבשה עירנו ע"י הסוביטים, נחלשה הפעולה הדתית. כל הגופים הציבוריים פורקו, אפילו הספריה "התקווה" נסגרה. יהודים דתיים, מחשש פגיעה מצד השלטונות, קיבלו עבודה בקואופרטיבים, בבית־החרושת לטבק, ועבדו בשבת. בתקופה זו נחלשה הדת בכל גילוייה. היתה כאן כעין נטילת הנפש וקיום הגוף בלבד.

ՍԱՆԱՀԻՆ ՎԱՆՔ. – ՍԱՐԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՅ ՇՔԱՓԱՄ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ / ՏԱՐԻ ԱՌԱՋԱԳԱՅ.

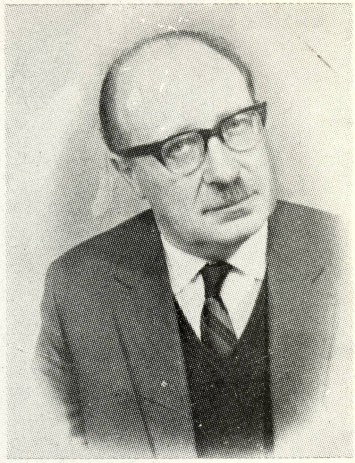
יוצאי מונאסטרישץ׳
בישראל בעת אזכרה
ב״יער הקדושים״.

ביי אַן אזכרה אין
״יער הקדושים״.

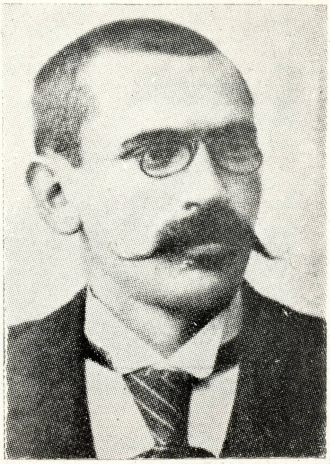
השוחט ר׳ אפרים דרימר
ז״ל עם נכדו.

ר׳ אפרים שוחט מיט
זיין אייניקל.

ר׳ מרדכי דרימר ז״ל, היה שנים רבות יושב־ראש של ארגון יוצאי מונאסטרישץ׳ בישראל.

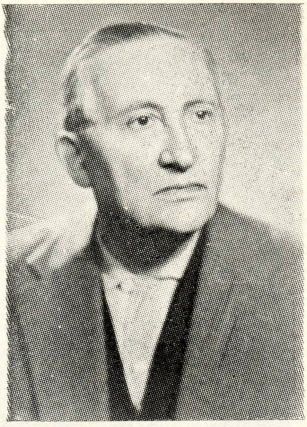
ר׳ מרדכי דרימר ז״ל, איז לאנגע יארן געווען ראש־הועד פונם ארגון מאָנאַסטרישץ׳ אין ישראל.

בנימין סאפרין, ציר לקונגרס הציוני הראשון בבזל בשנת 1897.

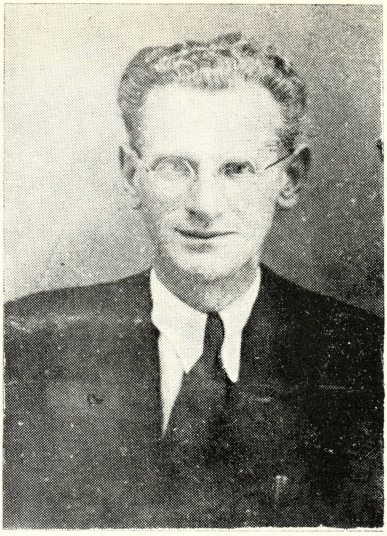

יהודי העיר נהנים משמש אביבית – אפריל 1939.
די מאָנאַסטריצ׳ער מענטשן האָבן בטחון אין דעם שיינעם אַפּריל־טאָג פון 1939.

הסופר הוראצי סאפרין, נולד
בעיר מונאסטרישץ.

דער סופר הוראצי סאַפרין,
געב. אין מאָנאַסשטרישץ.

הנזל אשפיז (הגדול), עסקן ציבורי
וציוני נלהב, פעל רבות למען הציונות
במונאסטרישץ.

הנזל אשפיז (דער גרויסער),
א ביאקאנטער ציוניסטישער כלל –
טוער אין מאָנאַסטרישץ.

בית הספר העברי עם המורה קיטאיגרודסקי והגננת הלה ויזר – פלור.
שלמה קיטאיגרודסקי און די גננת הלה פלור.

בני העיר מספרים

ב־1904 פרצה שריפה ענקית בעיר, והקרבנות הראשונים היו תשעת הבתים החד־שים, שנקראו "התשעה" (דאס ניינטל). על כך סיפרה לי אמי ז"ל. תושבי העיר השתדלו להציל מכל הבא ליד, אבל השריפה היתה כה גדולה שהחפצים בערו מרוב החום אפילו כשנזרקו לנהר קורופיץ. יהודי העיר נשארו ללא קורת־גג. למזלם הרב לא פגעה הדליקה בחלק מפרברי העיר, הברזוקה, ושם עברו לזמן־מה לגור אצל נוצרים.

בשנת 1906 הוקמה שכונה חדשה בשם "די נייע שטאדט". שכונה זו נבנתה לפי תבנון מודרני יותר, בסביבת בית־חרושת לטבק וסמוך לכביש הראשי המוליך לעיר פודהייצה. בשנה זו התקיימה גם חנוכת בית־כנסת הגדול, "די גרויסע שול". הכיכר המרכזית (ה"רינג") היתה ברובה בידי היהודים, וכל המסחר עם החנויות מסביבו התפתח יותר עם בניית השכונה החדשה. בית־החרושת לטבק נבנה על אדמות הברון מלודצקי. בימי השלטון האוסטרי עבדו שם גם יהודים.

כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה, יצאו בני־הנוער היהודי בעיר, נושאים ברמה דגלי אוסטריה, וקראו בהתלהבות בשפה הגרמנית: "אַך לעבע דער קריג".

אני זוכר מקרה הקשור באמי ז"ל. אמי נולדה בעיר קונסטנטינוב שבאוקראינה וידעה היטב רוסית. ידיעת השפה עזרה לה להציל קבוצת ילדות שהתחבאה בבית אחד. כשביקשו הקוזקים להתפרץ לאותו בית, התיצבה אמי בפתח, פתחה בנאום של זעם, ואלה הסתלקו באין ברירה. ב־1915, עם כניסת הצבא הצארי למזרח גליציה, התחילה תקופה של רדיפות נגד היהודים. יהודים הואשמו בריגול לטובת אוסטריה, וחלק גדול מהגברים גורשו בפקודת המפקדה הרוסית מזרחה. רק בנס חזרו רובם הביתה. אבל באוגוסט 1915 גורשו כל יהודי העיר. גם במקרה זה התערבה אמי. ומעשה שהיה כך היה. בתחילה רצו הרוסים לקחת רק את הגברים. אמי ידעה שאם הגברים ישולחו לבדם בלי המשפחות, תהיה סכנה גדולה נשקפת להם. הרוסים נאלצו בסופו של דבר לגרש את כל יהודי העיר. הם גורשו בכיוון השדות לפודהייצה, ומשם עתודים היו להגיע לבוצ'אץ'. כמה קילומטרים לפני בוצ'אץ' נעצרה כל השיירה בפקודת הרוסים, והדבר עורר דאגה רבה בלב היהודים. אמי פנתה אל היהודים ודרשה מהם שלא יסכימו בשום פנים להישאר בשדה, כי סכנה גדולה נשקפת להם. כששמעו דבריה, פתחו בצעקה אדירה כל כך, עד

שקולותיהם נשמעו בבוצ׳אץ. הצעקה הזאת הבהילה את המשמר הרוסי, והם החליטו לצעוד הלאה עד שהגיעו לעיר בוצ׳אץ׳.

למחרת אספו את כולם בכיכר והפרידו בין הנשים והגברים. אבל הצעקות לא הועילו עוד כאן. כל הגברים, מגיל 18 עד 50, הופרדו בכונה לשלחם לסיביר. בין 150 הגברים היו הנזל אֶשפיז "הגדול", בואר, רובינזון, פוטוקר, ביללר, שור הוינשטוקים, ועוד אחרים. אחרי חדשיים חזרו כולם, מסיבות לא ברורות.

העיר בוצ׳אץ׳ היתה גדושה ודחוסה מרוב המגורשים. סביב פשטו ריחות רעים מגופות החיילים החללים שהתגלגלו בשדות, ולא הובאו לקבורה. פרצה מגפת חולירע. אמצעי־המניעה היו מועטים מאוד והמפקדה הרוסית לא יכלה להתגבר על המגפה. כן התפשטה מחלת הטיפוס. רבים היו חללי המגיפה ומאנשי עירנו נספו כמעט המחצית.

בסוף הקיץ נהדפו הרוסים לאחור, ושארית תושבי העיר חזרו לבתיהם. בעירם לא מצאו דבר, שכניהם שדדו את הכול, אפילו את אודי בתי־העץ השרופים. השקט לא ארך זמן רב. אחרי חדשיים בערך נתחדשו הקרבות, והחזית התקרבה שוב אל העיר. היריות באו מצד הכפר דובנו, והאוסטרים עמדו על הרמה על הכביש לבוצ׳אץ, ע״י הכפר – הרהורוב. האש נמשכה כמה חדשים לאחרי הנסיון הקודם המר החליטו השלטונות האוסטריים להעמיד לרשות היהודים רכבות, כדי להרחיקם מן החזית. רק משפחה אחת נשארה בעיר: לייזר אשפיז ואביו, הרשל, ואמו של קאמרלינג, שהיתה אז בת מאה. כשפרצה המהפכה ברוסיה ב־1917, פנתה הממשלה האוסטרית בקריאה אל היהודים, שכל הרוצה לחזור הביתה יכול לחזור, וכל מי שאינו רוצה לחזור רשאי להישאר בוינה, אבל לא בהונגריה. רוב בני מונאסטרישץ׳ החליטו לחזור לבתיהם ההרוסים.

מדינת אוסטריה האדירה התחילה להתפורר מבפנים, ובשנת 1918 קרסה תחתה האימפריה האדירה, ורוב העמים שישבו בתוכה קרעו נתחים ממנה.

החיילים המשוחררים שחזרו מהחזית הביאו עמהם רעיונות מהפכניים. רובם היו לאומניים קיצוניים. כגון הצ׳כים, ואצלנו – הפולנים והאוקראינים. האוקראינים היו נתונים להשפעתם של קצינים גרמניים, שלא השלימו עם המפלה במלחמה זו. האוקראינים רצו לנצל את שעת הכושר, ולהקים מדינה לאומית אוקראינית, אבל היו מפולגים, ובמקום לעסוק בארגון העם, הוסיפו להתפלג ולריב. ולמרבה הצער פתחו בפרעות נגד יהודים. אלפי יהודים נרצחו בתקופת המלחמה בין הפולנים והאוקראינים. במלחמה זו הגיעו הפולנים עד לקייב. נודע לשימצה בימים ההם ההטמן פטלורה (שנרצח אחר־כך מכדור יהודי) אבל הצבא האדום הדף את הפולנים יחד עם פטלורה אל מעבר לדניסטר.

ב־1919 הופיעו הבולשביקים בעירנו. חייליהם עלובים היו למראה. חסרי־נעליים, דלי־בגדים, עשו רושם של פרטיזנים, ולא של צבא סדיר. היו ביניהם הרבה קומיסרים יהודים, ואלה רשמו את הרכוש שממילא היה מועט. בסוף 1919 נסוגו הבולשביקים ממזרח גליציה, והרוצח פטלורה עם מטהו עבר בעיר. ראיתי אותו ואת כל אנשיו, ואני זוכר את בריחתם מהעיר. אחרון הקוזקים הספיק עוד לפני

מנוסתו להרוג אשה אחת ולאנוס אחרת. אחת ניצלה בקופצה מקומה שניה. אחרי שביתת־הנשק בברסט־ליטובסק נעלם פטלורה מהזירה הפוליטית, והגבול בין פולין ובריית־המועצות נקבע על נהר זברוץ.

בעיר נפתחו בתי־הספר. עזרה התחילה להגיע מאמריקה, במזון ובכסף. לאט־לאט חזרו החיים לתיקנם, אבל הנוער שוטט כה וכה ללא מטרה. שנות־המלחמה הקשות הניחו אחריהן טימנים קשים בתחום החינוך. עתה נפתח, עם בית הספר הממלכתי, גם בית־ספר עברי, אמנם בהיקף מצומצם. תצוין עמידתם של המורים לעברית ביחוד בשנות המלחמה הראשונות. במצב כספי קשה ניהל את בית־הספר מר שמואל קניג, (כעת פרופסור בארצות־הברית). ייזכרו גם יתר המורים לעברית, הורוביץ, קיטאיגרודסקי, הגננת הלה פלור. הנוער התחיל בכל מיני פעולות תרבותיות, וגם התנועה הציונית לכל גווניה קמה לתחיה.

ב־1922 אירגן הנזל אֶשפיז הגדול תיאטרון כדי למשוך שכבת־נוער רחבה לפעולה התרבותית. התחילה פעולה ציונית מסועפת, וגם נפתחה ספריה בשם "התקוה". התיאטרון הציג כמה הצגות בעלות רקע לאומי, אורגנו ערבי־הרצאות והקראות. מרכז הפעולות עבר לספריה הגדולה "התקוה". הציבור היהודי בעיר היה ברובו ציוני. אמנם היו מתנגדים לציונות, אבל לא היתה להם השפעה ממשית על התפתחות הקהילה.

בשנת 1924 יסד חלק מהנוער שבעיר את "השומר", מ־1926 ואחרי מאורעות תרפ"ט בארץ־ישראל התארגן "החלוץ", לשם יציאה להכשרה. הרוח החיה בפעולות אלה היה ד"ר איזידור ביר, ציוני נלהב ואחד המנהיגים הבולטים בחיים היהודיים בעיר.

בשנים שאחר כך בא משבר כלכלי חמור על פולין. מיליונים נמצאו מחוסרי־עבודה. הנוער בעירנו התהלך באפס מעשה, האמצעים הכספיים הדרושים ללימודים חסרים היו. חלק יצאו את העיר, וחלק היגר לארצות־חוץ. מעטים הגיעו לארצות־הברית. אולם המשבר הכלכלי לא הפריע לפעולה תרבותית. הוצג המחזה "יום הדין", למשל. השחקנים הראשיים בו היו וינשטוק והנזל אשפיז. בחזרות נוכחה הרבנית מרת מייזלס. מזמן־לזמן ביקרו בעיר שחקנים ידועי־שם, כמו הוילנאים (די ווילנער טרופע), אידה קאמינסקה, מוריס שווארץ, בוז'יק עם להקתו. גם להקה רומנית שהציגה את "הדיבוק" לאנסקי. הנוער הגיע לפרשת־דרכים, באין כל אפשרות להגר מן הארץ. שערי ארץ־ישראל היו סגורים. התחילו לחפש דרכים ליציאה מפולין. ב־1929 הגיע לארץ ישראל דרך צרפת מראשוני החלוצים, יצחק סגל. אחריו באו אהרון ונפתלי אֶשפיז (מקרית־ענבים), ועוד אחרים.

בשנת 1932 התקיימה בתל־אביב מכביה, ואז הצליחו לעלות אחדים מצעירינו לארץ־ישראל. חברת "עזרה" הושיטה עזרה כספית לצורך זה. לדאבוננו הרב לא זכו רבים לצאת מהגולה, וסופם שנטבחו על ידי המרצחים הנאציים.

יצחק ראובר

בית־החרושת לטבק במונאסטרישץ׳ היה אחד משלושת בתי־החרושת הגדולים בפולין. הוא הוקם עוד בתקופת הממלכה האוסטרית, ואחרי מלחמת 1914–1918 שוקם מחדש ופירנס את כל העיירה וסביבתה. בימי השלטון הפולני לא היתה ליהודים דריסת־רגל בו, לא כעובדים ולא כפקידים. רק הובלת התוצרת מבית־החרושת לרכבת וממנה חזרה היתה בידיהם של קבלנים יהודים. על עבודה זו התפרנסו שתי משפחות: שפייער ובניו וגם יוקל. בין בעלי־המלאכה שעבדו למען בית־החרושת לטבק היה גם אבי ז״ל, שהיה עושה עבודות־פחחות לצרכי בית־החרושת. ברצוני לספר על מקרה שקרה לאבי ז״ל באחד הימים ההם.

כרגיל, היו כל העבודות בשטח בית־החרושת נמסרות לביצוע על פי מכרז, והדבר היה קשור בפרוצדורה מסובכת. מנהל בית־החרושת, מפטיניוק, היה אנטישמי ידוע, והוא לא רצה לראות יהודים בשטח בית־החרושת. עם הרחבת המפעל התחילו להוסיף בנינים חדשים, והיה צורך בבעלי־מלאכה ממדרגה ראשונה. מפטיניוק החליט למסור את כל עבודת־הבנייה לנוצרים בלבד וגם הביא פחח נוצרי מסטניסלאבוב במחיר גבוה יותר מן המחיר שהציע אבי. אבל הפחח הנוצרי לא היה מסוגל לבצע את העבודה. אבי פנה אל ציר הסיים הפולני היהודי ד״ר צבי הלר, שהיה נציגו של מחוזנו. בזמן הויכוח על תקציב המדינה סיפר ד״ר הלר על פרשת אבי ז״ל, והענין נמסר לועדת־חקירה פרלמנטרית. לאחר זמן קצר בא מנהל המפעל מפטיניוק אל אבי וביקש ממנו שיבטל את תלונתו; אם יבטל אותה, יתחייב הוא, המנהל, לתת תעסוקה לכל המשפחה. אבי ענה לו: ״אמנם כסף אין לי, אבל כבוד עוד יש לי״. המנהל טרק בו במקום את הדלת ושבר את השמשה. מיד לאחר כן שלח זגג לתקן אותה. וזו היתה ראשית סופו. הוא היה אדם גס־רוח, וגם העובדים במפעלו התלוננו עליו. לא יצא זמן רב עד שהוא פוטר ממשרתו. בא מנהל חדש ושמו ז׳ור. גם הוא לא היה מאוהבי ישראל, אבל קורקטי מאוד בתפקידו. הוא ניהל את המפעל עד כניסת הצבא האדום לעירנו.

צבי שמואלי

סבא שלי מוצאו מרוסיה. שנים רבות שירת בצבא הצארי. הוא ואשתו, סבתא שרה (לבית יקוב) גרו בפרבר העיר הפילוראקיס, זה היה בערך ב־1870. לסבא ז״ל היה בית־מלאכה לנגרות־בנין ולנגרות אמנותית. הוא העסיק הרבה אנשים, כי היה גם קבלן לבנין והיה מבצע בעצמו גם את התכנון לביצוע העבודה. היה תמיד מלא פעילות ומרץ. היה אדם נבון ופקח, ולא פעם יעץ לאנשים בענינים מסובכים ביותר. הוא גם היה יועצה הקבוע של בעלת האחוזה בכפר ויצולקי. היה ידוע בתור אדם ישר ומה שהוא הבטיח היה מקיים במלואו.

אבי ז"ל, מאיר זגנריך, נולד בעיר קולומיה. משנות נעוריו היה פעיל במפלגת ה"בונד" והיה בזמנו אחד המנהיגים הבולטים בעיר אוטיניה, ואחר־כך בלבוב. בדרך מקרה נפגש עם סבא משה־שמואל, והוא קיבל אותו לעבודה בבית־המלאכה שלו. שם הכיר את אמי ז"ל, פסיה. אחרי החתונה עקר מעירנו לסטאניסלבוב. ב־1914 גויס לצבא האוסטרי, הוצב בחיל־ההנדסה ושירת בו עד סוף המלחמה ב־1918. מן המלחמה חזר בדרגת פנריך (נושא־הדגל).

משפחתי היתה בזמן המלחמה בצ'כיה, בפשיברם, לא הרחק מפראג. לאחר שאמי חזרה למונאסטרישץ עם ילדיה הגיע גם אבא לשם. אבא היה יושב־ראש אגודת "יד־חרוצים" ושימש גם כבוחן באגודת־האומנים. הוא היה גם ממיסדי אגודת "יד־חרוצים" בעירנו. זכורני, שבשנת 1927 אירגן אבא מסיבה ב"דאם נארודני", שהכנסותיה הוקדשו לצרכי עזרה סוציאלית. לשם כך הביא את התזמורת של הגדוד ה־48 מסטאניסלאבוב. הנשף היה מוצלח ביותר. אבא קשר קשרים נרחבים גם עם נוצרים וזכה לכבוד ולהערכה מצידם.

בהשפעת אבי ז"ל קיבל מנהל בית־החרושת לטבאק בעיר, שלא העסיק אחרי הקמת פולין העצמאית יהודים, פועלת יהודיה אחת, והיא עבדה עד בוא הנאצים לעירנו. בשנים המאוחרות שינה אבי את השקפותיו הפוליטיות והתקרב אל המחנה הציוני. הנאצים החריבו את העיר על יהודיה. זכר קדושינו יחיה בלבנו לעולם.

שלום בלנק

מיד אחרי פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין, בספטמבר 1939, היה ברור ליהודים מה יביא העתיד הקודר. ראשוני הבורחים מהשטחים הכבושים בידי הצבא הנאצי סיפרו דברים איומים על יחסם לאוכלוסיה בכללה, אבל מה שהם מעוללים ליהודים חורג מגדר כל דמיון. הידיעות האלה זעזעו את האוכלוסיה היהודית, וחרדה אחזה בהם. עירנו אמנם לא היתה מהגדולות בסביבה, ובכל זאת הצליחה לקלוט למעלה ממאה פליטים יהודיים, לתת להם מחסה ארעי ואף לשקמם במידת־מה. משפחות רבות אספו לבתיהם פליטים יהודים.

בין 10 ל־17 בספטמבר 1939 נשארה העיר ללא שלטון. יום־יום עברו בה עשרות ואלפי חיילים וקצינים פולנים ומגמת פניהם הגבול הרומני. בהלה בלתי־רגילה שררה בעיר.

מנוסת־הבהלה של כל אנשי־הרשות, השוטרים, פקידי בית־המשפט, ועמהם גם הנהלת בית־החרושת הגדול לטאבק, יצרה ציפיה מתוחה לעתיד להתרחש בימים הקרובים. עם יציאת הפולנים נשארה האוכלוסיה היהודית מופקרת ללא מגן חוקי. השכנים האוקראינים שמחו בגלוי לתוהו־ובוהו שהשתרר בעיר. כבר בימים הראשונים החלה תנועה מוגברת מן הכפרים הסמוכים לעיר, אלה שוטטו בה כה וכה ממתינים לשעה שבה יוכלו לפתוח בביזה. כדי להקדים תרופה לכל הפתעה,

התארגנה הגנה עצמית שחבריה היו בני וינשטוק, וולקי דיקר, מלך בלנק, שמעון זגנרייך, גצל בויאר ואחרים. הם גם היו האחראים לסדר הציבורי אחרי כניסת הסובייטים.

עם כניסת הצבא האדום נשמו היהודים לרווחה. ב־17 לספטמבר 1939 חדרו לעיר הטנקים הראשונים של הצבא האדום מכיוון רמת בוצ'אץ'. שלושה טנקים כבדים עברו ברעש גדול ברחובות, ומכונות־היריה שלהם מוכנות לפעולה. אותו יום קרה מקרה טראגי מאלף. היה אצלנו קומוניסט ושמו סורוניביץ'. הלה רץ להקביל פני הצבא האדום בכניסתו לעיר. קליע של חייל סובייטי פילח את לבו. למחרת נערכה לו לוויה ברוב כבוד ויקר, בראש ההלוויה התנוסס הדגל האדום. זה היה הקרבן הראשון של השלטון הסובייטי בעיר שלנו. ברור שהיהודים קיבלו את הצבא האדום כמושיע, כי בהופעתו הצילם מבליון. מיד בימים הראשונים ארגנו הסובייטים את השלטון המקומי. מאחורי הבנין של הנהלת העיר היתה כיכר פנויה, ובה נערכה אסיפת־עם גדולה, לשם בחירת האדמיניסטרציה המקומית של העיר

מובן שנבחר ראש־עיר אוקראיני, ושמו בויקו. פה אחד נבחר הד"ר בנדלר למנהל מחלקת־הבריאות. הנזל אֶשפיז, אחד העסקנים הציוניים הבולטים בעירנו, קרא לשיתוף פעולה עם השלטונות הסובייטיים, כי זה היה "צו השעה".

במשך שתי שנות השלטון הסובייטי – 1939–1941, חלה תמורה יסודית בהרכב האוכלוסיה היהודית בעירנו. כידוע, היה רוב מנינה סוחרים ובעלי־מלאכה – חוץ משני רופאים, שאחד מהם עסק גם בריפוי שיניים, מרפא־שיניים, רוקח וששה עורכי־דין. בעלי־המלאכה התארגנו בקואופרטיבים, והיתר עברו למקצועות אחרים. עירנו, שבימי השלטון הפולני היתה כפופה מבחינה מינהלית לעיר בוצ'אץ, נהפכה עתה לעיר מחוזית ששלטה על כל כפרי הסביבה.

אבל המאורע החשוב ביותר שאירע – חידוש לגבי השלטון הפולני – היה כניסת יהודים לעבודה בבית חרושת לטבק. נתקבלו יהודים כפועלים, פקידים וגם מנהלים. למשל: הנזל אֶשפיז היה המנהל הראשי של שיווק הטאבק. אני עבדתי אז בענף החקלאות, משה מייזלס היה כאן רואה־חשבונות ראשי. עבדו כאן גם ד"ר ביר וד"ר שטרן מבוצ'אץ'. ד"ר שטרן היה פעיל בבית"ר בעירו ונאלץ לעבור מבוצ'אץ' אל עירנו, כי שם לא היה יכול לקבל עבודה. לפי הדעה הכללית, לא היו מקרים של פרו־בוקציה, או נקמה אישית, בקרב יהודי העיר. עובדה היא ששום יהודי מעירנו לא הוגלה לסיביר. יתכן שמפקד הנ.ק.ו.ד. היה נשוי ליהודיה. וזאת היא אולי הסיבה.

ב־26 ביוני 1941, בשעה מוקדמת לפני זריחת החמה, הקיצו תושבי ברית־המועצות לשמע קולות־נפץ אדירים, והפצצות על־ידי כל סוגי אוירונים. גרמניה הנאצית התנפלה לפתע על שכנתה הגדולה, ברית־המועצות. במשך כמה שעות הפציץ חיל־האויר הנאצי לאורך כל הגבול המזרחי ערים, מחנות־צבא, תחנות־רכבת ומאות גשרים. נהמת האוירונים נשמעה כל שעות היממה. שוב חזרה אותה תמונה מ־1939. התחילה בריחה המונית אל הגבול הרוסי. רוב הבורחים היו חיילי הצבא האדום וקציניו. עמהם נסוגו אנשי המינהל, המפלגה והקומסומול. היו ביניהם גם יהודים.

משהתקרבה החזית לעירנו התעוררה אצלנו השאלה: מה לעשות מעתה? רוב המבוגרים לא רצו לזוז מהמקום. וקשה היתה ההחלטה. קשה במיוחד על המבוגרים, אשר עוד זכרו את מלחמת־העולם הראשונה. הטלטולים וכל הכרוך בהם, הפחידו אותם, והם לא היו מסוגלים לצאת לדרך. גם לדתיים לא נראָה הדבר. יאוש אחז את הרוב, אבל הכל יעצו לצעירים לברוח מהמקום. אמרו להם: "לכם אין עתיד צפוי כאן. אתם צעירים ויש לכם סיכוי להציל את נפשכם. תלכו, והשם ישמור עליכם. אלה היו המלים האחרונות של ההורים, האחים והאחיות שלנו.

ב־1 ביולי 1941 יצאו כמעט כל אנשי המינהל את העיר. בבתינו גר מפקד המליציה, והוא הביא לנו ברגע האחרון ניירות ותעודות־פינוי. הוא כמעט הכריח אותנו לצאת את העיר. אחותי ארזה מהר קצת חפצים לדרך, הוציאה אותי החוצה ופרצה בבכי מר. שם כבר חיכה לי חברי הטוב ישעיה נאַכטיגל, ובידו צרור חפצים אישיים. לפני צאתי את העיר הלכתי אל אפרים שוחט, להיפרד ממנו. כבר בן שמונים היה האיש. הוא בירך אותי, חיבק אותי בחזקה ואמר: "לך, בני! אילו אני היתי בן־גילך, הייתי עושה כמוך".

ברחוב המוליך אל תחנת־הרכבת פגשנו את ד"ר ביר, ואף הוא אמר כך: "לואי ויכולתי ללכת אתכם". לתחנת הרכבת הגענו בערך ב־9 בבוקר. שום רכבות נוסעים לא היו עוד. לבסוף הגיעה רכבת־משא מלאה חיילים וציוד צבאי. קפצנו לתוך הקרונות. ברגע האחרון בא בריצה אלי צאהלר ועמו ילדו הצעיר, מוני. הוא הצטרף אלינו. בסך הכל היינו שמונה בחורים. כשהגענו לאוזיראן, דחפו אותנו החיילים הרוסים בכוח מן הרכבת. נשארנו בשדה. טיכסנו עצה מה לעשות.

הוספנו ללכת הלאה ברגל, לאורך פסי־הרכבת, עד שהגענו לבוצאץ. שם היתה התנועה גדולה מאוד בכל הסביבה. שם פגשנו מכר, תושב אחד הכפרים, והוא נתן לנו עגלה וצמד סוסים. התחלנו לנסוע לכיוון צ'ורטקוב. הדרך היתה חסומה. מאות עגלות והולכי־רגל נהרו לגבול הרוסי. פתאום ירד גשם, וכולנו נרטבנו. הסתתרנו בחורשה הרחק מהדרך. שם הקיפה אותנו קבוצת חיילים רוסים, חיפשו בכלינו, לקחו מאתנו את ניירותינו, ומי יודע מה היה קורה לנו, אילמלא באו קצינים ושאלו למתרחש כאן. החיילים ענו, שאנחנו יריבו עליהם מן היער, וברצונם לחסל אותנו. המפקד היה יהודי, וכשראה את הניירות שלנו והבין שאנחנו יהודים, ציווה לשחרר אותנו והחזיר לנו את הניירות וכל החפצים. המקרה הזה הפחיד אותנו ביותר. התגנב חשש ללבנו, שמא אין כדאי להמשיך הלאה. אבל לא יכולנו לחזור. הדרכים היו חסומות, ההמון זרם רק מזרחה. הבינונו שסכנת נפשות היא בהליכה נגד הזרם.

עם שחר נסענו מצ'ורטקוב עד קופיצ'יניץ, מהלך 24 שעות, והגענו לגשר הוסיאטין שעל הנהר זברוץ. שם עמד זקיף רוסי, שאל אם אין חיילים ביניבו והרשה לנו לעבור את הגבול הישן שבין פולין ובריתּ־המועצות. היינו בטוחים שלאחר שנעבור את הגבול יבוא קץ לצרות שלנו. מעבר לגבול היה הר גבוה, ואנו חשבנו כי שם קו־ההגנה הרוסי. התרחצנו ונחנו קצת אחרי הימים הקשים. פתאום הופיעו אוירונים גרמניים והתחילו להפציץ בלי רחמים. הסוסים והעגלה ברחו. רבים היו הקרבנות,

ולמזלנו יצאנו שמונת בחורי ישראל בשלום מן ההפצצה הזאת. רבים היו אחינו לסבל בימים נוראים אלה.

כאן אני נזכר בחברי הטוב נ. אנטלר שהתגורר בעירנו מול בית־המשפט. הגורל הביאו בימי המלחמה לאוקראינה, ושם, בסביבת חרקוב, קופדו חייו הצעירים. הוא נורה למוות על ידי קצין רוסי, והלה שדד ממנו את מגפיו ושעונו. הקצין נתפס על־ידי המשטרה, וכפי ששמעתי – נידון למיתה. מקרה זה דיכא אותנו מאוד. אבל לא היה זה מקרה בודד, יהודים נרצחו ונשדדו הן בידי אנשי־צבא והן בידי אזרחים. היתה מהלכת אפילו אימרה מפורסמת: "המלחמה תספוג הכל".

חיה ברטפלד

למדתי בבית־ספר עברי בשנת 1930. מורי היו המורה קיטאיגרודסקי והגננת הלה. הייתי תלמידת כיתה ג'. למדנו ילדים וילדות יחד, בבנין של בית־הספר על שם ברון הירש, ואחר כך באולם "התקוה". שם המשכתי בלימודי עד לפרוץ המלחמה ב־1939.

אבי הנזל אשפיז ז"ל, היה איש משכיל וציוני נלהב. לקח חלק בכל מיני פעולות ציבוריות, היה פעיל גם כמזכיר הקהילה בזמנו. הוא היה איש שהשפיע רבות על התפתחות החיים הציבוריים בעירנו.

אני זוכרת את אבי משנת 1933, כשהנאצים ניצחו בבחירות בגרמניה. אבא אירגן אסיפה גדולה, שכמעט כל יהודי העיר באו אליה. האסיפה נערכה בבית־הכנסת הגדול. האולם היה מלא, ואנשים עמדו גם בחוץ. זו היתה אסיפת־מחאה נגד ההיטלריזם. אבא דיבר כארבע שעות. בנאומו הזהיר את היהודים מפני סכנת ההשמדה העלולה לבוא. הנאום עשה רושם כביר. האנשים יצאו מבית־הכנסת נרגשים ביותר. זכורני, כשיצאתי מבית־הכנסת הגדול, פנו אלי ד"ר ביר וד"ר בנדלר, ואמרו לי: "את יכולה להתגאות באבא שלך, הוא דיבר מלב אל לב".

חוץ מהפעולה הציונית התמסר אבא גם להגשת עזרה לכל מיני אנשים, וכאלה היו רבים. גם בתנועה החלוצית היה אבא פעיל במיוחד. זכורני, שהוא אירגן הכשרה חלוצית וסידר לחלוצים עבודה אצל בעל־האחוזה אדלר, במשק ובשדה. יום אחד לקח אותי אבא לקובלובקה, ושם ביקרנו אצלם. הוא גם דאג לבית־הספר העברי, שלא ייסגר, והשתדל שמלבד מורה תהיה בו גם גננת. כשבאו הסובייטים ב־1939, קיבל אבא משרה כמנהל שיווק טבק גלמי לרחבי ברית־המועצות. במשרה זו שימש עד 1941. כשהגיעו הנאצים היה אבי מראשוני הקרבנות בעירנו. יהי זכרו ברוך לעולמים.

שלמה זגנרייך

באנו למונאסטרישץ׳ בראשית דצמבר 1956 חמישה אנשים בסך הכל, כולנו יוצאי העיר. היה ברצוננו לראות בפעם האחרונה את העיר שבה נולדנו ובה נולדו גם הורינו. להתבונן ולראות במו עינינו חזות העיר אחר כל מה שעבר עליה. באנו להיפרד מהמקום העגום הזה, שהיה לשעבר מלא יהודים; עיר שיהודים ישבו בה כמה מאות שנים.

יצאנו מסטאניסלאבוב במונית, וכעבור שלוש שעות הגענו לכפר קורוסציאטין. הלאה לא יכולנו לנסוע מחמת השלג המפשיר. לא היתה לנו ברירה אלא ללכת ברגל. כשהגענו לברזובקה, ראינו מלמעלה את העיר. המראה היה מזעזע. היא היתה הרוסה כמעט לגמרי. החורבן הנורא הפיל עלינו פחד ועם זאת עורר בנו סלידה איומה, האדם הראשון שפגשנו היה דוקא לודויג מטאטא־הרחובות העירוני – והוא כאילו סימל את העיר בחורבנה. הוא הכיר אותי מיד והסתכל בי בתמיהה. איזה רגש אנושי ניעור בי ברגע זה למראה לודויג התמים, שרוב ימות השנה היה מתהלך בין היהודים, ואלה היו מספקים אוכל לקיבתו הרעבה תמיד.

את הביקור הראשון ערכנו אצל הגב׳ קירשנר, אשתו של מרפא־השיניים. היא ובתה נשארו בחיים. ישבנו שם שעה קלה, כי היה בדעתנו לבקר בבית־הקברות. בבית־הקברות החדש, השוכן מימין לכביש המוליך לבוצ׳אץ׳, מצאנו מצבות רבות שבורות לרסיסים. עזובה שררה מסביב. מראה בית־העלמין היה עלוב ביותר. למזלי הרב מצאתי את קברו של אבי ז״ל, וגם חלק מהמצבה. צילמתי את שבר המצבה והסתלקתי עצוב ורצוץ מן המקום. כשחזרנו מבית־העלמין, הלכתי העירה לראות את ביתנו. כשראיתי שאנשים זרים גרים בו, לא החזקתי מעמד ויצאתי תיכף את העיר.

מה מראה העיר כיום? ה״רינג״ כמעט הופצץ ברובו. תחנת־הרכבת אינה קיימת עוד. בית־החרושת לטבק נשרף ונהרס בעיקרו ורק אגף קטן פעיל בו. בית־הכנסת הגדול קיים, אך הוא נהפך לבנין־אחסנה. מן הבנינים הגדולים נשאר גם בנין העיריה. ביתר הבתים שנשארו בעיר גרה אוכלוסיה אוקראינית.

אחרי כמה שעות שהייה במקום יצאנוהו מלאי עצב והרהורים מרים. העפנו מרחוק מבט אחרון בעיר הזאת, עיר שהיתה לשעבר תוססת, מלאה חיים, ונהפכה על ידי הקלגסים הנאציים לעיר־רפאים.

מינה רייבל־דולברג

כשירדה הפולניה, ינינה ריבק (56) בשדה התעופה של ניו־יורק, ציפה לה איש שהיא הצילה את חייו בימי הכיבוש הנאצי. ולא רק אותו, אלא גם חלק ממשפחתו של אדם רייבל הצילה האשה האמיצה הזאת. הדבר היה בשנת 1942, בחודש פברואר, כשהפעילו הנאצים את מכונת־ההשמדה בעירנו. ינינה ריבק החליטה

לעזור לידידיה היהודים ולהצילם ממוות. היא הכינה בשביל כל משפחת רייבל מקלט־סתר והחזיקה בו את רוב המשפחה במשך כל תקופת־הכיבוש הנאצי. על אף מאמצי ינינה להציל את כל משפחת רייבל גילו הגרמנים את ההורים. ראש המשפחה נורה למות, והאם נשרפה חיים. כך ניספו ההורים ושלושה אחים ואחיות אתם.

הודות לעזרה שהושיטה ינינה ריבק ניצלו מן המשפחה שני אחים ושתי אחיות. אחרי המלחמה הגיעו שני האחים, אדם ויוסף, וגם האחות פרל לארצות־הברית. שם יסדו האחים חברת־בניה בעיר אליזבט. אחותם פרל נישאה וגרה כעת בדנוור בהיותו בארצות־הברית התקשר אדם רייבל עם האשה שהצילה את חייהם, כדי להביאה לארצות־הברית. אחרי השתדלות מרובה אצל אנשי־הקונגרס האמריקאיים, סנטורים ופקידי־ממשלה שונים, השיגו אשרת־כניסה לינינה ריבק לתקופה של ששה חדשים. בעלה נהרג בשורות הפרטיזנים הפולניים בימי המלחמה.

בואה של אשה אמיצת־לב זו, היתה חויה גדולה לשרידי משפחת רייבל. הם קיבלוה בלבביות רבה והשתדלו להאריך את שהותה בארצות־הברית ולהשיג רשיון ישיבת־קבע בה. דמותה של ינינה תשאר חקוקה בלבם של בני משפחת רייבל לנצח. היא יכולה לשמש סמל של רגש אנושי נאמן. בסכנת־נפשות נחלצה להצלת יהודים וגם הצילתם.

האחות השניה מינה הגיעה אחרי מלחמת־השחרור לישראל.

אטקה דולברג־יעקוב

היה הדבר בשבת חזון, ערב תשעה באב, שנת 1914. מיד בבוקר התחילה תכונה גדולה בעיר. הכל הוכו בתדהמה. נודע כי אנו עומדים לפני מלחמה. העיר היתה מחושמלת. בו ביום, אחרי הצהריים, פורסם צו שעל כל הגברים שבמילואים להתיצב מיד במפקדה הצבאית כי "אבינו הקיסר" קורא להם.

למחרת, בתשעה באב, התחילה ההתרוצצות. הגברים ארזו את חפציהם בחפזון. הנשים והילדים מירררו בבכי. לבסוף נאספו הגברים ונלקחו לצבא, הנשים והילדים עזבו גם הן בחלקן את העיר. שבועות אחדים של קרבות מרים בין הצבא האוסטרי והצבא הצארי, הרוסים הגיעו לנהר הדניסטר, ואחרי קרב קשה התקדמו ונכנסו לעירנו.

התקפת־הנגד החזקה מעיר־המבצר פשמישל הפסיקה את התקדמות הרוסים. בדרך נסיגתם התנקמו הרוסים ביהודים, באומרם שכל היהודים הם מרגלים אוסטריים. לילה אחד באמצע החורף, שמענו קול דופק על החלון. השכן הודיע לאמי, שאוספים את כל יהודי העיר ועליה לצאת יחד עם הילדים מיד. אתו היה קוזק רוסי, והלה צעק "נו! דאוואי ביסטריי!"

כך התחילו התלאות והיסורים של יהודי עירנו. יום אחד נאספו כל יהודי העיר בכיכר־האסירים, וכל הלילה נמשכה הפעולה הזאת. עם זאת התחילו לשדוד ולהכות

במגלבים, והצעקות עלו עד לב השמים. מי שמצאו אצלו כסף וגם תכשיטים ספג עוד מכות. אני זוכרת תמונה מזעזעת, כיצד דקרו הקוזקים יהודי ברומח והרימוהו למעלה. צעקות הנדקר היו איומות, אבל איש לא שם לב ליסורי יהודי.

לאחר שנאספו הכל התחיל המסע לעיר בוצ'אץ'. כל העיירה התרוקנה מיהודיה. בדרך התעללו בהם הקוזקים, ומי שלא עצר כוח ללכת נדרס על־ידי סוסיהם. כשהגענו לבוצאץ, התגלגלנו ברחובות מחוסר מקום. מעטים השתכנו בעליות־גג ובמרתפים. היינו שרויים במצוקה גדולה, ללא לחם ובתנאים סניטריים ירודים. בסופו של דבר פרצה מגפה, מאות אנשים נספו בה, ולא היתה אפשרות להביאם לקבורה. מפחד התפשטות המגפה ציוו הרוסים לשרוף את המתים. הם כבר הקדימו, כנראה, את הנאצים באמצאה שטנית זו. לאחר חדשים ארוכים הגיע מושיענו, הצבא האוסטרי. חזרנו הביתה רצוצים, מעטים במספר, כי רבים מיהודי מונאסטרישץ' נספו בימים ההם. הבתים היו ריקים, הכל נשדד בהם, וחלקם שרופים היו.

יש לציין שעדיין היו גם גילויים של יחסים אנושיים בין השכנים הנוצרים והיהודים. היו בהם שעזרו לנו במצבים קשים. המלחמה נמשכה, והאוסטרים נסוגו שוב. אבל הפעם יצאה עמהם גם האוכלוסיה היהודית. היהודים הגיעו בחלקם לצ'כיה, הונגריה, וגם לווינה. רבים הסתדרו בכל מיני מקומות והתחילו בחיים חדשים. גם הדרך הזאת היתה קשה. האנשים שכנו בצריפים, האוכל היה מצומצם מאוד, ומחלת הטיפוס קטלה רבים מהם.

בסוף 1917 חזרנו לעירנו. פגשנו אך מעטים מתושבי העיר היהודים. העיר נחרבה כליל, פה ושם נשארו חלקי בנינים שרופים. התחילו לסכך את הגגות, ובחדר אחד גרו שתים־שלוש משפחות. רוב הגברים היו בחזית. רבים מהם בסרביה, היכן שהיו נטושים קרבות קשים ורבים נפלו שם. גם אבי ז"ל שייע יעקוב נספה שם ב־15 למרס 1918.

מצב הפרנסה היה גרוע ביותר. נוסף לכך השתנה יחס הצבא האוסטרי אל היהודים. זה היה סימן ראשון להתפוררות הצבא האוסטרי, שברובו היה מורכב מלאומים שונים ואלה ברובם לא היו כלל אוהבי ישראל. הם התחילו לשדוד ולגנוב בכל שעת־כושר. משפחתי גרה אז בביתו של מאיר קופר. אני זוכרת מקרה מזעזע שקרה במסבאה של יעקב בורל, שניהל עם אשתו את העסק. החיילים השתכרו ובאמצע הלילה בקעו צעקות איומות מן הבית. נתברר שהחיילים רצחו את בורל ואת אשתו. בכי הילדים רודף אותי עד היום. הילדים לא למדו בבית־ספר, כי לא היו מורים.

על יד בית־החרושת לטבק היה בית־חולים צבאי, ולשם היו באים הילדים למכור לחמניות. לא אחת שדדו החיילים מהם את סחורתם אף על פי כן היו חוזרים ובאים למכור להם. זה היה כמעט מקור־הפרנסה היחיד של כל המשפחה.

כך חלפו ימים וחדשים, ומלחמות חדשות פרצו. בין האוקראינים, הפולנים והבול־שביקים. הופיעו פטלורה האוקראיני והגנרל האנטישמי הפולני האַלר ושניהם שפכו דם יהודי. הסבל נמשך, לבסוף קמה פולין החדשה. מיסדה פילסודסקי אמנם לא היה אנטישמי, אבל מקורביו היו שונאי ישראל. כך התחילה תקופה חדשה בפולין. היה צורך לשקם אלמנות ויתומים שנשארו אחרי המלחמה.

הצהרת בלפור עשתה רושם רב בעירנו. רבים רצו לעלות לארץ־ישראל, אבל חסרו אמצעים כספיים לכך. בעזרת קרובים היגרו אחדים לארצות־הברית. אני יצאתי את עירנו ב־1920. מזמן לזמן הייתי מבקרת בביתי הקודם.

בפעם האחרונה באתי לעירנו בסוף אוקטובר 1944. יומיים לאחר יום הכפורים הגעתי לשם. האיש הראשון שפגשתי היה אוקראיני כבן 40, אשר את שמו לא ידעתי. הוא התיצב מולי, לא הרחק מבית־החרושת לטאבק, כשהגעתי מבוצאץ. לפתע פתאום הופיע למולי, ואני נבהלתי במקצת. אך הוא פנה אלי בקול רועד ושאל באוקראינית "גיטלי, צ'י טי גיטלי"? הסתכלתי בו, ובלבי אמרתי שהוא בודאי אחד הרוצחים המקומיים. עניתי לו: "כן? אני גיטלי". – "א זוויטקי טעס־טא ווזיעלא?". עניתי לו: "זהרובא ווסטאלא שצ'ובי וואס פוסטראשיתי". כשעניתי לו כך, הסתלק מהמקום. נראה שהחליף אותי באחותי גיטל.

נכנסתי לעיר וחיפשתי בה יהודים. לבסוף מצאתי את ז. צאהלר, והיא ספרה לי שממשפחתי לא נותר איש. יש בעיר רק כמה משפחות יהודיות ספורות: משפחות פרבר, באוכמן, סאמט, ביין, ינטה פאַלוק־לרך, אשתו של המורה העברי קיטאיגור־דסקי, האח והאחות וובל, גרוס. מיהודי הסביבה פגשתי במשפחת בוכהולץ ונדל. אלה כל היהודים שמצאתי בעיר אחרי השחרור. בין הנותרים שררו יחסי־ידידות, ואני רוצה לציין לטובה את העזרה שהושיטו לי אז.

הלכתי לראות את ביתנו, הנמצא בפילוואַרקיס. שם גם נולד אבי ז"ל. לקראתי באה השכנה ציופיק. "להיכן את הולכת?" שאלה אותי. "הלא איבדת את כל המשפחה. בואי תהיי אצלי, כי לא נשארו עוד יהודים".

"אתם טועים", עניתי להם. "עוד נשארו יהודים, וגם אחי ביניהם, והם יתנקמו בכל אלה שעזרו לנאצים ברציחת היהודים". אחר כך באה עוד אשה ושמה וואַזינסקי. לפני המלחמה שררו יחסים טובים בינינו. בנה היה כומר, ואחי שמואל היה מיודד עמו. אבל מה שהיא סיפרה לי על יהודי העיר שבר את לבי, וכמעט התמוטטתי מרוב התרגשות והזדעזעות. לא היה לי כוח ללכת הלאה. התישבתי ושאלתי אותה: "איך זה קרה שאתם, אנשים מתקדמים, לא ניסיתם אפילו להציל יהודים? והרי בנך הוא כומר, והוא היה צריך להיות אנושי יותר?"

כשחזרתי, רציתי לראות את בית־העלמין הישן, שבו נמצא קבר אמי ז"ל ודורות של יהודי מונאסטרישץ' קבורים שם.

בראותי את המצבות המנופצות המתגוללות בין עשבי־הבר, ואת העורבים השחורים החגים מעל לעצים הגבוהים אחזתני חולשה ואני ברחתי חיש מהר מן המקום. פגשתי בינטה פאלוק, ואנו העלינו בזכרוננו כל מה שעבר על העיר הזאת וביחוד על היהודים. בשעת שיחתנו, בדירה של ינטה, נפתחה הדלת ונכנסה מכרה שלה, פולניה צעירה, זו הסתכלה בי ואמרה: "מה? עוד יהודיה נשארה בחיים?"

בהמשך השיחה אני שואלת אותה במישרין, אם מצפונה נקי בכל הנוגע ליהודים? היא מספרת לי מעשה איום ומדגישה שהדבר הזה אינו נותן לה מנוח, והוא מטריד אותה יומם ולילה.

המעשה שהיה כך היה. כשהוציאו מן המחבוא את משפחת המורים קימל, ובכללם

הבת היפהפיה פיטקה, הובילו אותם למעצר וגם את אלה שהסתירום. הבת היפה פיטקה מצאה חן בעיניו של אוקראיני אחד, והוא החליט לאספה אל ביתו. אבל פיטקה לא הסכימה בשום פנים. הוא איכסן אותה שבוע ימים והיא לא אכלה ולא שתתה. אחרי שבוע של צום נחלשה לגמרי. הוא הוביל אותה לבית־העלמין ושם ירו בה. לאחר שרצחוה עברה הפולניה במקום והבחינה בשמלתה היפה של פיטקה שהיתה לבושה בה בשעה שירו בה. היא ביקשה מאת בעלה שיפשיט את השמלה מעל גופה של פיטקה ויביאנה אליה. בעלה הביא אליה את השמלה, ומיד לאחר שלבשה אותה אחז אותה פחד נורא.

חיים יצחק שורץ — ניו־יורק

נולדתי בעירנו ב־1892. בחורים צעירים מהסביבה היו משתדלים להגר לארצות־הברית מחמת חובת השירות בצבא. ב־1910 קניתי אף אני כרטיס־נסיעה ואחרי טלטולים מרובים באניה ישנה הגעתי לניו־יורק.

האדם הראשון שפגשתי בו היה מר חיים הוליבר. הוא קיבל אותי בלבביות רבה, ואשתו, פסיה, התיחסה אלי בכבוד ובהבנה. עלי לציין, שלא הייתי אז היחיד שמשפחת הוליבר התיחסה אליו כך.

בית משפחת הוליבר המכובדת שימש לאנשי עירנו בימים הראשונים בהגיעם לניו־יורק, מקום־מקלט ומקור עזרה ראשונה, שהיתה דרושה כל כך לבחורים הצעירים שהגיעו מעיירה קטנה לכרך הענקי, ללא פרוטה בכיסם וללא ידיעת הלשון הזרה. בית משפחת הוליבר היה איפוא תחנתם הראשונה בארצות־הברית.

מר הוליבר היה יהודי מאמין, טוב־לב ומוכן תמיד לעזור לזולתו, אף כי לא מן העשירים היה. בביתו התחלנו לארגן את ה"יאנגמנס". כשנפטר הוליבר, המשיכה האלמנה במעשים הטובים של בעלה.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה התחלנו לארגן עזרה לנצרכים. יוצאי עירנו יסדו קרן כללית לשם הושטת עזרה מהירה לקהילת מונאסטרישץ', בכסף ובמלבושים. שני הארגונים של יוצאי עירנו התאחדו: הקודם והחדש ארגנו יחד את העזרה ופעולה זו נמשכה כל השנים עד למלחמת־העולם השניה, וגם אחרי כן.

אלה שמות חברי הארגון מאַנאַסטרישצ'ער פאריין: האַררי מאנדלר – יושב־ראש הארגון; ליאן רוטמן – מזכיר; חיים שוואַרץ, האררי גרוי – חברי הוועד. – כולם בחיים ויושבים בניו־יורק.

במשך השנים היו אנשי מונאסטרישץ' נפגשים במסיבות, על פי רוב בחורף; היו נערכים גם נשפי־ריקודים, שכל הכנסתם קודש לקרן־העזרה. חוץ מהפגישה השנתית התקיימו בנקטים (כל חמש שנים) בחודש פברואר, עם תזמורת ותכנית מיוחדת. היו נפגשים אנשים מכל המפלגות. כשפרצה מלחמת העולם השניה ב־1939, התאחדה כל יהדות אמריקה לשם הושטת עזרה בכל האמצעים שברשותה. נשלחו רבבות חבילות־מזון, אבל אלה לא הגיעו לתעודתן בגלל המלחמה.

כשקמה מדינת ישראל, הוקמה קרן מיוחדת לשם בניית בתים לעולים, הוועד של יוצאי עירנו בארצות־הברית תרם גם לעזרת קליטת העליה.

דב זינגר

כשיצאתי את עירנו ב־1929, אל העיר הגדולה סטניסלאבוב, כדי להתחיל לעבוד בענף יצוא־הביצים, באתי במגע ראשון עם תנועת־הנוער החלוצית־הציונית־סוציאליסטית. גישתי לכך היתה רצינית, בשל הקשר שלי עם אישים שעמדו בראש הספריה הגדולה בעירנו "התקווה". ביחוד החבר שלמה פינק ז"ל, וגם עם החבר נ. וו. ניזנובר, שהיה מנהלו של הקלוב הדרמטי "אנסקי" בעיר. הצגנו אז כמה הצגות, ביניהן את "בונצ'ה שווייג". אני שיחקתי את תפקיד "בונצ'ה". היה זה חוג של חברים מבוגרים ממני. אמנם בהשקפותי הפוליטיות לא הייתי קרוב להם, כיוון שמנעורי הייתי ציוני, אך הדבר לא הפריע לי, כבחור צעיר, לקחת חלק בפעולות מועדון "אנסקי".

בעירנו לא היה קל מסיבות שונות, להמשיך בלימודים אחר בית־הספר היסודי. המשכתי בלימודים בבית הספר העברי, מפי המורה ש. קניג (כעת פרופסור בארצות־הברית), ובהשתתפות אחיו בשיעורי זמרה. כן הוספתי ללמוד מפי מר יצחק יגר ז"ל, ובדרך זו קניתי השכלה יסודית, כדי שאוכל להתכונן לעתיד, ולהתפרנס בכוח עצמי.

עוד בעירנו התעניינתי בתנועת "החלוץ". יציאת החלוצים הראשונים בעירנו, וביניהם יצחק סגל ואהרן אשפיז, גרמה לכניסתי לתנועה החלוצית.

כשבאתי ב־1928 לסטניסלאבוב נכנסתי לתנועת הנוער החלוצית "בוסליה", שהיתה קשורה מבחינה רעיונית ב"גורדניה" והשתייכה למפלגת התאחדות־מפא"י, שב־ראשה עמדו מוטי פלשר, כיום חבר־הכנסת מרדכי סורקיס. פיתחנו פעולות מקיפות ב"בוסליה". אני עצמי השתתפתי גם בעבודת ההנהגה, עם החברים שלום קמל (גמליאל), היום בהרצליה, גרשטנהאבר יונה, האלר בוניה. נפגשתי בעבודה גם עם נפתלי אשפיז, זיגמונד הרינג ועם מוניה מַנדל.

אחרי עלייתו של הח' גמליאל, שהיה מזכיר "בוסליה" בסטניסלאבוב קיבלתי עלי את המזכירות של קבוצת עליה "ג" תל־עד בסטניסלאבוב, כאן נפגשתי עם אישים שונים מהתנועה החלוצית.

במשך הזמן יסדתי מקום־הכשרה בסטניסלאבוב. כמה מאנשי ההכשרה נמצאים בישראל, ביניהם – סלובה זבלוביץ. בסטניסלאבוב שיתפנו פעולה עם תנועות הנוער השונות: גורדוניה, השומר הצעיר, החלוץ הצעיר, דרור־פרייהייט והחלוץ הציוני.

בתקופה הזאת פעלנו רבות למען התנועה החלוצית, הן בפגישות עם חברים, מוסדות ופעולות־התרמה. בשהותי בבית, בעירנו, קיימתי מגע עם חברים בני

עירי מתנועת "בוסליה־גורדוניה". את זמן־החופש נצלנו לשם ארגון פגישות עם החברים דב בליי, שמעון זגנרייך, המורה לעברית קיטאיגרודסקי, הנזעל אֶשפיז, טובה פרנקל, פנציה זגנרייך ואחיה. אבל עיקר פעולתי נתרכזה בסטניסלאבוב, וכך הגענו עד שנת 1939.

כשחזרתי אחרי המלחמה מן המזרח לפולין ב־1946, התעוררה מחדש שאיפתי להגיע לארץ־ישראל. שוב נוסדו סניפים בפולין המשוחררת, בשלזיה התחתונה. שם נפגשנו עם זיגמונד הרינג – פנחס לבון. בהיותי אחרי המלחמה בגרמניה השתתפתי בועידת יהודי גרמניה כציר־מפלגה בבאד־רייכנהאל. בשנת 1948 עליתי ארצה. וכאן התארגנה שארית הפליטה ונוסד "ארגון יוצאי מונסטרז'יסקה" – מונאסטרישץ".

הראשונים היו: אשפיז משה ושלמה פינק ז"ל. אחריהם פעל בארגוננו האיש היקר ר' מרדכי דרימר ז"ל, שבנס ניצל מן הגהינום הנאצי. הוא עשה רבות למען העולים החדשים והקדיש את רוב זמנו ומרצו ליוצאי עירנו. אדם אציל נפש זה עשה הכול למען הזולת. יומם ולילה התמסר לענין הארגון שלנו, ולא אחת ספג עלבונות מאנשים שונים. הגורל האכזר התנקם בו והוא נספה בתאונה קטלנית. זו היתה לנו אבידה אכזרית בלתי־צפויה. הודות למאמציו של ר' מרדכי דרימר ז"ל הונח היסוד להוצאת ספר "יזכור" של העיר שלנו.

מלכה ולדמן

לעתים קרובות אני חוזרת במחשבותי לעירנו מונאסטרז'יסקה, אשר בה עברו עלי ילדותי וחלק מנעורי.

בבית־הספר הכללי, שלמדו בו יהודים ונוצרים כאחד, שמעתי לא פעם הערות מצד התלמידים הנוצריים, כי היהודים אינם אוהבים לעבוד, וכל התעסקותם רק במסחר.

בעירנו היה בית־חרושת לטבק, אחד הגדולים בפולין. הוא הוקם עוד בימי השלטון האוסטרי, על אדמות האציל מלודצקי, בהשתדלות לא מעטה של יהודי וינה. בבית־החרושת היו מועסקים כמה מאות פועלים. בימי השלטון האוסטרי עבדו בו גם יהודים. בפולין המחודשת לא נתקבלו שם יהודים לעבודה.

רק במקרה אחד ויחיד, ורק אחרי מאמץ רב מצד גורמים שונים, נתקבלה לעבודה אשה אחת – פסיה קלנברג מפולוואַרקי, וגם היא עבדה רק כמה חדשים בשנה.

חלק קטן מיהודי עירנו עבדו בסבלות, והיה ביניהם גם שואב־מים. אלה עבדו קשה ופרנסתם היתה דלה ביותר. קשה במיוחד היה גורלן של משפחות עניות מחוסרות כל. לא היה היכן לעבוד בעיר הקטנה, ועשרות משפחות היו מחוסרות פרנסה. הודות לכמה נשים טובות שאירגנו עזרה באוכל ובמלבושים, התקיימו המשפחות, אמנם בדוחק רב.

היו לי חברות רבות שאני זוכרת אותן. לא אשכח את שכנתי שלי – שרה, שהתקיימה מעבודת־סריגה. היא היתה חולת־קצרת ובעלת גוף חלש. בכל זאת לימדה הרבה ילדות את מלאכת־הסריגה חינם אין־כסף. לשאלתי מדוע אינה דורשת תשלום, שהרי היא זקוקה לכסף, ענתה: אני אוהבת לעזור לאחרים. בשבתות, וביחוד בימי־הסתיו הגשומים היתה שרה קוראת לפנינו מסיפורי שלום־עליכם, וכך נטעה בנו אהבה והערצה לסופר יהודי דגול זה. היא גם הקנתה לי ראשית דעת השפה העברית.

את הפרוטות האחרונות שלה היתה משלשלת לתוך קופסת "קרן קיימת" הכחולה, שהיתה תלויה בפינת חדרה הדל.

לא אשכח את שרה לעולם.

זכרונות נצולי השואה

משה באוכמן, ניו־יורק

כשיצאו השלטונות הסובייטיים את העיר ביולי 1941, באה תקופת־אימים ליהודי מונאסטרישץ'. האוכלוסיה האוקראינית זקפה קומתה ופתחה מיד בהתנפלויות על היהודים. היהודים הסתתרו במקומות שונים, אבל לא נושעו בכך. יום אחד נאספו הגברים והובלו לכיוון רמת בוצ'אץ', כדי לדחוף את מכוניות־המשא הכבדות של הצבא הגרמני שהתקלקלו ועמדו מנוע. הגרמנים ואוקראינים התחילו להכות בהם ברובים ובשוטים. האנשים נפלו שותתי דם על הכביש וצעקותיהם עלו עד לב השמים. הקרבנות הראשונים היו: חונא בוכוולד והמורה משה קימל שנפצע פצעים נוראים בראשו ושכב בלי הכרה כמה חדשים. יתר הנפגעים הובאו העירה במצב מחריד. אלה היו הימים הראשונים.

גרוע מזה היה מצבם של יהודים מגורשים מבחוץ. הגרמנים והאוקראינים עשו בהם שמות. כמה ימים אחרי המקרה הזה נצטוו כל יהודי העיר להתאסף בכיכר בית־החרושת לטבק, והוזהרו שכל מי שלא יופיע ויסתתר יוצא להורג במקום הימצ־או. הפחד היה איום. היחידים שהצליחו להשתחרר היו ד"ר בנדלר, הרוקח ועוד אחדים. לבסוף התחילו לירות מעל לראשם וציוו עליהם לשוב לבתיהם.

מאותו יום התחילו להוציא לעבודת־הכפיה את רוב היהודים. האוקראיני סאגאש היה האכזר בנוגשים.

בבוא הגרמנים הוקם "היודנראט". פעולתו לא הנחילה כבוד ליהודים, אבל לא עלינו לשפטם. התחילה פעולה נמרצת של החרמת כל רכוש לפי רשימות מדויקות.

כל מיני לבוש, תכשיטים, כסף ורהיטים, הכל נלקח, ומה שנשאר שדדוהו השכנים הנוצרים. האנשים נשארו ללא כל רכוש, אך במעט־שבמעט שבידם הוסיפו להתקיים.

יום אחד, בראשית תקופת הכיבוש, הכניסו כמעט את כל יהודי העיר לבית־הכנסת הגדול וצוו עליהם להרוס בו את הכל. "פעולה" זו נמשכה כמה שעות. ברור שגם כאן הרביצו בהם מכות־רצח עד שסיימו מלאכתם ושילחום לבתיהם. מצב הדיור היה קשה מאוד. כל משפחה איכסנה 2–3 משפחות אחרות, ביחוד מן הלא־מקומיים. כך חלפו הימים עד נובמבר שנת 1941.

באותו זמן הוצאה פקודה מיוחדת שלפיה חייבים כל הגברים היהודים להתייצב מיד כדי להישלח למחנה־העבודה בורקי־ווילקי, וגם לסטופקי. שם עבדו בתנאים קשים ביותר בבניית מסילת־ברזל. האוכל שם היה כל כך דל, עד שכל יום מתו אנשים רבים ברעב. תקופה זו נמשכה עד לראשית החיסול הסופי. ה"אקציה" הראשונה התחילה באוקטובר 1942. כל יהודי העיר גורשו מבתיהם ורוכזו על המגרש הגדול שהיה לשעבר מחסן־עצים של אינסליכט. המגרש נמצא מול ה"דום נארודני" ולא הרחק מ"היכל התפילה" היונית ה"צרקווה" האוקראינית הנודעת לשמצה, שהיתה החממה הראשית של שנאת ישראל.

יש להוקיע לדראון־עולם את הכנסיה היונית והקאתולית בפעולתן השפלה ביותר – ההכנה הנפשית של המוני ה"מאמינים" לרציחת יהודים בשם "עיקרי־הדת" שלהם.

רוב המבוגרים, גם חולים ביניהם, הוכנסו באותה אקציה לקרונות בתחנת־הרכבת והובלו להשמדה לבלזק. כל החפצים שנשארו אחריהם נאספו ונשלחו לגרמניה.

אחר זמן קצר הועברו יתר היהודים לבוצ'אץ'. מונאסטרישץ' נשארה "יודנריין". רק יהודים ספורים הסתובבו בעיר, לפי שהיתה להם רשות לאסוף כל מיני דברים ישנים למען התעשיה הגרמנית. יהודים אלה טבוע היה בשרוולם הסימן ו.י. (וורטפולר יוּדע). אבל גם הם חוסלו במרוצת הזמן.

עלי להזכיר כאן את שמו של קצין גרמני אחד, פוהל שמו. הוא היה רוצח ללא רחמים. במו ידיו רצח יהודי מאוסציה־זילוני, ועוד הרבה יהודים הפיל אקדחו. הנזל אשפיז, שאיע פריברג, ברומברגר ואחרים נלקחו אחרי כניסת הגרמנים לבוצ'אץ, ושם חוסלו עם אנשי בוצ'אץ.

כל מי שהיה חשוד שעבד למען הסובייטים נחרץ דינו. די היה בהלשנת ילד נוצרי על יהודי להמיט עליו כליה. התחיל ממש "ציד יהודים". המרצחים האוקראינים עשו את מלאכתם הבזויה בהצטיינות לא פחות יעילה מן הנאצים. בבוצ'אץ' נודעו לשמצה התלייניים קוזנובסקי, מפקד המשטרה האוקראינית, והשוטר אוטומניוק, וכן הגרמנים הונט, פייל, פאץ, קוך ואוקראינים רבים מן הסביבה.

אני זוכר את היום שבו גורשו יהודים ממונאסטרישץ' לבוצ'אץ'. כולם נסעו בעגלות בדרכם האחרונה. כאן פגשתי את מרדכי דוד סגל ז"ל שנסע בעגלה לידי. בדרך לבוצ'אץ' דיברנו על המצב העגום שאליו הגיעו בית ישראל במאה העשרים. הוא לא היה מיואש. הוא ידע בדיוק לאן הוא הולך, והוא אמר לי: "שמא אלה ימות

המשיח. אני מאמין שהעם היהודי יוסיף להתקיים אף אם ישארו בחיים אחד לאלף".

היה סוף חודש נובמבר שנת 1942.

אחרי ימים אחדים ירו בחצרו בדוד־וולף גרוי ז"ל. הלשין עליו צעיר אוקראיני, סלבקו, שלמד את מקצוע החייטות בביתו.

בשעת הגירוש לבוצ'אץ' קרה מקרה וכמה מהיהודים לא הספיקו להצטרף לשיירה. אלה נהרגו ביריות לא הרחק מביתו של ליאון טאבק. הקרבנות היו: שמעון גלר וילדו, זיבנברג ומשפחתו. בזמן האקציה ירו בכל החולים שלא היו מסוגלים לצאת למסע.

את כל בתי־הכנסת פירקו, וכל החומר נלקח על ידי הפירמה הגרמנית "דרונג". גם את אבני־המצבות סילקו משני בתי־הקברות והשתמשו בהן לכל מיני מטרות, כגון סלילת מדרכות, התקינו מהן אבני־ריחים, אבני־משחזת.

תחנת־הרכבת נהרסה עוד בידי הרוסים בעת נסיגתם, והיא יצאה איפוא מכלל פעולה. הפקרת חיי היהודים הגיעה למידה כזו, שעל מסירת יהודי לגרמנים היו משלמים לגולגולת 5 קילו סוכר, או 500 זלוטי.

בבונקר שבשדות הכפר ויצ'ולקי גילו הגרמנים את זליג שפירא עם משפחתו, ושם הוצאו להורג. משה באוכמן עם משפחתו וגם משפחת שוואגר התחבאו על הר בוצ'אץ' בבית פולניה אחת, יאגודזינסקה פאולינה שמה.

אני ראיתי במו עיני מרחוק איך ירו באנשים אלה: ד"ר ביר, הגב' פוגל, שלמה זוחל עם אשתו וילדתו, גרינברג ושטאכל וכל משפחתו. העמידום בשורה אחת והרגום על יד בית־הקברות החדש. את פיטקה, בתו של המורה קימל, הרג ביריה הקצין הגרמני פאהל, בבית־הקברות החדש, ביום השישי לפנות ערב, בחודש מאי 1943.

גם איזיו פוהורילס ובתו, ועמהם בני משפחת דיקר נרצחו על הכביש ליד נאהאילו, בברזובקה. הרב ל. ח. מייזלס זצ"ל נפטר עוד בשנת 1940.

עם יתר הקרבנות נמנו: בוזקי אנטלר וזנדל יוסף. הם נרצחו בבית־הקברות החדש. כשכבשו הרוסים את מונאסטרישץ' ב־25 במרץ 1944 (הם שהו בה רק עשרה ימים), עוד היו בעיר יהודים מספר שהצליחו להסתתר. אני זוכר את בנו של הרוקח גולדברג שרוחו נפלה ושבלע ציאנקאלי כמעט ביום האחרון לפני השיחרור. מישעלע ואשתו של נתן באואר נהרגו באותו הזמן. ד"ר ויסמן, ששהה זמן־מה בקרב הבנדרו־בצים ושימש להם כרופא נרצח לבסוף על ידיהם. כמוהו כן גם ד"ר גלזר. הולץ החשמלאי התחבא ב"כאשט" יחד עם בנו של שלום פאליק, ושם נרצח על־ידי אנשי נידזוויצקי. הבאתי אותם לקבר ישראל. המורה לעברית קיטאיגרודסקי נרצח על־ידי אותה כנופיה של הנידזוויצקים, ביערות הכפר פוז'ניקי. גיטל פוגל, הרצל פוגל ואשתו, נספו בכפר הוטה.

בתקופת התנודות בחזית, עת סביבת בוצ'אץ' ניטלטלה בין הגרמנים והצבא האדום, נשארו בחיים עוד יהודים מספר שהסתתרו בבונקרים. מקצתם חירפו נפשם והצליחו לעבור את הקוים אל צד הרוסים וניצלו ממות. כשנסוגו הרוסים, תפסו

הגרמנים את יתר היהודים שיצאו מהבונקרים והשמידום כליל. הובילו אותם תחילה למונאסטרישץ׳ ושם הרגום באכזריות בתחום בית־הקברות החדש, מול הכביש המוליך לבוצ׳אץ׳. אחר כך הטילום שם לקבר־אחים ענקי. אכרי כפר הרהורוב בזזו אותם בדרכם האחרונה. באותו זמן נספו גם אברומצי קאלנברג, מחציה גרוס, קוני שטוק ואחרים. מיתה אכזרית מת סוחר־הבדים בילר. הרוצח הנודע מילקו בוציורקו הוביל אותו עם אשתו לכפר הוטה־נובה. שם רצח אותם והשליך את גופותיהם לתעלה.

עלי לספר על מקרה שלא אוכל לשכחו לעולם. בחודש פברואר 1943, כשנערכה אקציה בבוצ׳אץ׳, ושם נרצחו 1800 יהודים על יד הפדור והושלכו לבור אחד, המקום היה צר מהכיל את הגופות הרבות כל כך. האדמה לא יכלה לספוג את הדם הרב והוא התחיל לזרום אל הבארות שבסביבה. אז ציווה הקומיסר של העיר לעקור את כל הגופות משם ולקבור אותן במקום אחר.

המגע הראשון שלי אחרי השחרור עם עיר־הרפאים הזאת היה באוגוסט 1944. העיר היתה חרבה ושוממה. רק כלבים שוטטו בה. פה ושם עמדו בתים בודדים. ביתו של בנימין וובל עמד על תלו ללא פגע. המראה הכללי היה איום.

אבא ריינר

לא קל לחטט בתאי המוח, להעלות בזכרון ולכתוב על השמדת אחינו ואחיותינו במונאסטרישץ׳ על ידי הנאצים והאוקראינים. דבר לא קל הוא לאחד השרידים לפליטה. מעמק־הבכא הזה.

יש לפתוח את הפצעים אשר טרם הגלידו אחר זמן רב כל כך. המחשבות המתרוצצות מהר הרבה יותר מכפי שהעט מסוגל להעלות על הכתב. אבל המאמץ כדאי; לפחות הדור הצעיר, ביניהם יוצאי מ., אולי יציצו בספר הזה ויידעו שהיה היתה עיירה כזו, וכמה טרגי היה סופה.

עלי לחזור אל שנת 1939. בה ניתן לומר, כבר נורתה היריה הראשונה שבישרה את השואה המתקרבת. ביום בהיר אחד, בכ״ט בתמוז, 11 ביוני 1939 בזמן שרותי בצבא הפולני בקולומיה, קיבלתי מברק בזו הלשון:

״הוריך נרצחו. בוא הביתה תיכף ומיד״.

ההורים, אבי ז״ל זלמן ואמי ז״ל אסתר, נרצחו בדם קר ובאכזריות בגרזנים ע״י האוקראינים. הדבר נודע בעת חקירת הרוצחים, שהמטה שלהם כבר פעל בפרג שבצ׳כוסלובקיה, ומטרתם היתה כבר אז לחסל את כל יהודי הכפרים. אחרי רצח הורי נרצחו עוד יהודים היושבים מחוץ לעיר, וזה היה בלי ספק אות־אזעקה ראשון ליהדות אירופה.

חרותים במוחי הדברים ששמעתי בהלווית הורי לבית־הקברות. מפי דודי, אחי אמי, ליב ריינר ז״ל, שמעתים: ״יבואו זמנים״ אמר, ״שבהם אנחנו עוד נקנא בהם. הם, לכל הפחות, באו לקבר ישראל״. (הוא נספה ביום הכיפורים בבז׳ז׳ני,

בשנת 1942. הוא הוצא יחד עם 400 יהודים ביום הכפורים מבית־הכנסת, וכולם נרצחו ביער).

אחרי חופשתי האומללה חזרתי לבסיס שלי לקולומיה והמשכתי בשירותי עד 2 בספטמבר 1939. ב־1 בספטמבר 1939 פרצה מלחמת־העולם השניה, ואחרי ימים אחדים נקלעתי עם חלק של הצבא הפולני להונגריה. מובן מאליו, שאת האחריות על תבוסתם תלו בחיילים היהודים. הם גם הבטיחו שאם יחזרו ביום מן הימים לפולין, יתלו יהודי על כל עמוד טלפון. זו היתה האוירה. בכול היו היהודים אשמים.

בהונגריה התהלכתי זמן־מה חפשי. אבל הרעל הנאצי חילחל גם שם עד מהרה. יום אחד ריכזו את כל הפליטים היהודים, סגרו אותם במחנה־הסגר בגבול סלובקיה, וגם אני בתוכם. במחנה הזה שהיתי כמה חדשים בתנאים גרועים מאוד. לבסוף הצלחתי לצאת משם והחלטתי לעבור בחשאי ליוגוסלביה.

ההצלחה האירה לי פנים, ולילה אחד עברתי את הגבול עם מבריחים. בבלגרד פעלה עוד בזמן הזה הקהילה היהודית, ואנשיה השתדלו לעזור לנו במיטב יכולתם להגיע לארץ־ישראל. אבל גם ביוגוסלביה התחילו השמים להתקדר. הגרמנים כבשו את בולגריה ואת יוון, והדרך החוצה כבר נסגרה. ואני במחנה־פליטים יחד עם יהודים מאוסטריה שהצליחו לברוח אחרי פלישת הגרמנים למדינה זו. היהודים האלה חיכו גם הם שנתיים במחנה עד שניתן היה להוציאם לארץ־ישראל, אבל לרוע מזלם לא הצליחו לצאת. בחודש אפריל 1941 הכריזו הגרמנים מלחמה על יוגוסלביה, הפציצו את עיר־הבירה בלגרד, ובהפצצה הראשונה נהרגו 25 אלף איש. יוגוסלביה נכנעה ככל שאר ארצות אירופה אחרי ימים אחדים, והגרמנים התחילו להשתולל בה. מובן שהקרבנות הראשונים היו היהודים. עלי לציין שה־אוכלוסיה הסרבית נהגה יפה עם היהודים ועזרה להם ככל יכלתה. הגרמנים התחילו לחסל את יהדות יוגוסלביה כבר בימי־הכיבוש הראשונים. אני ידעתי שבתורת יהודי פולני גורלי נחרץ. החלטתי לברוח ובאמצעים קשים הצלחתי לחזור להונגריה. היה בדעתי להצטרף למחנה פליטים פולנים. מובן, שהפולנים היו שונאי־יהודים, והם הסגירו אותי לשלטונות ההונגריים. אלה העבירוני לבודפסט והושיבוני בבית־כלא. ביוני 1941 פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה, בהשתתפותה של הונגריה. מצבה של יהדות הונגריה כבר היה ממילא חמור מאד, ומעתה החמיר שבעתים. בראש ובראשונה חוסלו יהודים שאינם אזרחי הונגריה. ואלה רבים היו בהונגריה, ממש רבבות. לכולם נקצבה מחצית השעה להכנת מיטלטליהם; הם הוכנסו לקרונות והובלו לקרפטים, אל הגבול הפולני הישן. אליהם צורפו גם כל השאר שישבו בבתי־כלא בבודפסט, ואני בתוכם. מעבר לגבול חיכו לנו משאיות של הצבא ההונגרי. הכניסונו למשאיות והובילונו עד לגבול הרוסי, לשטחים שכבר נכבשו על־ידי הגרמנים. בשיירה כזו הגעתי עד לנהר הדניסטר. בהורודנקה הורידו אותנו ליד הנהר מהמכוניות והתחילו לאיים עלינו שישליכונו לנהר כדי להטביע אותנו. עוד היום אוחזתני צמרמורת בהיזכרי ברגעים אלה. היהודים האלה היו רובם מרוסיה הקרפטית, מרובים בילדים וחסרי אוכל ולבוש. הצעקות

והיללות על שפת הדניסטר עלו עד לב השמים. החרדים התחילו להתוודות. על שפת הנהר חיכינו עד הבוקר בלי לדעת מה יעלה בגורלנו. לפנות בוקר זכינו לאפוטרופוס חדש – המשטרה האוקראינית, וזו פרשה חסותה עלינו. הועברנו במעבורת כי לא היה גשר אל העבר השני של הדניסטר. עכשיו התחיל הגהינום האמיתי. המשטרה האוקראינית שהתחילה להובילנו דרך כפרים ועיירות עשתה בנו שמות. בלי אוכל ומשקה, עם תינוקות על הגב ועל הידים, אי אפשר היה להרחיק לכת ברגל. הכוונה היתה להתיש את כוחנו. המשטרה האוקראינית החלה לירות בנו כמו בצפרים. הם השתדלו לצמצם את השיירה, ובוודאי הצליחו בזה. הובילו אותה מעיירה לכפר, מכפר לעיירה, עד שלא נשאר שריד ופליט מן המסכנים האלה. עצמותיהם נתפזרו ביערות, בדרכים ובשבילי אוקראינה הארורה. אני הצלחתי להינתק מהשיירה האומללה והגעתי לעיירה טלוסטה.

כאן מצאתי עוד חלק מהאוכלוסיה היהודית. חיכיתי להזדמנות, וכעבור שבועיים, אחרי תלאות רבות, הגעתי דרך בוצ'אץ' לעיר־מולדתי מונאסטרישץ' בסוף אוגוסט שנת 1941. בואי היה כרעם מהשמים. הכל יידעו שאני נמצא במרחקים, והנה לפתע פתאום הופעתי באין ברירה בעיר. מונאסטרישץ' היתה כבושה זה חדשיים על־ידי הנאצים, אבל היא כבר משולה היתה לעיר־רפאים. החיים בעיר כבר היו משותקים לגמרי. היהודים היו מדוכאים עד עפר. כולם חיכו בפחד אין־קץ ליום־מחר. בתי־הכנסת כבר היו סגורים, והגרמנים איחסנו בכל בית־כנסת תבואה. ביום בואי לעירנו פורסם צו, שעל כל האוכלוסיה היהודית להתרכז בבנין ההרוס של בית־החרושת לטבק, כל מי שייעדר יוצא להורג. כמעט כל היהודים באו באין ברירה למקום המיועד. כולם נצטוו להרים ידיהם והמשטרה התחילה לירות מעל לראשים. זו היתה ראשית המזימה להרוס את גופם ורוחם של היהודים כאחד. הקרבן הראשון, כבר בזמן הזה, היה חונא בוכוולד. הוא נלקח עם עוד יהודים רבים לדחוף את המשאיות הגרמניות שנתקעו במעלה ההר, בכיוון בוצ'אץ'. ליד בית־העלמין, הכו את כולם מכות־רצח, ואותו הרגו במקום. פעולתם הראשונה של האוקראינים היתה ריכוז כל היהודים שלפי טענתם שיתפו פעולה עם השלטונות הסובייטיים. ואלה היו הקרבנות: הנזל אשפיז ווה שוורץ, סימה ומלצי שער, מונדק פייאר. הם נלקחו מבית־כלא בבוצ'אץ', שם צירפום לעוד כמה מאות יהודים כלואים ועקבותיהם נעלמו. אחר־כך התברר שכולם נורו ביערות בוצ'אץ'. יקיריהם ציפו להם כמעט שנה, והבטחת שלטונות להחזירם הביתה היתה שקר מכוון מראש.

בתחנת־הרכבת של עירנו נשארו הרבה טנקרים, שהרוסים לא הצליחו בזמן נסיגתם להוציאם והם נשארו תקועים והרוסים. השלטונות הגרמניים ביקשו לפנות את המסילה, ובעזרת מכשירי־ריתוך לפרקם. לעזרה נדרשו כל יום כמה עשרות יהודים. העבודה במקום היתה ממש גהינום. הם ספגו מכות רצח, ומי שעבד יום אחד למחרת לא היה מסוגל עוד להוסיף ולעבוד. בשוק המרכזי של מונאסטרישץ' עמד פסלו של לנין, שהוקם בזמן השלטון הרוסי. יום אחד התחילה המשטרה האוקראינית לחטוף יהודים מבתיהם וברחובות וריכזה אותם ליד הפסל של לנין; אחר כך ציוותה עליהם לנתץ את הגולם הזה, לעקור אותו, להעלותו לעגלה רתומה

לסוסים ולהובילו אל בית־העלמין. בעת "הלויה" הזו אילצו את כולם לשיר שירים פטריוטיים רוסיים בידיים מורמות. עד לבית־העלמין המטירו על כולם מכות רצח. בבית־העלמין ציוו עליהם לכרות קבר על יד קברו של הרב מייזלס זצ"ל, ושם הטמינו את הפסל. כעבור חדשים אחדים התחילו הגרמנים לרכז במונאסטרישץ' את כל היהודים יושבי הסביבה, מן הכפרים הסמוכים ומן העיירות פוטוק־זלוטי, יזלוביץ, קורופיץ, אוסציה־זילונה. המטרה היתה לרכזם במקום אחד, כדי שיוכלו ביתר קלות להשמידם.

המצב הכלכלי כבר היה ממילא חמור בעיר, היהודים נושלו זה כבר ממקורות פרנסתם. ועם בוא הזרם החדש של יהודי הסביבה החמיר לאין ערוך. כל אחד מהתושבים הותיקים היה חייב לאסוף אל דירתו עוד משפחה, ואפילו למעלה מזה. הדוחק והמצוקה היו גדולים. האוכלוסיה הנוצרית, הן הפולנים והאוקראינים, ניצלו את המצב בתכלית הניצול. התחיל סחר־חליפין. תמורת חליפה יקרה אפשר היה לקבל כמה ק"ג קמח. הבתים התחילו להתרוקן מחפצים אישיים. הנוצרים הכריזו: "למה לכם בכלל חפצים? הרי ממילא יחסלו את כולכם". המצב הכלכלי החמיר מיום ליום. כבר אפשר היה לפגוש בחוצות העיר אנשים נפוחים מרעב, ובפרט יהודים לא־מקומיים שלהם קשה היה עוד יותר להשיג פת־לחם.

הגרמנים הטילו מפעם לפעם מיסים גדולים, וה"יודנרט" השתדל לאסוף את הממון בכל מיני דרכים, מתוך אשליה שבזכות מאמציהם יישארו בחיים. בחודש אוקטובר 1941 יצאה גזירה חדשה. ה"יודנרט" נצטווה לספק לגרמנים אנשים צעירים למחנות עבודה, בבורקי־ווילקי ובקמיונקה שבסביבת העיר טרנופול. המשטרה האוקראינית, בעזרת המשטרה היהודית, התחילה בפעולה. זה היה ממש ציד. אנשים ידעו שאין דרך חזרה משם. הקרבנות הראשונים היו, כמובן, יהודים לא־מקומיים. המסכנים האלה לא היה להם כל מקום־מחבוא, והמשטרה שקדה במלוא מרצה לגייס את המכסה. ומי שנתפס – גורלו נחרץ. היו גם מקרים בודדים, שמי שידו השיגה לשלם כופר – לא נלקח. האנוכיות היתה כל כך גדולה, אינסטינקט של חיות התעורר באנשים, וכל אחד התאמץ להישאר בחיים על חשבונו של אחר.

בינתיים התחילו להגיע מהמחנות האלה ידיעות מסמרות שיער. העבידו אותם בתנאים איומים. בכפור הגדול ביותר ישנו בצריפים על הרצפה. אוכל כמעט לא נתנו להם, והשומרים היו שוטרים אוקראינים. העסיקו אותם בהתקנת מסילת־רכבת. בזמן העבודה ספגו מכות קשות. רגליהם וידיהם קפאו בקור, ולבסוף היה מפקד־המחנה מוציא פסק־דין של מוות בתליה. מובן, שבתנאים כאלה לא החזיקו האנשים במחנה מעמד זמן רב, וה"יודנרט" היה מחויב לספק כוחות־עבודה חדשים. הציד בעיר נמשך כל הזמן. בראשית חורף 1942 יצאה גזרה חדשה: על כל היהודים למסור את כל הפרוות שבידיהם, וגם את התכשיטים, כולל טבעות־הנישואין. מי שהעיז לא למסור יוצא להורג במקום. רבים מסרו; וחלק מהאנשים שהיו להם מכרים נוצרים הפקידו בידיהם את הנדרש, להחביאו. הנוצרים הכחישו אחר כך שקיבלו את החפצים, ולא היה לפני מי להתלונן.

בינתיים התחילו להגיע ידיעות קודרות מפולין המערבית, ששם מתחילים לחסל

את כל היהודים במחנות־השמדה. ההרגשה היתה איומה. ידענו שסוף־סוף יגיע גם תורנו אנו. היו אנשים שהתנחמו כי הישועה קרובה לבוא, שכן בכל החזיתות מנחילים הרוסים מפלות לצבאות הגרמנים. ומה באמת יכלו עוד מסכנים אלה לחשוב? עניבת־החנק הלכה והתהדקה מיום ליום, ומי שמת מיתה טבעית קינאו בו הכל: לפחות יובא לקבר ישראל. חלק מהיהודים חיפשו תעסוקה אצל הממשל כדי להינצל מן הציד למחנות בורקי־וילקי וקמיונקה. וכדי לזכות בתעסוקה זו, היה צורך לשחד את המשטרה האוקראינית, וגם את הגרמנים, בסכומים הגונים. היו שזכו באות על הבגד: "ו.י." "ווערטפולער יודע". אלה עבדו בשביל הוור־מאכט, אספו "אלטע זאכן" בכפרים וגם בעיר. אנשים כאלה נחשבו למאושרים, והם שגו באשליה שיישארו בחיים. יהודים אחדים עבדו גם בתחנת־החשמל, ואני בתוכם. העובדים יתרונם היה לפחות בכך, שקיבלו חצי־קילו לחם כל יום, ובימים ההם נודעה לכך חשיבות רבה.

בערך לפני ראש השנה 1942 פשטו שמועות בעיר שה"יודנרט" נסע לצ'ורטקוב, מקום מושב הממשל הגרמני שממנו ומשם יצאו כל הפקודות והגזירות לכל הסביבה. יהודי העיר חשו שנרקמת מזימה חמורה לגבי גורלם. אמנם היודנרט בערב לברזובקה, פולווארקיס, לשדות ויערות, וגם התחבאו אצל נוצרים נאמנים לא נתנה בו אמון רב. היו שהתחילו להכין להם מקלטים בבתים. רבים נהרו בערב לברזובקה, פולוורקיס, לשדות ויערות, וגם התחבאו אצל נוצרים נאמנים עליהם. ההכנות האלה נמשכו ימים אחדים. משפחות אחרות, משפחת שוורטפינגר והזוג בליי יצאו לפודהייצה, הם סברו ששם יד הגרמנים לא תשיגם. אבל הם נתפסו הראשונים.

הקיצותי בעלות השחר ושמעתי רעש מכוניות וגם יריות בודדות. לא היתה שהות אפילו להתלבש. ידענו שריקוד השדים התחיל. אני עוד הספקתי לאסוף את כל אנשי ביתנו, מהם לבושים ומהם לא, והורדתים למקלט שהיה בחצר בחדר הרוס. זו היתה בריכה שנשתמרה עוד מלפני מלחמת־העולם הראשונה, ושם היינו מאחס־נים ביצים לחורף בסיד. כל דיירי הבית הספיקו להכנס, ואני נשארתי אחרון בחוץ, כדי להסוות על הפתח. מחוץ למקלט נשארו עוד כמה אנשים שלא יכלו לרדת.

דודה זקנה שלי מאוסציה־זילונה וכלתה ששני ילדים קטנים לה, פחדו שמא בכי הילדים יסכן את יתר האנשים. ביניהם זוג מבוגר מאוסציה־זילונה, ליפא גרוס ואשתו. אותם הסתרתי בחדר בעלית־הגג. אני עצמי מצאתי מחסה תחת מדרגת־עץ של עלית־הגג. חלפו כמה דקות ולאזור הגיעו קולות של גרמנים, שוטרים אוקראינים ושוטרים יהודים. הם התפזרו על פני הבתים לגלות את המקלטים. אחדים מהם עברו על מדרגת־העץ שמתחת לה שכבתי, ואני אפילו ראיתי את סוליותיהם. בעליית־הגג לא מצאו איש, ורק בירידתם הצליחו לגלות את מקום־המחסה של אותם אנשים, שלא ירדו למקלט בחצר. פתאום שמעתי קולות־ירי אחדים ושקעתי בעלפון, כששבה רוחי אלי שמעתי צעקות ויללות מן הבית הסמוך שבו התגורר זליג הס. שם נתגלו כולם, ולאחר שעה קצרה נשתרר שקט בבית. לבסוף העזתי לצאת מהמחסה ולעיני נגלה מחזה איום.

הדודה שלי היתה מוטלת הרוגה על המדרגות בשלולית של דם. עליתי לעלית־הגג ומבעד לאשנבים ראיתי יהודים מובלים מכל עבר. חזרתי למחבואי, מחשש שמא ישובו לחפש בבית, ושכבתי שם עד הערב. בערב יצאתי ושחררתי את כל הנחבאים בחצר. היהודים שנתפסו בזמן האקציה רוכזו על־ידי היודנרט בבנין שהיו בו לשעבר מחסני בירה. כמה מאות מכונסים היו שם, והמחזה – כפי ששמעתי מאלה שהצליחו לברוח משם – היה איום. ילדים קטנים גוועו בזרועות אמותיהם. מינצי אנטלר, אשתו של אפרים הירשל, ובושקי אנטלר, הצליחו לברוח, אבל הם חוסלו בזמן מאוחר יותר.

לאחר שריכזו את רוב היהודים פתחו הנאצים ב"סלקציה". הגברים הצעירים הופרדו ונשלחו למחנה־עבודה ללבוב, ברחוב ינובסקה הזכור לשמצה. שם ירו ביהודים בזמן העבודה כמו בצפרים. בין אלה, כפי הידוע לי, היו נחמיה באור, בנו של נתן באור, אהרון רוזנברג, בעלה של סיריל שוורטפינגר ועוד. אלה שנשארו על המגרש צורפו לקרונות של יהודי בוצ'אץ'. באותו יום נערכה גם שם אקציה והרכבת עם האומללים יצאה משם, כפי שנודע אחר כך, לבלזץ. בדרך ניסו אחדים לברוח מהרכבת, אך מי שהצליחו לעקור קרש מהקרון ולקפוץ החוצה, ירה בהם המשמר, חלק מן הבורחים נהרגו בשעת קפיצתם מן הרכבת.

שאנצי ויצינגר הצליחה לחזור למונאסטרישץ'. אמה קפצה מן הרכבת, נחבטה בעמוד טלפון ונהרגה. אחיה לייבוש ויצינגר נתלה בבורקי על־יד טדנופול. אחרי אקציה זו היתה עירנו כבר רצוצה לגמרי, כי לרוב המשפחות היו אבדות בנפש ומשפחות רבות חוסלו לגמרי. ההרגשה הכללית היתה, כי אין זה סוף־פסוק. ואמנם לא היה צורך לחכות זמן רב. האקציה נערכה בכ"ז בתשרי 1942–10–17. כעבור ימים אחדים פשטו שמועות שמעבירים את שרידי יהודי מונאסטרישץ' לבוצ'אץ'. ואמנם, היודנרט הודיע שעל כל אחד לחפש לו דירה בבוצ'אץ'. בלית ברירה עקרו לבוצ'אץ'. כל אחד שכר לו עגלה, ומובן שהנוצרים היטיבו לנצל את המצב ולגזול מן היהודים כל מה שעוד נשאר להם. הם דרשו הון־תועפות בשכר ההעברה. והאם היתה ברירה? על כל פנים, כזכור לי, לא יצא חודש אחרי האקציה והעיר מונאסטרישץ' נתרוקנה מכל יהודיה. נשארו רק אנשים ספורים שהיו "מחוסנים" שסימנם W. הם הועסקו באסוף "אלטע זאכען" בשביל הוורמאכט, אבל גם הם נחרץ גורלם, ויום אחד ירו בהם. את שרידי עירנו איכסן ה"יודנרט" של בוצ'אץ' אצל היהודים המקומיים. כמובן, לא אצל יהודים שמצבם עדיין היה טוב יחסית, אלא אצל השכבות העניות.

תנאי הדיור היו נוראים. בחדר אחד הצטופפו יותר מעשרה איש. התנאים הסניטריים היו בשפל המדרגה, ומלבד זה השתולל הרעב בעיר. לא נשארו עוד הרבה חפצים בבית כדי להחליפם בככר־לחם, או בכמה קילו תירס ושיפון, שהיו טוחנים אותם במכונת־בשר. מובן שבתנאים אלה התחיל הטיפוס להשתולל, וחברה־קדישא היתה עסוקה למעלה מראש. כל יום מתו עשרות אנשים. כן יצויין שאנשים שהגיעו לבוצ'אץ' היו הראשונים לטרף למשטרה האוקראינית והיהודית, שהובילה אותם למחנה בורקי שעל־יד טרנופול. המחנה התרוקן כל פעם שהוצאו פסקי־דין מות בתליה, וה"יודנרט" היה מוכרח לספק מכסה חדשה של צעירים, בחודש נובמבר.

כ"ז חשון 1942–27–11 נערכה אקציה שניה. הכל ידעו שזו תבוא, אך מה היה בידם לעשות?

ימים אחדים לפני האקציה חפר הבאודינסט, מחלקה שהגרמנים ארגנו אותה – בורות בשטח הפדור בבוצ'אץ'. מקום זה היה על הר, ובו היו יהודים לפני המלחמה מטיילים בשבתות. בקבר־אחים טמונים שם עצמותיהם.

אקציה זו השתוללה יום תמים, וטרטור מכונות־היריה נשמע בכל הסביבה. מי שהצליח לברוח – נמלט. ביום האקציה נרצחו כאלפיים איש. בזמן ההוא עוד היה קיים בבוצ'אץ' בית־חולים יהודי, ומרובים בו היו חולי־הטיפוס. באותו יום חוסלו כל החולים על הפדור, יחד עם הצוות הרפואי. אחרי האקציה שבו החיים להתנהל כביכול באורח תקין. על כל פנים, כל אחד ביקש לקוות שהוא יינצל מן הגורל המר, אבל אלה היו תקוות־שוא. בינתיים התחילו להגיע ידיעות שהגרמנים נוחלים מפלות בחזיתות, והן עודדו במקצת את היהודים. היו שאמרו כי הישועה קרובה לבוא, אבל זו היתה נחמה פורתא. הגרמנים החליטו לחסל את היהדות, וכל כשלונותיהם לא מנעום מלהוציא את זממם לפועל. נתחדשו החטיפות למחנות בורקי וקמיונקה. כנראה נתרוקן המלאי. בקרב היהודים כבר היתה שוררת אדישות רבה כל כך, עד שכל אחד קינא באלו שכבר נסתלקו מן העולם הזה. מי שמת בטיפוס, או במחלה אחרת, לפחות יבוא לקבר ישראל. כל אחד חיכה לתורו. ידעו כי הוא יגיע במוקדם או במאוחר, וכי לחדשות אין צורך לחכות זמן רב. ה"באודינסט" חזר בסוף ינואר 1943 לחפור בורות על הפדור, וב־27 בשבט 2.2.1943 השתוללה אקציה חדשה יומיים.

אני התחבאתי באותו זמן באחד הכפרים מרחק 8 קילומטר מבוצ'אץ'. אבל את הד טרטור מכונות־היריה שמעתי כל הזמן. אחרי האקציה הזאת עוד נשאר קומץ קטן של יהודים בבוצ'אץ'. השלטונות החליטו לרכז את כל הנותרים בגטו קטן כדי לחסל לבסוף את כולם באקציה הבאה. זו לא בוששה לבוא. ב־1 בניסן 13.4.1943, שבוע לפני חג הפסח, נפתחה האקציה ונמשכה יום אחד. לפתע פתאום באה עלינו, עד שלא הספקתי לברוח אל מחוץ לעיר. קול היריות הדהד מכל עבר. הפעם לא נלקחו היהודים, כרגיל, אל הפדור, אלא נרצחו בכל מקום שנמצאו. ברחובות ובמקלטים התגלגלו מתים בגלוי. ברגע האחרון הצלחתי להתגנב אל גורן של שכן אוקראיני. למזלי לא מצא אותי. הוא עצמו היה מוסר אותי למשטרה. אחרי האקציה ריכזו הגרמנים את היהודים הנותרים בגטו קטן מהקודם, כדי להקל על המלאכה.

מאנשי עירנו כבר נשאר בזמן הזה קומץ קטן עד מאד, ואפילו לא היה אפשר לפגוש איש מהם. ומי חשב בזמן הזה על פגישות? העניבה התהדקה מיום ליום, והאנשים שאלו מתי יבוא סופם. ב־26 במאי 1943 נערכה שוב אקציה, ואחריה החליטו הגרמנים לעשות את בוצ'אץ' יודנריין. לאחר אקציה זו, גורשו כל שנשארו בחיים חלקם לטלוסטה, וחלקם לקופיצ'ינצה, ובבואם למקומות אלה חוסלו מיד. ביערות טלוסטה וקופיצ'ינצה טמונות עצמותיהם של שרידי יהודים בני מונאסטרישץ' יחד עם יהודי בוצ'אץ' והסביבה. קומץ קטן שניסה להסתתר אצל הנוצרים לא

הצליח בזה. פיתו אותם לקחת עמהם את רכושם, ולבסוף בזזו את הכל ומסרום למשטרה. אם ניצל פה ושם אחד, הרי במקרה ניצל.

הנוצרים סייעו בנאמנות לגרמנים במלאכת־ההשמד. אני ואחי יוסף ואחותי צילה ז״ל ואשתי, הסתתרנו אצל פולני בכפר בסביבת בוצ׳אץ׳. חלק מהזמן עבר עלינו בעלית־הגג. היה חורף 43–1944. תנאי חיינו היו נוראים. קפאנו בקור, וכל יום היה בעל־הבית שלנו מביא לנו בשורות איומות: הגרמנים והאוקראינים מוצאים כל יום יהודים המסתתרים אצל הגויים והורגים אותם יחד עם מסתיריהם. אפשר היה להבין לרוחו. הוא סיכן את כל משפחתו בעד קצת כסף. לא אחת אמר לנו כי אין לנו סיכוי להשאר בחיים ומוטב שנמסור עצמנו לידי המשטרה. אבל הרצון להישאר בחיים ולראות במפלתו של היטלר י״ש היה כל כך עז, והוא שנתן לנו כוח לשאת את הסבל הרב. מצבנו הוקל במקצת כשהתחילו האוקראינים לרצוח בפולנים, והעיקר בלילות. היו באים ושוחטים אותם על משכבותיהם. הבעל־הבית הפולני חפר מקלט גדול באורווה, ובלילות ישב בו עם כל משפחתו יחד אתנו. באותו זמן חשו הפולנים במקצת מה מצבו של אדם נרדף ואפילו לא כיהודי. המצב הזה נמשך עד חודש מרץ 1943. מן החזיתות התחילו להגיע ידיעות שהגרמנים נסוגו וסופגים מפלות אחרי מפלות. בלילות, במחבואנו בעלית־הגג, כבר שמענו את הדי התותחים המתקרבים. אלה בישרונו שאולי נשאר בחיים. ואמנם, אחר קרבות אכזריים בסביבות טרנופול, צ׳רוטקוב, נכנסו יום אחד הרוסים.

הדבר היה ב־24 ביוני 1943 בעל־הבית לא הניח לנו לצאת ביום החוצה מחשש שמא יראונו השכנים. בלילה חזרנו לבוצ׳אץ׳. מעשהו הראשון של כל אחד היה – חיפוש קרוב, שכן או מכר שאולי נשאר בחיים. ואמנם היו מתי־מספר ששרדו מכל משפחות היהודים. התקבצו בבוצ׳אץ׳ אולי 200 איש בסך הכל מכל הסביבה, חלק שהתחבאו אצל נוצרים, חלק בתוך הביוב וחלק ביערות. תחילה קשה היה להכיר את כל האנשים האלה. מצבם הנפשי והרוחני היה קשה. אבל בטרם התעוררו מן התרדמה ירדו עלינו מהלומה. הרוסים היו בעיר עשרה ימים בלבד, והנה שמענו יום אחד יריות מכל הצדדים. איש לא ידע מה מתרחש. כל אחד מהנשארים בחיים היה אובד־עצות. מפי השלטונות הרוסיים לא היה אפשר להציל דבר. הם הרגיעו אותנו שהגרמנים לא יגיעו עוד לבוצ׳אץ׳. חלק קטן מקומץ זה החליטו על דעת עצמם לברוח בכיוון צ׳ורטקוב וטרמבובלה והצליחו למלט את נפשם. הרוב נשארו, ולמחרת בבוקר שבו הגרמנים לבוצ׳אץ׳. וזה היה סוף הפסוק. הגרמנים התבססו בבוצ׳אץ׳, כי כאן היה קו החזית. הנוצרים הועברו למקומות רחוקים יותר, וקומץ היהודים שנשארו בחיים היה לטרף בידיהם. המסכנים האלה הסתתרו בבתים העזובים, במרתפים ובצנורות־הביוב, ובלילות היו יוצאים לחפש אוכל. הגרמנים היו אורבים להם, וכל יום היו מוצאים כמה יהודים, מובילים אותם למונאסטרישץ׳ ומוציאים להורג בבית־העלמין.

מצב זה נמשך עד חודש אוגוסט 1944. אני מצאתי לי מחבוא דרך מקרה אצל אשה אוקראינית שבעלה היה יהודי. היא הצליחה להסתיר אותי כל זמן הכיבוש בדירתה בארון. לאחר שחזרו הגרמנים לבוצ׳אץ׳ ופינו את כל האוכלוסיה הנוצרית,

השתדלה אצל הגרמנים להשאר בזכות ידיעתה בשפה הגרמנית, היא הושארה, הוסיפה לגור בביתה שבפרבר העיר ועבדה אצל הגרמנים. היא הציעה לי לחפור מקלט במרתף ביתה. ישבתי עם בעלה במקלט, והיא היתה מביאה לנו בלילות אוכל. מצב זה נמשך עד חודש אוגוסט 1944. יום אחד נכנסה למרתף וצרחה בשמחה: "אתם משוחררים! הרוסים הגיעו!" כשיצאתי מהמרתף לא יכולתי עוד לשאת את אור היום, התעלפתי מרוב חולשה. לא חיכיתי עתה אלא לסימן חיים מאת אשתי, שכן היא מצאה בינתיים מחסה אצל נוצרים בכפר ליד בוצ'אץ. לגודל שמחתי הגיעה לבוצ'אץ' בריאה ושלמה. השמחה מעורבת היתה ביגון ובאבל על אבדן המשפחה, הקרובים והידידים, וכל היהודים בכללם.

חזרתי למונאסטרישץ' לחפש שרידים מן המשפחה, מכרים וידידים. מצאתי עיר־רפאים, ללא סימן־חיים. רק הריסות. מונאסטרישץ' נמחקה ואינה קיימת עוד, רק עיניהם של הנוצרים מלוות אותך בכל פינה בתמהון ושואלות: "איך הצלחת להישאר בחיים?" צר היה להם שנשאר איזה שריד לפליטה מן הטבח, והם חששו שמא יספר איך הצליחו הגרמנים בעזרתם הרחבה לחסל את כל היהודים.

עתה לא היתה אלא מטרה אחת לפנינו: לברוח מגיא־ההריגה הזה ולנסות לשכוח; אבל איך נשכח?

אחרי זמן־מה התחילה השיבה לפולין, מפולין לגרמניה. ומגרמניה בשנת 1949, אל חוף־המבטחים – ארץ־ישראל.

שירים

מלכה לי

מ א מ ע

מיטן רוף פון מיין בלוט רוף איך — מאַמע !
בערג, מיינע בערג, צעטראַגט איצט מיין קול.
עס ענטפערן די בערג ביים הימל־ראַנד — מאַמע,
עס עכאָט אַפּ מיין אייגן ווידער־קול !

בערג, מיינע בערג, זוכט מיט מיר מיין מאַמען !
פויגל בלויע, פליט איצט צו מיין היים,
פליט דורך אַלע צאַמען, פליט דורך אַלע ימען,
געפינט אַ שפור פון איר געביין.

אויף מיין פנים ברענען אירע טרערן,
די זון מיט שפּיזן־שטראַלן שפּיזט ;
מאַמע, אויב דו לעבסט, מוזטו מיך דערהערן,
גיב אַ צייכן, מאַמע, וואו דו ביסט.

ווי קאָן איך טראַכטן פון אַ מאַסן־קבר,
מיין מאַמעס פּנים מיט ערד און שטויב...
ווייַ צו מיר, צו מיין יעדן אבר,
פאַרוואָס ווערן מיינע אויערן איצט ניט טויב ?

כ׳וויל פילן אויף מיין לייב דיינע וואונדן,
פון מערדערס כוס אָפּוועגדן דעם סם,
אין דיין אַנגסט זיין מיט דיר פאַרבונדן,
ווי אַ צווייג זיך צוטוליען צום שטאַם.

דו האָסט געבוירן מיך, אין ווייען אויסגעטראָגן,
פאַרוואָס האָב איך געלאָזן דיך אַליין ?

בערג, מיינע בערג, העלפט מיר קלאָגן !
קלאָגט מיט מיר אויפן חורבן היים !

בערג, מיינע בערג, זוכט מיט מיר מיין מאַמען !
הערט מיד, הימלען, און צעטראָגט מיין קול ;
זון, באַלויכט דאָס אָרט פון מיין מאַמעלע,
דערהער מיד, מאַמע, דורך בערג און טאָל !

מ. ס.

מיין שטעטעלע

(געווידמעט די אומגעקומענע מ. קינדערלעך)

אַמאָל האָט געברענט דאָ אַ לעבעדיק פייער
געוויש אין גערידער אויף די יידישע גאַסן
געקויפט תבואה, געהאַנדלט, געפאַקט קאַסטענעס אייער
געשעפט חיונה פון אַלעם האָבן די יידישע מאַסן.

אַמאָל האָט דאָס אָרט מיט יידיש געקלונגען
געקריגט זיך, געצאַנקט, ווי נאָר דאָס פאָלק קען
און שבת געדאַוונט ; אַ ניגון געזונגען
אין קאַלטע ווינטער נעכט מיט אַ הייסן ברען.

אַמאָל האָבן קינדער אויסגעשפילט יעדעס ווינקל
מיט זייער פריי געלעכטער, מיט הייטערן געמיט
געהילכט האָבן קולות, פון פרי ביז דער טונקל
און ס׳איז געקומען די נאַכט, און אַלץ האָט גערוט.

אַמאָל זענען געווען וואַרעמע גאָלד־זוניקע טעג
מיט בלויע הימלען, געמאָלענע פעלדער
זאַפטיקע גראָזן האָבן פאַרדעקט יעדן וועג
און ביימער באַהאָנגען מיט בליענדיקע טרעלדער.

אַמאָל אונטער דער גרויסער שול, געשפילט גאָר מיט קנעפלעך
מיט פולע טאַשן קנעפ, מיט ״דאַצערס״ אַלערליי
צום גריבל געלאָפן זענען קליינע קעפלעך
געפירט דעם שפיל מיט קולות און געשריי...

אַמאָל האָט מען זיך ווינטער געגליטשט אויף פאָדקאָווועס
אויף ליזווועס געפאַרען, געיאָגט זיך מיט אַ שליטן
שטיינער געוואָרפן, געזוכט נעסט פון סאָווועס
פאַרהאַרטעווועט, נישט פון קעלט און הונגער געליטן.

אַמאָל אין די הייסע, זומער טעג, געיאָגט זיך גאָר צום טייך
גענורקעט, געשוומען, ווי גאָט האָט נאָר געבוירן
פאַראַייניגט זיך די חברה, און לאָזט זיך נאָכדעם גלייך
צו שפּילן אין באַהעלטעניש, אין אַלט צעשטערטע מויערן...

אין יום־טוב׳דיקע טעג אין "כאַשט" פיין פאַרבראַכט
געלאָפען צווישן ביימער, קאַלט וואַסער געטרונקען
נישט געפילט, אַז אָט פאַלט באַלד צו די נאַכט
און די זון זיך טוט מער און מער איינזינקען.

ס׳איז פארשוווונדן יענע צייט, די נאַרישע אָן זאָרגן
ווי אַ חלום פארשוווונדן, ווי נעבעל צעגאַנגען
צייט פאַרלויפט שנעל, דער היינט ווערט באַלד מאָרגען
יאָ ווי שנעל ביסטו דורכגעלאָפן דעם וועג דעם לאַנגן...

שטעטל מיינס ! ביסט פאר׳יתומ׳ט דאָרט אין יענע ווייטן
נאָך הונדערטער יאָרן, פאַרלאָזט אַליין געבליבן
נאָר אין די פינסטערע קאַלטע נעכט, הערט מען... רייסענדע קייטן
פון נשמות וואַנדערנדע... פון רו אַרויסגעטריבן...

אהרן צייטלין

נעמען פון יידישע קינדער

בלימעשי, טויבעשי, ריוועלע,
לאהניו, פייגעניו, פערעלע,
כאַצקעלע, מאַטעלע, קיוועלע,
הערשעלע, לייבעלע, בערעלע.

שאַישי, חיהשי, גאַלדעשי,
מענדעלעך, גנענדעלעך, מינדעלעך,
דאָבעלעך, רחלעך, נעכעלעך,
יאַקעלעך, יונהלעך, מעכעלעך.

קאַפּעלע, ווו איז דיין קעפּעלע?
ווו איז דאָס ליכט פון דיין אייגעלע?
ווו איז דיין הענטעלע, יענטעלע?
ווו איז דיין פיסעלע, פייגעלע?

נעמען — אָט דאָס זיינען געבליבן נאָר:
דבורהלע, דוואָשעלע, סערעלע,
שימעלע, שיעלע, שייעלע.

זוער קאָן געפינען איצט משהלען,
שויליקן, שמואליקן, ישראליקן?
גאָט האָט אויף זיי נישט דערבאַרעמט זיך,
האָט זיי געשאָנקען עמלק'ן.

בלימעשי, טויבעשי, ריוועלע,
לאהניו, פייגעניו, פערעלע,
כאַצקעלע, מאַטעלע, קיוועלע,
הערשעלע, לייבעלע, בערעלע.

אויס און נישטאָ מער די העשעלעך,
הערשעלעך, פּעשעלעך, הינדעלעך,
קלאַנגען, בלויז קלאַנגען, בלויז ליד־קלאַנגען!
נעמען פון יידישע קינדערלעך.

ווו איז דיין פיסעלע, זיסעלע ?
ציפעלע, ווו איז דיין צעפעלע ?
רויך ביסטו, יענטעלעס הענטעלע !
אַש ביסטו, קאַפעלעס קעפעלע.

מ. סגל

די טשאָרטקאָוואָר קלויז

(דאָס לעצטע באַגעגעניש מיט דעם רבין)

באַלד אונטער משה כהן׳ס געסל, לינקס אַריינגעגאַנגען
געשטאַנען איז אַ חלק פון אַ אַלטן הויז,
ווי ס׳האָט געהערשט שמחה, געהילכט האָבן קלאַנגען
אין דער גוט באַקאַנטער ; טשאָרטקאָוואָר קלויז.

פריילעך און היימלעך, געזׂומעט האָט דאָרט שטענדיק
די טיר זיך געעפנט אַריין און אַרויס
אַ שטראָם אַ ברויזענדער, אָן אָנהויב אַן ענדע
האָט שטענדיק געשווימען ; צו דער טשאָרטקאָוואָר קלויז.

חסידים אין קאַפאָטעס ; שטריימלאַך גאָלדענע שפּיצענדיק באַשוירן
שיין געדרייטע פּאות, די שכינה לייכט פון זיי אַרויס
הדרת־פּנים זקנים, מיט ווייס פּאטריאַרכאלע בערד
האָבן באַשיינט מיט זייער תוכן ; די טשאָרטקאָוואָר קלויז.

אין די ימים־נוראים איז די ענגשאַפט געווען גאָר גרויס
די באַבעס, אויך די מאַמעס, מיט קינדערלעך אויף די שויס
זענען געשטאַנען אין פארהויז און אָפטמאָל אויך אין טויער
און צוגעהערט די תפילה פון דער טשאָרטקאָוואָר קלויז.

ווייל דאָ איז געווען דאָס האַרץ פאַרן פרומען מתפלל
וועלכער איז נישט געקומען די צייט פאַרברענגען בלויז,
אויף יזכור, כל נדרי, קדיש ווי אויך זאָגן הלל
דאָ איז געווען זיין אָרט ; אין דער טשאָרטקאָוואָר קלויז.

און אין די לאַנגע אָוונטן און נעכט
האָט מען געלערנט תורה ; אַלע הערן צו, איינער זאָגט פאָראויס
און משׂונהדיקע שאַטנס זענען געפאַלן, פון די ברענעדיקע ליכט
פון חסידים און סתם יידן ; פון דער טשאָרטקאָוואָר קלויז.

און אָפטמאָל געווען אַ קידוש, אַ יאָרצייט אויסגעקומען
און שלמה דער שמש, געבראַכט אַ פלעשל מיט אַ כוס

געגעסז געזאַלצענע הערינג, אַרבעס אין דער האַנט געגומען
און געטרונקען לחיים ; אין דער טשאַרטקאַווער קלויז.

און שמחת־תורה האָט מען געכאַפט דאַרט אַ טאַנץ
געגאַנגען מיט הקופות, די תורה געטראָגן ווי אַ טייערע רויז
און מער און וואָס מער, זיך איינגעפלאָכטן אין לעבעדיקן קראַנץ
די צעפלאַמטע חסידים ; פון דער טשאַרטקאַווער קלויז.

און שלוש־סעודות, און מלוה־מלכה׳ס און דעם שבת־פאַרנאַכט
קידוש־לבנה, ווען דער קהל לויפט באַלד שנעל אַרויס
און איז מתפלל מיט התלהבות ; מיט לבנה־שיין באַלויכט
אין דרויסן ביי דער וואַנט ; פון דער טשאַרטקאַווער קלויז.

און ווען דער "טשאַרטקאַווער" איז אַדורכגעפאָרן פון ווין
זענען צו דער סטאַציע געלאָפן יידן פון קליין ביז גרויס
נישט נאָר חסידים, נאָר סתם יידן פון יעדער שיכט
בראש אָבער די חסידים ; פון דער טשאַטקאַווער קלויז.

און, אין די פאָר מינוטן אין "מחיצה" פונם אדמו"ר זייערן
ביי דעם צוג מיט הונדערטער יידן, וועלכע וגעשטופט זיך אַלע פאָראויס
מיט "אהבה" און "רגשי־כבוד" געקוקט אויף דעם רבין דעם טייערן
געזוכט אַ נחמה, די חסידים ; פון דער טשאַרטקאַווער קלויז.

דער צוג ווייטער איז געפאָרן, דער רבי אין פענסטער איז געשטאַנען
פאטערליכע בליקן געוואָרפן אויף זיינע חסידים פון דער באַן אַרויס
און זיך פאַמעלעך האָט דערווייטערט, געקומען זענען נייע באַנען
און מער האָבן נישט געזען דעם רבין ; די חסידים ; פון דער
טשאַרטקאַווער קלויז.

געענדיקט זיך האָט די גרויסע שושלת פונם טשאַרטקאַווער הויף
איינזאַם פאר׳יתומ׳ט געבליבן, דאָס שיינע הויז
געענדיקט האָט זיך אַ כמעט הונדערטיריקער ברויזענדער פאַרלויף
פאַר די חסידים אויף דער וועלט ; און פאַר דער טשאַרטקאַווער קלויז.

א. ליעסין

יידיש

אין שלאָפלאָזע נעכט פלעגט זי קומען
צו מיר אין איר ליבער גענאָד.
פון וואַנען זי האָט זיך געגומען —
דאָס איז שוין פאַרבליבן איר סוד.
זי פלעגט אין פאַרטאָגן אין שטילע
מיט ציטער מיט צאַרטן אַריין —
אַ פליסטער פון עפּעס אַ תפילה,
אַ שימער פון עפּעס אַ שיין.
און אויפלויכטן פלעגן מיר אויגן
מיט ווייכן, פאַרטרוילעכן ליכט ;

אַ האַנט אויף מיין קאָפּ פלעגט זיך לייגן
און קילן דעם פלאַם פון געזיכט.
פלעגט ווייס אַזוי ווערן אין צימער
און גרינג פון איר וווּנדער־באַריר,
ווען ווייס פלעגן געבן אַ שימער
צוויי פליגלען פון הינטן ביי איר.
און פול מיט מעלאָדישקייט גוטער,
פלעגט האַרציק זיך הערן איר קול,
אַזוי ווי דער קול פון מיין מוטער
ביים טייטש־חומש, שבת, אַמאָל :

״איך קום נישט צו דיר פון גאָטס וואָרט אַ באַשטראַלטע,
אַזוי ווי מיין שוועסטער פלעגט קומען אַמאָל —
פאַרהייליקט פון צייטן פון גרויסע, פון אַלטע,
מיט בליצן און דונערן־אָפּקלאַנג אין קול.

איך קום נישט, ווי זי, פון זוניקער הויכקייט, —
אין הימל, אין בלויסטן, זיך שפּיגעלנדיק ריין ;
אך האָב נישט פון היגלען, פון גרינע, די ווייכקייט,
פון פעלזן־בערג שטאָלצע — דעם וויסט־ווילדן חן.

״איך קום צו דיר, קינד מיין, פון גלותן שטומע,
פון געטאָס פאַרפאַקטע, פאַרהאַקטע אין קלעם ;

איך האָב נאָר די חנען פון תחינות פון פרומע,
איך האָב נאָר די שיינקייט פון קידוש השם.

״און טראָג איך אין זיך נישט די בליצן, וואָס בלענדן,
האט אלט זיך געצווונגן איין פייער
טאָ האָב איך דעם שימער פון שטערן־לעגענדן,
די ליבע לבנה־באַלייכטונג פון גייסט.

״פון וואָרמס, פון מיינץ און פון שפייער,
דורך פראָג אין לובלין, ביז אָדעס
האט אלץ זיך געצווונגן איין פייער
האָט אַלץ זיך געצויגן איין נס.
האָט שטענדיק דער בלוט־פיינט געהויערט,
געלויערט פיל־אויגיק דער טויט —
אָט דאָרט האָב איך, וויסט און פאַרטרויערט,
די עלטערן דיינע באַגלייט.

״איך בין מיט זיי הונדערטער יאָרן
געגאַנגען דורך יעדער געפאַר,
און איינגעזאַפּט האָב איך דעם צאָרן
און איינגעזאַפּט האָב איך דעם צער
און אויסגעשמידט האָב איך דורך דורות
דעם וווּנדער פון וויגן און וויי,
צו לעבן פאַר הייליקע תורות
און שטאַרבן מיט פעסטקייט פאַר זיי.

און אויב נאָר די קדושה די ריינע
שיינט אָפּ פון ענויים און פיין,
טאָ בין איך דיר, קינד מיין, די איינע,
טאָ בין איך די הייליקסטע דיין.

״און האָט נישט גאָטס־כבוד געטאָן פאַר מיר ווייען,
קיין זעאונג פון נביא אין מיר נישט געגליט, —
דערפאַר איז מיר פרעמד אויך די זינד־גלוט פון כהן,
וואָס האָט זיך אין שאַנד פאַרן בעל געקניט.

״און אויב מיר איז פרעמד די אַנטציקונג פון זיגער,
וואָס האָט די געשיכטע מיט שטראַלן געוועבט,

טאַ פרעמד איז מיר אויך די אכזריות פון קריגער,
וואָס האָט אויף פאַרבלוטיקטע שוועדן געלעבט.

״איך האָב נישט געהאַט די טיטאַנען, וואָס גלאַנצן,
ווי איינזאַמע שניי־בערג, אין הימל אַריין ;
געוועלן איז שוין אָבער די אומה אינגאַנצן
געלייטערט אין אומגליק, געהיליקט אין פיין.

״און אויפנעמען פלעג איך די בלומען און טרערן, —
און אויפנעמען פלעג איך דעם ווייטיק־געשריי,
און הייליקער ווערן, וואָס מער איך פלעג הערן
פון שטאַרבנדע קדושים, דעם לעצטן אוי־ווי.

״איך האָב שוין צום קינד אין די ויגן
פון תורה געזונגען אַ ליד ;
דערנאָך האָט געקלונגען דער ניגון
אַ לעבן־לאַנג אים אין געמיט.
איך פלעג זיך אין הערצער צעשטראַלן
ביים ״אַלשיך״ פון זאָגער אין שול ;
ביים מגיד אין וואַרט פלעג איך שאַלן
מיט גבורה מיט זאַפטיקער פול.
איך האָב מיט געבעטן מיט הייסע
די יידישע מוטערס באַגלייט ;
מאַרטירערינס שטילע און גרויסע
אין הייליקייט האָב איך געגרייט.
איך האָב מיט דער צאינה וראינה
דורך פינצטערסטער נויט זיי געפירט,
און ליבלעך די העלדן־טאַט יענע,
וואָס הייסט ביי זיי לעבן, געצירט.
און איינגעהיט איז פאַר דער אומה
געבליבן אַן אוצר אין מיר ;
די פאָלקס־זעל — אַ פרישע, אַ פרומע,
אַן אוצר אָן ערך און שיעור.

״און ווייטער, מיין קינד, די לערע פון דורות,
אַפילו ווען אויך אין פאַרענדערטן שיין —
צו לעבן און שטאַרבן פאַר הייליקע תורות,
אַ האַרטנעקיק פאָלק פון מאַרטירער צו זיין.

״און זוכסטו מיט שיינקייט די געטאַס באַהעלן,
טאָ ווייס, אַז קיין שיינקייט איז נישט אַזוי שיין,
ווי אַפטמאָל די שיינקייט פון מענטשלעכע זעלן,
ווי שטענדיק די שיינקייט פון פאַלקס־זעל אַליין.

״און זוך אין מיר, אַט די שיינקייט די שטילע,
און שרעק זיך נישט טאָמער־ווען וועל איך פאַרגיין
וועט אייביק דען לעבן די אומה אפילו ?
וועט אייביק דען לעבן דאס לעבן אליין ?

״און כל זמן איך בין דיר, מיין קינד, אַזוי טייער,
און כל זמן מיר זיינען צוזאַמען נאָך דאָ,
און כל זמן עס ברענט אין דיין בלוט נאָך דאָס פייער,
נישט לאָז זי פאַרבייַ, די באַגייסטערטע שעה״.

זי פלעגט אַזוי רייַדן, און ווערן
פלעגט אַלץ פון אַ ליבשאַפט באַהעלט ;
איך פלעג אין דעם רוף אירן הערן
דעם רופנדן צער פון דער וועלט.
פלעגט דאָן אין באַגינען אין שטילן
געהויבענעם עפעס געשען,
און דורכגעלויכט פלעג איך זיך פילן
און ווונדער פאַרהוילענע זען.
און לויטער, אין דורכלויכט אין ווייסן,
פלעגט אויפגיין פאַר מיר מיין געזאַנג ;
דאָס צייטיקע וואָרט פלעגט זיך רייסן
און פאַלן, אַ קלאַנג נאָך אַ קלאַנג.
און אויסברעכן פלעגן מיר טרערן
פון ליבנדער, שאַפנדער פרייד,
און ווייַנענדיק פלעג איך איר שווערן
אַ רינג צו פאַרבלייבן אין קייט.
צו ציען אַלץ ווייטער, דורך דורות,
דעם ווונדער פון ווילן און ווי,
צו לעבן פאַר הייליקע תורות
און שטאַרבן מיט פעסטקייט פאַר זיי.

מלכה לי

עם ישראל חי

(די עלף קבוצות אין נגב געווידמעט)

עם ישראל חי,
עם ישראל חי!

דורך די בערג עם שוועבט אַ ניגון,
אַלע שטערן זיך צעוויגן:
עם ישראל חי!

אַלע וועלטן הערן, הערן,
קיינער וועט מיין פאָלק צעשטערן
עם ישראל חי!

טאַנצן מיידלעך אין אַ "האָרע",
און די בחורים, קיין עין־הרע, —
עם ישראל חי!

פון די בונקערס, פון די קברים,
טאַנצן זיי אין נאַכט אַ "האָרע" —
עם ישראל חי!

שרה, רבקה, רחל'ס טעכטער,
מיט געזאַנגט און מיט געלעכטער —
עם ישראל חי!

מדבר־פאָנעז אויפגעהעלטע,
עלף קבוצות אויפגעשטעלטע —
עם ישראל חי!

ווי אַ קוואַל עס רוישט די בשורה:
ברוינע פיס מיט ערד און גבורה —
עם ישראל חי!

אויפגעשטאַנען פון תהומען,
אויף צעפּיקעניש די שונאים —
עם ישראל חי!

אויסגעלייזט פון קאַלכאויוון,
טאַנצן זיי מיט נייעם גלויבן —
עם ישראל חי!

מרים טאַנצט זיי איצט אַנטקעגן,
און זי פּייקלט: חי, צום לעבן!
עם ישראל חי!

יעקב דרייט זיך מיט זיין רחלען,
יידן, יידן, האָט בטחון!
עם ישראל חי!

אין די אויגן טאַנצן טרערן,
אונדזער פאָלק, עס וועט זיך מערן!
עם ישראל חי!

קינדער־יארן

קינדער־יאָרן, זיסע קינדער־יאָרן,
אייביק בלייבט איר וואַך אין מיין זכרון ;
וועלן איך טראַכט פון אייער צייט,
ווערט מיר אַזוי באַנג און לייד —
אוי, ווי שנעל בין איך שוין אַלט געוואָרן.

נאָך שטייט מיר דאָס שטיבל פאַר די אויגן,
וווּ איך בין געבוירן, אויפגעצויגן,
אויך מיין וויגל, זע איך דאָרט,
שטייט נאָך אויף דעם זעלבן אָרט —
ווי אַ חלום איז דאָס אַלץ פאַרפלויגן.

און מיין מאַמע, אך, ווי כ׳פלעג זי ליבן,
כאָטש זי האָט אין חדר מיך געטריבן ;
יעדער קניפּ איז פון איר האַנט
מיר נאָך אַזוי גוט באַקאַנט —
כאָטש קיין צייכן איז מיר נישט פאַרבליבן.

נאָך זע איך דיך, פייגעלע, דו שיינע,
נאָך קוש איך די רויטע בעקעלעך דיינע,
דיינע אויגן פול מיט חן
דרינגען אין מיין האַרץ אַריין,
כ׳האָב געמיינט, דו וועסט אַמאָל זיין מיינע.

קינדער־יאָרן, יונגע שיינע בלומען !
צ׳ריק צו מיר וועט איר שוין מער נישט קומען ;
יאָרן אַלטע, טרויעריקע,
קאַלטע מרה־שחורה׳דיקע
האָבן אייער שיינעם פּלאַץ פאַרנומען.

קינדער־יאָרן, כ׳האָב אייך אָנגעווויינט,
מיין געטרייע מאַמען אויך פאַרלוירן,
פון דער שטוב נישטאָ קיין פלעק,
פייגעלע איז אויך אַוועק,
אוי, ווי שנעל בין איך שוין אַלט געוואָרן.

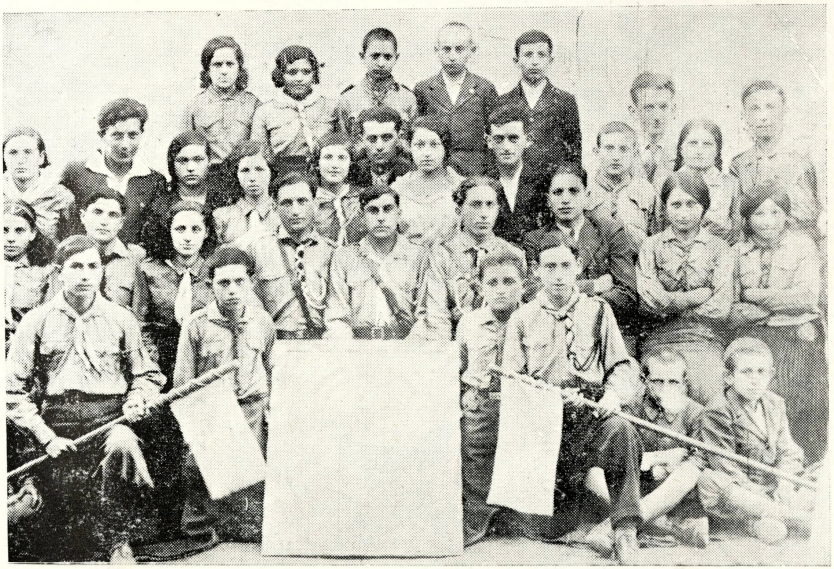
חברי להקת תיאטרון "אנסקי".
דער "אַנסקי" אַנסאַמבל אין מאַנאַסטרישץ.

העיר בוצ'אץ' – מראה כללי מצד מערב.
בוצ'אץ' – אלגמיינע אויסזיכט פון מערב.

חברי "הנוער הציוני" שנת 1938.
חברים פונם "הנוער הציוני" 1938.

הנוער החלוצי "גורדוניה" פסח – 1937.
"גורדוניה" חברים פסח – 1937.

גן ילדים ע"י בית הספר העברי "חגיגה מחוץ לעיר".
קינדער פונעם העברעאישן קינדערגאָרטן.

גן ילדים "חגיגה בגן".
א קינדער פייערונג אין גן.

גן ילדים "פעוטון".
קינדערלעך ביי דער העברעאישער שול.

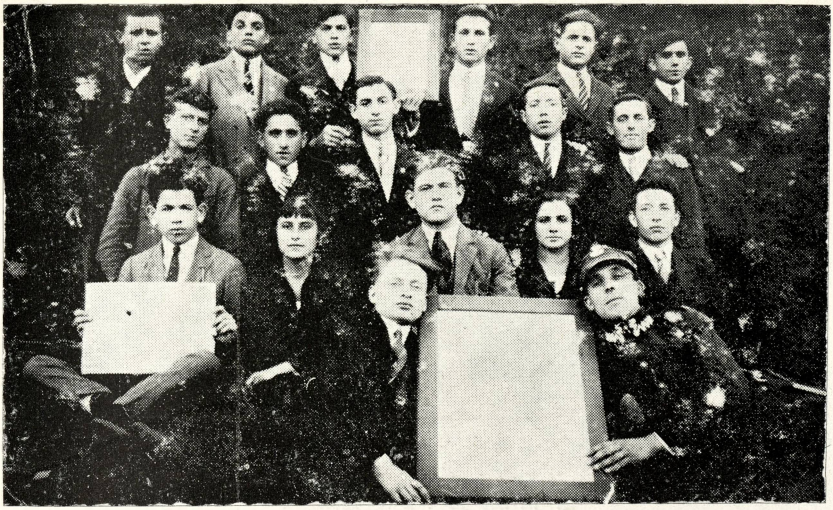
גן ילדים "פורים שמח".
אַ פורים פייערונג אין קינדערגאָרטן.

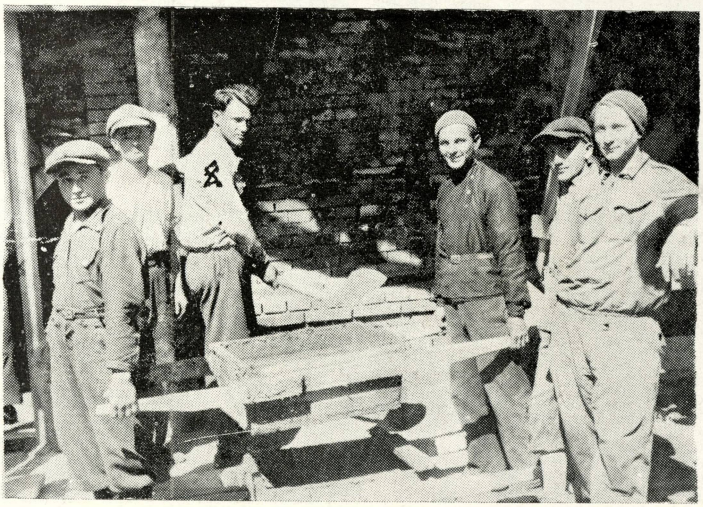
י. מאוטנר עם המשוררים שלו – על רקע בית־הכנסת הגדול.
י. מאוטנער מיט זיינע משוררים.

חברי בית״ר עם מ. באוכמן בראש.
בית״ר חברים אין מאָנאַסטרישץ׳.

חוג הנוער הסוציאליסטי "פרייהייט".
סאָצ. יוגנד פאַרבאַנד "פרייהייט".

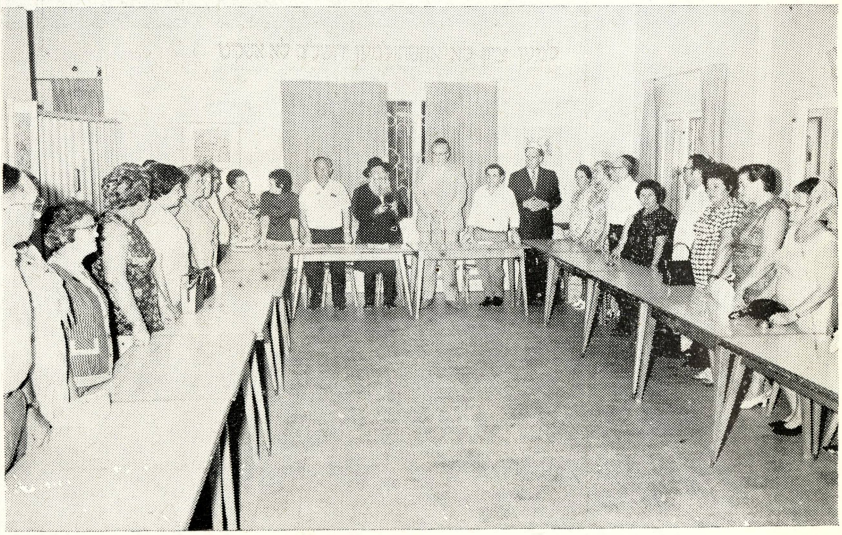

מאיר סגל (שלישי משמאל) בהכשרה בביאלסקו בשנת 1934.
מ. סגל אויף הכשרה אין 1934.

יוצאי מונאסטרישץ׳ בישראל באזכרה שנתית לקדושי העיר בשנת 1972.

מאַנאַסטרישצ׳ער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל ביי אַ יערליכע אזכרה אין 1972.

ביקור בבית־הקברות הישן בפילוורקיס.
אויף קבר־אבות אויפן אלטן בית־עלמין.

זכרונות השואה ועדויות

ד״ר פיליפ פרידמאַן

דער אומקום פון יידן אין מזרח־גאליציע

ס׳איז נאָך שווער ביים היינטיקן מצב פון אונדזער געשיכטע־פאָרשונג וועגן דער נאַצי־תקופה צו געבן אַן אויסשפּנדיק בילד פון חורבן־גאַליציע. מיר וועלן זיך באַמיען בלויז אין קורצע שטריכן צו סקיצירן די איינצלנע פאַזעס פון פאַרניכטונג, די וויכטיקסטע סטאַטיסטישע דאַטעס, ווי אויך צו כאַראַקטעריזירן די יסודות פון דער דייטשער יידן־פאָליטיק און דעם מעכאַניזם פון די פאַרניכטונגס־אַקציעס.

אונטער דעם טערמין ״מזרח־גאַליצישער יידישער ישוב״ פאַרשטייען מיר דעם יידישן קיבוץ, וואָס האָט געלעבט אויפן דרום־שטח פון פוילן צווישן דער אַמאַלי־קער פויליש־סאָוויעטישער גרענעץ ביז צום טייך סאַן, דהיינו די טאַרנאָפּאָלער, סטאַניסלאַווער וואָיעוווּדזטוווע און דער מזרח־טייל פון לעמבערגער וואָיעוווּדזטוווע. דער גאַנצער געביט איז נאָכן 17טן סעפּטעמבער 1939 געווען אין רשות פון ראַטן־פאַרבאַנד און איז אַריינגעפאַלן אין דייטשע הענט נאָכן 22טן יוני 1941. זינט דעם 1טן אויגוסט 1941 איז דער דאָזיקער געביט געווארן אַן אַדמיניסטראַטיווע אייניהייט אונטערן נאָמען ״דיסטריקט גאַליציע״ און געווען אָנגעשלאָסן צום גענעראַל־גוווערנעמענט. אויף דעם דאָזיקן שטח האָבן געלעבט ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה (1.9.1939) אַן ערך 573.000 יידן. די דאָזיקע צאָל איז אָבער באַלד פאַרגרעסערט געווארן דורכן צושטראָם פון פּליטים, וועלכע זענען צוגעקומען פון מערב־גאַליציע אַנטלויפנדיק קיין מזרח פון די מלחמה־אָפּעראַציעס. עס איז שווער צו שאַצן די צאָל פון די דאָזיקע פּליטים. ס׳איז געווגן צו באַמערקן, אַז בלויז פון איין שטאָט, פון קראָקע, זענען אָנטלאָפן אַן ערך 5 ביז 6 טויזנט יידן. נאָך דער דאָזיקער ערשטער פּליטים־כוואַליע איז באַלד געקומען אַ צווייטע, אַ מעכטיקערע. האַרבסט 1939 האָבן (לויט דייטשע מקורות) אַן ערך 300.000 יידן פאַרלאָזן די דייטשע אָקופּאַציע־געביט און זיך אַריבערגעשמוגלט אויף דער סאָוויעטישער זייט. מיר זענען זיך משער, אַז פון דער דאָזיקער גרויסער עמיגראַציע זיינען אַן ערך 120 ביז 150 טויזנט געקומען קיין מזרח־גאַליציע. אַזוי אַרום האָבן אין דער צייט, וועו

* קיצור פון זיינס אַ רעפעראַט, געהאַלטן דעם 19.11.46 אין מינכן ביי דער אזכרה פון דעם מזרח־גאַליצישן יידנטום.

די דייטשן האָבן איינגענומען מזרח־גאַליציע, געלעבט דאָרט אַן ערך 700.000 יידישע נפשות. אַ גרויסער טייל פון זיי (אַן ערך 80 פראָצענט) האָט געלעבט אין די שטעט. די גרעסטע יידישע קהילות זענען געווען: לעמבערג מיט 160–170 טויזנט יידן; סטאַניסלאָבאָב מיט 25–30 טויזנט; פשעמישל מיט 20–24 טויזנט; קאָלאָמיי מיט 15–18 טויזנט; טאַרנאָפּאָל 15 טויזנט; דראָהאָביטש – 15 טויזנט; באָריסלאָוו – 15 טויזנט; סטרי – 12 טויזנט און נאָך אַנדערע גרעסערע ישובים, ווי בראָדי, טשאָרטקאָוו, זלאָטשאָוו אא"וו.

איבער אָט די 700.000 יידן האָט זיך אַראָפּגעלאָזט די פאַרניכטונגס־שוועריגקייט פון נאַציזם. אין יענער צייט איז פאַרגעקומען אַ גרויסע ענדערונג אין דער נאַציסטישער יידן־פאָליטיק. ביז צום אויסברוך פון דער סאָוויעטיש־דייטשער מלחמה האָט די דייטשע עקסטערמינאַציע־פאָליטיק בנוגע יידן נאָך ניט דערגרייכט איר קולמינאַציע־פונקט. מען האָט יידן געדופט אויף אַלע מעגלעכע אופנים, אַראָנזשירט אויף זיי בלוטיקע פאָגראָמען, באַזונדערס ביים ערשטן אַריינמאַרש אין יעדען שטעטל; עס זענען באַגרענעצט געוואָרן זייער בירגערלעכע רעכט און בכלל די באַרעכטיקונג צו געניסן דעם שוץ פון דער מלוכה. מ'האָט געשוירן יידישע בערד, געבערענט זייערע שולן, זיי אויסגעהונגערט, אויסגעוויבט און געפייניקט; אויף זיי אַרויפגעלייגט קאָנטריבוציעס, קאָנפיסקירט פאַרמעגנס, פאַרשפּאָרט זיי אין געטאָס; בכלל געפירט אַ פאָליטיק פון ווירטשאַפטלעכן און פיזישן פאָגראָם; פון פאָופּע־ריזירן אין דעקלאַסירן די יידישע באָפעלקערונג; פון פאַרניכטן איר מאָראַליש. די אַרבעטספעאיקע יידישע באָפעלקערונג איז געבראַכט געוואָרן צו אַ צושטאַנד פון אַרבעטס־שקלאַפן, וועלכע מען האָט געצוונגען צו אַרבעטן ביי אוממענטשלעכע באַדינגונגען אין אַרבעטס־לאַגערן, ווו זיי פלעגן אויסשטאַרבן פון הונגער, קעלט, שווערע אַרבעט און פייניקונגען.

דאָס אַלץ האָט נאָך אָבער ניט געפירט צו טאָטאַלער פאַרניכטונג, צו וועלכער די דייטשן האָבן זיך נאָך דעמאָלט אָפּנים ניט געוואָגט צו אָנטשליסן. פון די כמעט 3 מיליאָן יידן אין דער דייטשער זאָנע זענען צוליב די אַלע אויבנדערמאָנטע רדיפות "אינגאָנצן" אומגעקומען אַן ערך אַ האַלב מיליאָן. אָבער מיטן אויסברוך פון דער דייטש־סאָוויעטישער מלחמה איז דער דאָזיקער פעריאָד פון "קליין־טעראָר" און "קאָלטע פאָגראָמען" פאַרענדיקט געוואָרן. אויף דעם אָרט איז געקומען די פאָליטיק, וועלכע די דייטשן פלעגן אָפּיציעל באָצייכענען מיט דעם פאַרוועון וואָרט "ענדגילטיקע לעזונג דער יודענפראָגע", וואָס אין דער נאָצישער פראַקטיק האָט עס געדאַרפט הייסן טאָטאַלע פאַרניכטונג. אין אַן אָפּיציעלער מעלדונג צו זיינע פאָרגעזעצטע האָט אַ דייטשער העכערער ס"ס־אָפּיציר (ד"ר שאַהלעקער, לייטער פון דער אַזוי גערופענער איינזאַץ גרופּע "ד".) בפירוש געשריבן, אַז מיט פאָגראָמען אַליין לאָזט זיך ניט לייזן די יידן־פראָגע, און מען מוז זיי סיסטעמאַטיש אויסקווילן. (נירנבערגער פּראָצעס. אָקטן פון דער אַמעריקאַנער דעלעגאַציע, נר' 180.)

בכלל, אויפן אָרט פון פאָגראָמען, וואָס האָבן געדאַרפט קומען כביכול ווי אַ סטיכישער אויסדרוק פון די אַנטי־יידישע געפילן צווישן די פאָלקס־מאַסן, איז אויפ־

געקומען אַ נייע פּאָרם, אַ סך אַ שרעקלעכערע, דאָס איז געווען די אַזוי גערופענע "אַקציע". שוין נישט אַ ספּאָנטאַנער אויסברוך פון שנאה, וואָס איז בכוח צו פאַר־ניכטן צענדליקער אָדער הונדערטער קרבנות, נאָך אַ קאַלטבלוטיק געפּלאַנטע אַקציע אויף מענטשן, דורכגעפירט מיט די אַלע מיטלען פון סטראַטעגיע און מילי־טעריש־טאַקטיק.

דער ציל פון די אַקציעס איז געווען אַ קלאָרער – די טאָטאַלע פאַרניכטונג פון די יידן. די דאָזיקע פאַרברעכערישע פּראָגראַם איז געוואָרן באַשלאָסן משמעות שוין אין אָנהויב 1941, דעמאָלט ווען ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די צוגרייטונגען צו דער מלחמה מיטן ראַטן־פאַרבאַנד. ווי אַן ערשטן רמז וועגן דעם דאָזיקן פלאַן קען מען באַטראַכטן היטלערס רעדע פון 30.1.1941 אין וועלכער ער האָט געדראָט די יידן, אַז "זיי וועלן מער ניט לאָכן פון אים און זייגע נביאות". דער באַשלוס אויסצוראָטן די יידן איז אָנגענומען געוואָרן ניט אויף אַ זיצונג פון רייכסקאַבינעט, נאָר אין אַ מסיבה פון היטלערס נאָענטסטע פאַרטיי־פרײַנד. דעם אויסראָטונגס־פלאַן האָט מען מאָטיווירט מיט פאָלגנדיקע אַרגומענטן: די יידן, בפרט פון מזרח־אייראָפּע, זענען אָנגעשטעקט מיט באָלשעוויזם, און כדי צו באַקעמפן מיט דערפאָלג די דאָ־זיקע "באַצילן" פון קאָמוניזם, דאַרף מען זיי אויסראָטן לחלוטין. די געוואָלטיקע מאַשין פון יאָזעף געבעלס פּראָפּאַגאַנדע־מיניסטעריום האָט געמוען אויף זיך די אויפגאַבע צו פאַרשפּרייטן אין דייטשן פאָלק די דאָזיקע תורה. די אַנטי־יידישע העץ־פראָפּאַגאַנדע אין באַדייטנד פאַרשטאַרקט געוואָרן אין דער פרעסע, אין ראַדיאָ און פילם. אין דער פרעסע האָט מען בריט פראָפּאַגאַנדירט אַזעלכע לאָזונגען ווי: "מיר ווילן באַפרייען אייראָפּע פון קאָמוניסטיש־יידישן סם", "אונדזער ציל איז דאָס יידן־פרייַ אייראָפּע" אד"גל. געבעלס בכבודו ובעצמו איז אַרויסגעטראָטן מיט אַ רייַ יידן־פרעסערישע אַרטיקלען, אין וועלכע ער האָט בפירוש צוגעזאָגט די יידן "אַ משפט אָן רחמנות" און פאַרניכטונג. (באַזונדערס אין זייַנע 2 רעדעס, וואָס זענען אָפּגעדרוקט געוואָרן דאָן אַלס לייט־אַרטיקל אין "דאָס רייך" פון 20טן יולי 1941 און 16טן נאָוועמבער 1941).

דאָס איז געווען די "מאַראַלישע" צוגרייטונג פון די אַקציעס. מיט דער מיליטע־רישער־סטראַטעגישער צוגרייטונג האָט אָנגעפירט די הויפּט־לייטונג פון ס״ס, ד״ה דער אַזוי גערופענער "רייכס־זיכערהייט הויפּטאַמט": אינם דאָזיקן אַמט איז געווען אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג "צו ענדגילטיקער לעזונג דער יודענפראָגע", בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען אַדאָלף אייכמאַן דער הויפּט־אָנפירער פון דעם מאָרד איבער 5 מיליאָן יידן. עטלעכע וואָכן פאַר דעם אָנהויב פון דער דייטש־סאָוויעטי־שער מלחמה האָט היטלער געפרופן אַ זיצונג פון די קאָמאַנדירן און געגנראַלן פון דער וועלרמאַכט, וווּ מען האָט אַרומגערעדט אויך דעם פאַרניכטונגס־פלאַן פון מזרח־אייראָפּעישן יידנטום און פעסטגעשטעלט די מיטאַרבעט פון דער וועלרמאַכט אויף דעם געביט. עס זענען געשאַפן געוואָרן פיר אַזוי גערופענע איינזאַץ־גרופן, וואָס זענען באַשטאַנען פון ס״ס און ס״ד־לייט. זייער אויפגאַבע איז געווען צו אָפּרירן הינטערן פראָנט און ליקווידירן אַלע פיינטלעכע עלעמענטן, און אין דער ערשטער

ריי – די יידן. דאָרט ווו די איינזאַץ־גרופּן זענען אַליין ניט געווען בכוח דורכצו־פירן די אָקציעס, האָבן זיי געדאַרפט קריגן הילף און אונטערשטיצונג פון דער פּאָליציי און פון דער וועלט.

דער פאַרברעכערישער פלאַן איז געקומען צו זיין פאַרווירקלעכונג גלייך מיטן אויסברוך פון דער מלחמה. אויך אין מזרח־גאַליציע האָבן די דייטשן באַלד מיט זייער אַריינמאַרש אָפּגעטאָן ווילדע און שרעקלעכע מעשים. אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע (אָנהויב יולי 1941) זענען אין לעמבערג אונטער די שרעקלעכסטע עינויים געוואָרן עטלעכע טויזנט יידן, וועלכע מען האָט צונויפגעטריבן אין די תפיסות, כלומרשט צו אָפּרוימען דאָרט מתים. אונטער דעם זעלבן אויסרייד האָט מען אויך אין אנדערע שטעט פון מזרח־גאַליציע גע־הרג׳עט אַ סך יידן. אין קאַמיאָנקי־סטרומילאָווא, אין דראָהאָביטש, באָריסלאָוו און אַנדערע שטעט האָבן זיך אין די פאָגראָמען באַטייליקט די אוקראינישע פויערים, וואָס האָבן מיט קאָסעס און מיט לאָפּעטעס פאַרוווּנדעט און אַוועקגעטויט יידן און צעריבן זייער גוטס. די אָקערשט געשאַפענע אוקראַאינישע מיליץ האָט כמעט אין אַלע שטעט מיטגעהאָלפן די דייטשן אין זייערע אַקציעס. אין לעמבערג האָט אַפילו איין אָקציע געטראָגן אַ נאַציאָנאַליסיש־אוקראינישע באַפאַרבונג, דאָס זענען געווען די אַזוי גערופענע "פּעטלורא־טעג" אין סוף יולי 1941 *. זייער בלוטיק אין שטור־מיש זענען געווען די ערשטע אָקופּאַציע־טעג אין טאַרנאָפּאָל. דאָרט איז צווישן אַנדערע פאַרפיניקט געוואָרן צום טויט דער דיכטער אַלטער קאַציזנע. אין אַ ריי שטעט האָבן באַזונדערס בלוטיקע אַקציעס דורכגעפירט די אַזוי גערופענע ס"ס "טאָטענקאָפּף־פאַרבאַנדן", (ווי אין זלאָטשאָוו, טשאַרטקאָוו). אין איין געביט פון מזרח־גאַליציע, אין דעם דרום־מזרחדיקן קאָנט, איז לכתחילה געווען אַ ביסל שטילער. דעם טייל האָבן לכתחילה אָקופירט די אונגאַרן. גלייך אָבער נאָכדעם ווי דאָס דייטשע מיליטער האָט איבערגענומען די מאַכט איבער דעם געביט, האָבן זיך אָנגעהויבן די בלוטיקע אַקציעס (למשל ווי די שחיטה פון 3.400 קאָלאָמייער יידן אין דערבייאיקן שטשעפאָנאָווער וואַלד און די בלוטיקע שחיטה פון 8.000 יידן אויף סטאַניסלאָווער בית עלמין). אויך דאָ איז די אוקראַינישע באַפעלקערונג ניט געשטאַנען פונדערזייט. אין אַ ריי שטעט זענען די פאָגראָמען דורכגעפירט גע־וואָרן פון הוצולן (אוקראינישע בערג־איינווינער).

ווי אַ גאַנץ באַזונדערן פונקט דאַרף מען נאָך באַמערקן די אַקציע קעגן פּוילישע און דייטשע יידן, וועלכע האָבן ביז צו דער מלחמה געווינט אין אונגאַרן. די דאָזי־קע מענטשן האָט מען איצט פון זייערע ווינערטער געבראַכט אין סטאַניסלאָווער־

* דער אוקראינישער פאָגראָמשטשיק סימיאָן פּעטלורא איז אין מאי 1926 דערשאָסן געוואָרן אין פּאַריז פון שלום שוואַרצבאַרד, ווי אַ נקמה־אַקט פון יידן. בכן איז דער 15 יאָריקער יאַרצייט נאָך דעם אוקראינישן "העלד" אויסגעפאַלן אין מאי 1941. דאָן זענען נאָך אָבער די אוקראינער געווען אונטער די באַלשעוויקעס. אַזוי אָרום האָבן זיי דעם יאַרצייט גע־פּראָווען ווי אַ נדהה, אין סוף יולי 1941 ווען זייערע פריינד, די נאַציס האָבן שוין ביי זיי געהערשט.

קאָלאָמייער געגענט. דאָס רוב מנין און בנין פון זיי האָבן די דייטשן דערטרונקען אין דניעסטער.

גלייכצייטיק מיט דער פיזישער פאַרניכטונג האָבן די דייטשן אָנגעוואַנדט אַלע אַנדערע מיטלען פון פיזישע, גייסטיקע, ווירטשאַפטלעכע און יורידישע רעפּרעסיעס. כמעט אויף אַלע יידישע קהילות זענען אַרויפגעלייגט געוואָרן קאָנטריבוציעס אין אַ גאַנץ געהעריקער הויך. אין לעמבערג, למשל, האָט די סומע פון דער ערשטער קאָנטריבוציע באַטראָפן 20 מיליאָן רובל. אַחוץ זילבער און אַנדערע קאָסטבאַר־קייטן (יולי־אויגוסט 1941). גלייך אין די ערשטע וואָכן זענען איינגעפירט געוואָרן די אַרמבענדער מיטן מגן דוד פאַר יידן; מען האָט אָנגעהויבן כאָפן יידן צו צוואַנגס־אַרבעט און גלייך איינגעפירט די אַזוי גערופענע אַרבעטס־לאַגערן (אַרום לעמבערג, אין סאָקאָליקי, וויניקי, אויף יאַנאָווסקע גאַס אא"וו, אין דער געגנט פון זלאָטשאָוו און פרעמישליאַנע, די לאַגערן קוראָוויצע, קאָזאַקי, לאַצקי און אַנדערע. סך הכל זענען אונדז באַקאַנט אויפן שטח פון מזרח־גאַליציע עטלעכע און אַכציק אַרבעטס־לאַגערן). אין אַ ריי שטעט האָט מען די יידן פאַרמאַכט אין געטאָס. די אַלע רדיפות פון די ערשטע חדשים האָבן נאָך ניט דערבראַכט צו דעם געוווּנדטשענעם ציל, וואָס די דייטשן האָבן זיך געשטעלט – די פולשטענדיקע פאַרניכטונג פון די יידן. אין די ווינטער־חדשים פון 1941־1942 זענען די אַקציעס פאַרשטאַרקט געוואָרן. עס זענען דורכגעפירט געוואָרן אַ גאַנצע ריי ספּעציעלע אַקציעס קעגן גע־וויסע קאָטעגאָריעס. עס זענען פאַרגעקומען אַקציעס אויף יידישע ערובניקעס, אויף מיטגלידער פון יידישע לינקע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, אויף דער יידישער אינטע־ליגענץ (אין די דאָזיקע אַקציעס פלעגט זיך אָפט פערזענלעך באַטייליקן דער אוי־בער־קאָמאַנדיר פון דער ס"ס אין דיסטריקט גאַליציע, גענעראַל־מאַיאָר קאָצמאַן, וועלכער פלעגט פאַר זיך רעזערווירן דעם אַזוי גערופענעם "ערן־שוס" פאַר די מער פּראָמינענטע קרבנות פון דער אינטעליגענץ). אין די זלבע חדשים זענען אויך געווען אַקציעס אויף אָרעמעלייט, אויף קינדער, אויף "אַסאָציאַלע עלעמענטן" אא"וו. פון מערץ 1942 הויבט זיך אָן אַ סדרה גרויס־אַקציעס, וועלכע די דייטשן האָבן "גערופן" מיט דעם נאָמען "אויסזידלונגען" (גירושים). די צייט פאַר אַזעלכע גרויס־אַקציעס פלעגן די דייטשן מיט אַ באַזונדערן תענוג אויסקלייבן דווקא די צייט פון די יידישע יום טובים. די ערשטע כוואַליע פון די גרויס־אַקציעס איז פאָרגעקומען אַרום פּסח 1942 און האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער גרויסער אַקציע אין לעמבערג. צווישן וואָכן האָט געדויערט די לעמבערגער אַקציע. זי האָט זיך גע־עדיקט אין טאָג פון ערב פּסח און האָט אָפּגעקאָסט מער ווי 10 טויזנט יידישע קרבנות. אין דער צייט האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו ראַציאָנאַליזירן זייער מאַסנ־מאָרד־מאַשינעריע, שאָפּנדיק ספּעציעלע טויט־פאַבריקן. דעמאָלט איז צום ערשטן מאָל טרויעריק באַקאַנט געוואָרן דער טויטן־לאַגער פון בעלזעץ, ווו מ'האָט צום ערשטן מאָל אין מזרח־גאַליציע איינגעפירט גרויסע מעכאַנישע אייניריכטונגען אויף צו אַוועקטויטן מענטשן מאַסנווייז.

אין זייער בלוטיקער אַרבעט האָבן די נאַציס געהאַט אַ מעכטיקן העלפער אין

הונגער, קעלט און קראַנקהייטן, וואָס האָבן חורבנות אָנגעמאַכט אויף דער יידישער גאַס. פאַמיליעס אָן טאַטעס און ברויט־געבערס, וועלכע זענען דער׳הר־ג׳עט געוואָרן אין די אַקציעס און אַרבעטס־לאַגערן, פאַר׳יתום׳טע קינדער, היימלאָ־זע, פאַרטריבענע פון זייערע הייזער – די אַלע זענען געווען די קרבנות פון אָט די דריי פאַרבינדעטע פון די נאַציס.

זומערצייט, וועו אייגע פון די אויסגערעכנטע דריי מכות, די קעלט, לכל הפחות, פלעגט פאַרשווינדן, האָבן די דייטשן געזאָרגט דערפאַר, אַז אַ נייע כוואַליע פון אַקציעס זאָל ניט לאַזן אין רו די יידישע באַפעלקערונג. די אַלע בלוטיקע אַקציעס אין זומער 1942 זענען געווארן פאַרשאָטנט פון דער שרעקלעכסטער און גרעסטער אַקציע אויף פוילישע יידן, וועלכע איז דעמאָלט דורכגעפירט געוואָרן טאַקע ניט אין מזרח־גאַליציע, נאָר אין ווייטן וואַרשע, אָבער וועלכע האָט געוואָרפן איר בלו־טיקן שיין און איר שרעקלעכע מורא אין דעם גאַנצן דייטשן אָקופאַציע־געביט. פונקט דעם 22טן יולי 1942, ערב תשעה־באב, האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע אַקציע אין וואַרשע, וואָס האָט אָנגעהאַלטן ביז אָנהויב אָקטאָבער און ביי וועלכע עס זענען אומגעקומען אויף קידוש העם איבער 300 טויזנט יידן. אין דער זעלבער צייט זענען אויך פאַרגעקומען אַ ריי בלוטיקע אַקציעס אין מזרח־גאַליציע: דעם 11טן יוני אַן אַקציע אין טאַרנאָפאָל, דעם 24טן יוני די בליין־אַקציע אין לעמבערג, פון 27 טן יולי ביזן 3טן אויגוסט די גרויסע אַקציע אין פשעמישל (12 טויזנט קר־בנות); אַקציעס זענען געווען אויך אין דראָהאָביטש, זלאָטשאָוו, באָריסלאָוו אאַ״וו. דעם 10טן אויגוסט האָט זיך אָנגעהויבן די גרעסטע אַקציע פון מזרח־גאַליציע אין דער שטאָט לעמבערג, וואָס האָט געדויערט ביזן 22טן אויגוסט און געהאָט אַלס פּועל יוצא אַן ערך 50 טויזנט יידישע קרבנות. די יידישע ימים טובים האָבן די דייטשן ״באַצירט״ מיט אַ נייער כוואַליע פון אַקציעס. פון ראש־השנה ביז סוכות האָבן אַן אויפהער געווילדעוועט די אַקציעס אין זשידאָטשאָוו, סטאַניסלאָבאב (ראש השנה), קאָלאָמיי, בראָדי (ימים נוראים), סאָקאָל בערעזשאַני (יום כיפור), באָרשטשאָוו, קאָפּוטשיניץ, סקאָלאָ, זבאָראַזש מיעלניצא, יעזשעראַני אאַ״וו.

צו יענער צייט, וועו די גרעסטע טייל פון די יידן אין מזרח־גאַליציע איז שוין געווען ליקווידירט, האָט קריגער, דער דייטשער ס״ס און פּאָליציי־קאָמענדאַנט, אין געזעראַל גווווערנעמענט אַרויסגעגעבן צוויי צינישע צירקולאַרן; ער האָט מיט די פאַראַדענונגען פון 28.10.42 און 10.11.42 געשאפן אויפן שטח פונעם געזעראַל גווווערנעמענט 54 געטאָס, דערפון 31 אין מזרח־גאַליציע. פון די 31 שטעט, וועלכע וועלן אויסגערעכנט אין דער דאָזיקער צינישער פאַראַדענונג, זענען אין די מערס־טע פון זיי כמעט מער קיין יידן שוין ניט געווען. די צאָל יידן פאַר דעם טאָג פון 10.11.42 אין דעם גאַנצן דיסטריקט גאַליציע וועלט דורך דעם געזעראַל־מאַיאָר קאָצמאַן מיט דייטשער געניויקייט אָנגעגעבן אויף פונקט 254.989 נפשות (קאָצמאַנס באריכט צו דעם ס״ס־קאָמאַנדיר קריגער פון 30.6.1943. דאָקומענטן פון נירנבער־גער פּראָצעס, דאָקומענטן נר. 18 פון דער אַמעריקאַנער דעלעגאַציע).

נאָך די גרויסע מערדערישע אַקציעס פונעם יאָר 1942 איז געקומען אַ נייע פאַזע פון

דער פּאַרניכטונגס־קאָמאַנדע די אַזוי גערופענע "אויסקעמונגס"־אַקציע און די לקווידאַציעס. דייטשע און אוקראיניש ס"ס און פּאָליציי־איינהייטן פלעגן אַרום־שטעלן אַ געטאָ און מאַכן אַ געיעג אויף מענטשן, אַרויסנעמען קינדער, קראַנקע, אַלטע לייט, אַרבעטסלאָזע, און ליקווידירן זיי אויפן אָרט. אין אַנדערע פאַלן פלעגן די מענטשן אַוועקגעפירט ווערן אין לאַגערן, ווו דאָרט פלעגט עס פאָרקומען די סעלעקציע. אַ קליינער טייל, וואָס האָט אין די אויגן פון די תליונים אויסגעזען פאָר מער געזונטערע מענטשן, פלעגט פאָרמירט ווערן אין אַרבעטס־קאָמאַנדעס און צעשיקט ווערן אין אַרבעטס־לאַגערן. דעם רעשט האָט מען באַשטימט אויף "שמעלץ" (אָדער "הימל־קאָמאַנדאָס"), ד"ה צום טויט. אַזוי האָט מען כסדר "אויסגעקעמט" אַלע גאַטאָס ביז עס זענען דאָרט געבליבן כמעט נאָר די אַרבעטנדיקע "א"־יודען, "ר" און "וו" יודען (אַרבעטס־יודן, ריסטונגס־יודן און ווערמאַכט־יודן). צום סוף האָט מען ליקווידירט אויך די לעצטע יידישע איינווינער פון געטאָ. די דאָזיקע לעצטע אַקציע האָבן די מערדער באַצייכנט מיטן טכנישן טערמין "יודענריין". ביז 27.6.43 זענען אין מזרח גאַליציע דורכגעפירט געוואָרן יודענריין־אַקציעס אין אַלע שטעט און שטעטלעך. אייגנער פון די לעצטע אַקציעס איז געווען די ליקווי־דאַציע פון לעמבערגער געטאָ. וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 1.6. (20 טויזנט קר־בנות). דער פּועל יוצא פון די ליקווידאַציעס איז געווען, אַז דעם 30.6.43 זענען אין גאַנצן דיסטריקט גאַליציע געבליבן בלויז 21.156 יידן, וואָס זענען געווען אייג־געשלאָסן אין 20 אַרבעטס און פאַרניכטונגס־לאַגערן (לויט דעם באַריכט פון קאָצ־מאַנען). קאָמאַן האָט אָבער דערביי געטרייסט דעם שפּ זיינעם, געגנעראַל קרי־גער, אַז "די צאָל פון די לעבעדיקע געבליבענע יידן ווערט פון טאָג צו טאָג קלע־נער".

אין זיין חשבון האָט קאָצמאַן פאַרגעסן ווען די יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אויף דער "אַרישער זייט" און פון די וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו פאַרשיידענע פאַר־טיזאַנער־גרופּעס, אַדער געזוכט זיך צו ראַטעווען אין די וועלדער און בערג. דער גרעסטער טייל פון די דאָזיקע "אומלעגאַל לעבעדיקע" יידן איז דורך די דייטשן אַרויסגענישטערט געוואָרן. נאָך דער באַפרייונג האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בלויז אַ נישטיקער פּראָצענט פון דעם גרויסן מזרח־גאַליציאנער ישוב איז ניצול געוואָרן. איבער 2000 אָפּגעראַטעוועטע יידן האָבן זיך רעגיסטרירט ביים יידישן קאָמיטעט אין לעמבערג; עטלעכע הונדערט אין באָריסלאָוו און עטלעכע הונדערט אין דראָ־האָביטש; איבער 200 אין סטאַניסלאָבאב; עטלעכע הונדערט אין טלוסטענער איינ־ציקער לאַגער, אין וועלכן עטלעכע הונדערט יידן זענען גבליבן לבן ביז צו דער באַפרייונג; קלענערע יידישע גרופּעס אין טאַרנאָפּאָל, בראָדי, און אין אַנדרע שטעט. אַזוי אַרום איז דער חורבן פון דעם מזרח־גאַליציאנער יידנטום כמעט אַ פול־שטענדיקער. פון דעם אַמאָל בליענדיקן ישוב זענען געבליבן קוים 1–2 פּראָצענט; אחד מעיר ושנים ממשפחה.

מאיר בן מרדכי

אונזער שטעטל אין פארלויף פון די פארגאנענע זיבעציק יאר (ביז 1939)

די באַן־ליניע, וועלכע מ׳האָט אויפגעבויט אין אָנהויב פון די זיבעציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט, סטאַניסלאָבאָב הוסיאַטין, איז געווען דער הויפּט־גורם צו דער אַנטוויקלונג פון מאָגאָסטרישץ׳. דער צווייטער איז געווען דער באַשלוס פון דער עסטרייכישער אַדמיניסטראַציע אויפצושטעלן, מיט דער הילף פון אַ גרויסע רעגיי־רונגס־הלוואה אַ מאָדערנע טאַבאַק־פאַבריק, וועלכע האָט געגעבן באַשעפטיקונג די אָרטיקע איינווינער.

די גרויסע שריפה, וועלכע האָט חרוב געמאַכט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל אין יאָר 1904, האָט מיט זיך געבראַכט אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין אויסזען פּנים ישוב. הייזער, וועלכע מען האָט געבויט פריער פון האָלץ, האָט מען נאָך דער גרויסער שריפה געמוזט בויען פון ציגל און די דעכער דעקן מיט בלעך אָדער דאַכאָווקעס. נאָר אויסער דער שטאָדט האָט מען דערלויבט צו בויען אַנדערש.

ווי ס׳איז שוין באַקאַנט, האָבן די יידן אין יענער צייט דערוואָרבן גיטער, פעלדער, און אויך געבויט אין אַ גרויסער צאָל הייזער, געפאַכטעט ביי די פריצים מילן און גאָראָלניעס, און מיט דער צייט אַליין געווארן אייגנטימער פון גרויסע פאַר־מעגנס.

אגב, די אָרטיקע אַנטיסעמיטן האָבן מיט קנאה געקוקט אויף דעם אויפשטייג פון יידישער איניציאַטיווע, סיי אין דער ווירטשאַפט סיי אינם האַנדל. יין האָבן אין זייערע הענט געהאַלטן אַלע שליסלן פון דער ווירטשאַפט און האַנדל, ווי פראַ־פינאַציעס, זאַלץ, האָלץ, נאַפט־פראָדוקטן און אַנדערע. אויך פאַבריקן האָבן זיי אין אַ גרויסער צאָל אויפגעשטעלט.

אין דער נאָענטער סביבה פון מ. זענען געווען יידישע גוטאַבזיצער. ביי אונדז האָט געלעבט די ווייט־באַקאַנטע משפּחה סאַפרין. די ברייט־פאַרצווייגטע משפּחה סאַפ־רין האָט נישט נאָר מיט ווירטשאַפט זיך באַשעפטיקט, זי האָט אויך פארנומען וויכ־טיקע פּאָזיציעס אין געזעלשאַפטלעכן לעבן אין מזרח־גאַליציע אין יענער צייט.

ס׳זענען נאָך געווען אַנדערע יידישע גוטבאַזיצער, ווי אַדלער און נאָך אַנדערע. די געשיכטע פון די שטעטישע סאַפרינס איז שוין אין בוך ברייט געשילדערט גע־ווארן.

צוליב דער מעסיגער פרייהייט, וועלכע יידן האָבן געגאָסן אין דער עסטרייכישער אימפעריע, האָבן זיי געהאַט די מעגלעכקייט צו פאַרנעמען וויכטיקע פּאָסטנס אין דער אַדמיניסטראַציע. אין די געבילדעטע קרייזן איז די דייטשע שפּראַך אַריינגעדרונגן אין אַ סך הייזער. די דייטשע קולטור איז אויך געווען לייכטער צוגענגלעך צו די יידן ווי צו די פֿאָליאַקן אָדער אוקראַאינער.

ס׳זענען געווען שטעט, ווו יידן זענען געווען בירגערמייסטערס און אפילו אַ טייל פון דער שטאָט־פֿאָליציי זענען געווען יידן.

ביי אונדז איז געווען אַ יידׁ, כ א מ א י ד ע ס, שטאָט־פֿאַרוואַלטער, און דובציע איז געווען שטאָט־פֿאָליציאַנט. אין דער גרעסערער שטאָט, ב ו צ׳ א ץ׳, איז יאָרנלאַנג געווען אַ יידישער בירגערמייסטער, מיטן נאָמען שטערן.

אויך אַ מיטגליד פון מאַגיסטראַט איז געווען אין מאָנאַסטרישץ׳ – איימער, וועל־כער האָט אַ סך געווירקט פֿאַר דער שטאָט, און אַלס אַנערקענונג האָט מען גערופן אייניע פון אירע גאַסן מיטן נאָמען אוליצאַ איימערא. ס׳איז אויך געווען אַ גאַס אויפן נאָמען פון בערק יאָסעלעוויטש, דעם באַקאַנטן יידישן קעמפער פאַר פוילנס פריי־הייט.

די באַלשעוויסטישע רעוואָלוציע אין רוסלאַנד איז געווען דער גרעסטער וועגדפונקט אין די פֿאָליטישע און אַלגעמיין־סאָציאַלע באַציאונגען צווישן די פעלקער. די געשעענישן אין רוסלאַנד האָבן אויפגעשיטערט גרויסמאַכטן און אויך קלענערע מלוכות. עסטרייך איז זיך צעפאַלן, און אין איר תחום זענען אויפגעשטאַנען נייע קלענערע מלוכות. דאָס אַמאָליקע מזרח־גאַליציע האָט באַקומען דעם נאָמען אָסט־קליין־פוילן. אין נייעם פוילן איז געווען דער ערשטער שריט תיכף באַזייטיקן אַלע יידן פון יעדערן מלוכה־פֿאָסטן. די תקופה – "גראַבסקי" האָט, בעצם, געדויערט ביז 1939. נאָך דער ערשטער מלחמה זענען די יידישע תושבים פון מאָנאַסטרישץ׳ געווען מיד און אויסגעמאַטערט. די שטאָט איז געווען פֿאַרברענט. די נישט־יידישע שכנים האָבן צעראַבעוועט דאָס איבעריקע וואָס איז נאָך פֿאַרבליבן, און נאָר אַ דאַנק די אַמעריקאַנער יידן, וועלכע האָבן מיט פֿארשידענע מיטלען געהאָלפן, האָט מען מיט שווערער מי גובר געווען די ערשטע צייט פון נאָך דער מלחמה. אַ קליינער חלק פון מאָנאַסטרישצער יידן האָבן אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע. און אַדאַנק זייער הילף האָבן נאָך די פֿאַרבליבענע משפּחות געקאָנט עקזיסטירן.

אויף דער שאלה, אויב פון מאָנאַשטרישץ׳ זענען אין משך פון דורות אין וועלכע עס האָבן געלעבט יידן דאָרט, אַרויס גאונים אָדער אַנשי־שם, איז שווער צו ענט־פֿערן. מיר זענען נישט געבענטשט געווארן ווי די שטאָט בוצאַץ מיט אַזעלכע פער־זענלעכקייטן ווי ש״י עגנון, אָדער פרופ׳ זיגמונד פרויד, פרופ׳ מילער, דער באַקאַנ־טער מזרחן, און דער אונפאַרגעסלעכער היסטאָריקער רינגעלבלום, וועלכער איז געפֿאַלן אין העלדנקאַמף אין וואַרשעווער געטאָ.

מיר מוזן דערמאָנען אונדזער טייערן ד״ר ביר, וועלכער איז נישט נאָר געווען אַ הייסער ציוניסט. ער האָט אויך מיט כבוד פאָרטיידיקט די עלעמענטאַרע אינטע־רעסן פון אַלע יידישע תושבים אין שטאָט. און ד״ר באַנדלער, דער מעדיצינער, איז

געווען באַליבט אין אַלע יידישע קרייזן. דער אַפּטייקער גאָלדענבערג איז אויך נישט געשטאַנען אין דער זייט פון כלל ישראל. און דער זון זיינער, אימעק, האָט נישט געהאַט גענוג כוח אויסצוהאַלטן די צרות און כמעט אין דער לעצטער שעה פון באַפרייונג געשיידט זיך פון דער וועלט.

דער עלטערער דור האָט נאָך געדענקט דעם ד"ר אַבלער, ד"ר קרנר און ד"ר לאָ־באדאָ. און די שטאָטישע אַדוואָקאַטן, וועלכע זענען אויך געווען אַ חלק פונם יידישן ציבור. דער רב פון דער קהילה הרב חנניה ליפּא מייזעלס זצ"ל, האָט געהאַט אַ פּראָגרעסיוון צוגאַנג צום לעבן, און אין זיינע פּייערדיקע רעדעס האָט ער געהרופן צו אחדות און קאָנסאָלידאַציע. דער אונערמידלעכער קעמפער הענזל דער "גרוי־סער" האָט מיט זיינע פלאַמענדיקע רעדעס אויפגעטרייסלט דעם עולם. זלמן רובין און פרומע־ריבצי, און אַנדערע, וועלכע האָבן געזאָרגט פאַר די אָרעמסטע. און אַ סך וועלכע מיר דערמאָנען נישט דאָ, וועלכע האָבן זיך מקריב געווען פאַר כלל ישראל.

אויך די יידן פון דער סביבה נאָך וועלכע עס איז קיין זכרון געבליבן, דאַרפן נישט חלילה פאַרגעסן וועלן. די שטאָטישע סוחרים, בעלי־מלאכות און אַנדערע יידן פון יעדן שטאַנד און פראָפעסיע. די שטאָטישע יוגנד, די צוקונפט פון דעם פאָלק די שיינע געזונטע יאָטן, וועלכע פלעגן זיך באָדן ביי דער "זאַסטאָווקע", לעבן הערש בויערס מיל.

מאיר מילבויער און לייביש ראָזענבוים, צוויי שאַרפע קעפּ און הענדע דעם רב'ס, וועלכער האָט געוואָלט זיין אַדוואָקאַט. און די טשאַרטקאָווער קלויז און אַלע בתי־כנסת מיט זייערע מענשען. און ווי גאָגט דאָס פאָלקסווארט: אָרעם אָדער רייך – דאַרט זענען אַלע גלייך.

מאיר בן מרדכי

אונזער יוגנד צווישן צוויי מלחמות

אַ פּאָר יאָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די יידישע יוגנט אין שטאָט דערפילט אַ דרינגנדן באַדאַרף צו קולטור און וויסן. ס׳האָט אָבער געפעלט דער אָפּאַראַט דערצו, סיי אין כוח־אדם, סיי אין געלט מיטלען. דער עלטערער דור איז נאָך מיד געווען פון די קריגס־יאָרן און די יוגנגע קינדער, וועלכע זענען פּאָר און נאָך דער מלחמה געבוירן געוואָרן און האָבן מיטגעמאַכט מיט זייערע עלטערן אַלע צרות און ליידן פון דער שווערער מלחמה־צייט, זענען נישט בכוח געווען צו אָרגאַניזירן די קולטור־אַרבעט מיט אייגענע כוחות. דער איבערגאַנג פון דער דייטשער צו דער פוילישער, און טיילווייז צו דער אוקראַאַינישער קולטור, האָט די עלטערע אינטעליגענץ, וועלכע איז דערצויגן געוואָרן בעיקר אויף דייטש, געשטעלט פאָר אַ שווערן פּראָבלעם: – מיט וועלכע וועגן צוטרעטן צו די ערשטע שריט פון קולטור־אַרבעט?

אָבער מיט דעם גרינדן פון דער גרויסער ביבליאָטעק ״התקוה״ איז די זאַך מיט אַ גרויסן אימפּעט פאָרויס געגאַנגען. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ פּאַנד, מיטן ד״ר ביר בראש, פאָר קולטורעלע צוועקן. די נייַ־געגרינדעטע ציוניסטישע ביבליאָטעק און ליין־זאַל ״התקוה״ אין געווען אַ וועגדפונקט אין דער קולטורעלער טעטיקייט אין שטאָט. ראשית, האָט מען אָנגעהויבן צו ליינען ביכער, און באַלד האָט מען אָנגעהויבן צו באַשטעלן נייַע ביכער אין פויליש. און אַ היפּש צאָל אין יידיש. דייטשע ביכער זענען נאָך געווען גענוג פון די תרומות פון די שטעטישע מענטשן, אָבער נייַע האָבן געפעלט. ד״ר ביר, הענזל אָשפּיז, משה כ״ץ און אַנדערע, האָבן אין דער ערשטער צייט אַ סך געלייסטעט. שפּעטער זענען געקומען יונגערע, ווי מאיר מיל־בויער, מ. מייזלס, שלמה וועבל און אַנדערע, וועלכע האָבן צייט און מי מקריב געווען אין צושטייער צום קולטורעלן אויפלעבן פון דער שטאָט.

אַ גרויסן פאַרדינסט אין דער זאַך האָט געהאַט הענזל דער ״גרויסער״. ער האָט צוזאַמען מיט ד״ר ביר געקעמפט אין די ראַמען פון דער קהילה פאָר אַ העברעישע שול. קורץ נאָך דער מלחמה איז געגרינדעט געוואָרן אַ העברעאישע שול אונטער דער לייטונג פון דעם דעמאָלסט יונגן העברעאישן לערער שמואל קניג. מיט דעם איז געלייגט געוואָרן דער יסוד צו לערנען עברית. די צייט איז געווען שווער ווירט־שאַפטלעך, דער רוב פון די יידישע משפחות איז געווען אָן פרנסה, און דאָס צאָלן

שכר־לימוד איז געווען נישט לייכט. פונדעסטוועגן האָבן געלערנט אַ פּאָר כיתות אין דער דעמאָלדיקער בלעכענער שול. און די קינדערלעך זענען אויך געגאַנגען אין דער מלוכה־שול. דער ערשטער לערער פון עברית נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, שמואל קניג, איז געווען אַ באַאָבטער פּעדאַגאָג, און די קינדער האָבן פּאָר אים דרך־ארץ געהאַט. די שול האָט עקזיסטירט ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. דער ערשטער ליין־זאָל איז באַלד נאָך דער מלחמה געעפנט געוואָרן אין אַ פּריוואָטער ווינונג, נישט וויט פונם "דאָם נאָראָדני". דאָרט איז אויך געפירט געוואָרן די ערשטע טעטיקייט פון דער אַרגאַניזאַציע "עזרה". טעטיק זענען געווען ד"ר ביר און הענזל אָשפּיז. פון דאָרטן האָט זיך אָנגעהויבן אויך די קולטורעלע טעטיקייט. די יונגע געזעלשאַפט האָט זיך אַרגאַניזירט, און מען האָט פּאַרבראַכט צוזאַמען אין אָוונטן מיט פּאַרלעזונגן און רעפעראַטן, און עס זענען געקומען רעדנערס פון פּאַרשידענע ציוניסטישע גרופּירונגען. אויך וויכטיק איז געווען דאָס באַקומען רעגלמעסיק די גרויסע יידיש צייטונגן, דעם "היינט" און "מאָמענט" און אויך די "כווילא" אין דער פּוילישער שפּראַך. פּאָר־שידענע יידישע פּעריאָדישע זשורנאַלן, וועלכע זענען אַרויס ביי דעם יידישן וויסנ־שאַפטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע זענען רעגלמעסיק אָנגעקומען. ס׳איז אויך גע־שאַפן געוואָרן אַ קויפמענישער פּאָראיין. דער איניציאַטאָר איז געווען משה כ"ץ, אַן ענערגישער מאַן מיט אַ סך וויסן. פון צייט צו צייט האָט ער געגעבן דאָרט אַ פּאָלי־טישן איבערזיכט, און זיינע רעפעראַטן זענען געווען אינטערעסאַנט און רייך אין אינהאַלט. בעת דעם באַקאַנטן שטייגער־פּראָצעס האָט משה כ"ץ געגעבן כמעט טאָג טעגלעך אַ קאָמענטאָר צום פּראָצעס.

אין 1926 האָט מען אָנגעהויבן אַרגאַניזירן טעאַטער און פּאָרוויילונגס־אָוונטן. עס זענען אויך פּאָרגעקומען יידישע ליטעראַרישע אָוונטן אין וועלכע מען האָט געהערט רעפעראַטן איבער דער יידישער קולטור. משה מייזלס האָט אָפט די אָוונטן אַרגאַני־זירט, געבנדיק אַ ברייט בילד איבער דער יידישער ליטעאַטור און אירע שרייבער. די צאָל ליינער אין דער ביבליאָטעק "התקוה" איז געוואָקסן. מען האָט אָנגעהויבן צו קויפֿן נייע און טייערע ביכער באַלד וווי זיי זענען נאָר אַרויס פון דרוק. דער שאַך־קרייז האָט זיך אָנטוויקלט מיט דערצייט. מען האָט אַראָנזשירט שאַך־וועט־שפּילן מיט אויסצייכנונג פּריזן. אין יאָר 1928 האָט מען געקויפט אַ ראַדיאָ־אַפּאַראָט מיט אַ גרויסער טרובע, און עס האָט זיך דאָרט געטאָן אַ וועלט. מ׳האָט פּאַרקויפט "בילעטן" צו הערן ראַדיאָ. דער אָפּאַראָט, וועלכער האָט געאַרבעט אויף באַטעריעס, האָט שרעקלעך געפּייפט אָבער דאָס האָט בכלל נישט געשטערט די צוהערער.

די איניציאַטאָרן פון די טעאַטער־אויפּפירונגן זענען געווען אונטער אָנדערע: די פּרוי פון אבא פרייבערג – בעטי, וועלכע האָט אַ סך מיטגעווירקט צום אַרגאַניזירן די ערשטע טעאַטער־כוחות, הערש טייטלבוים, וואָלף ניז׳אָוער, טויבע זיין פּרוי, יוגאוויץ, חייקע וויינשטאָק. און שפּעטער יוספּסבערג דער פּאָטאָגראָף, זיי אַלע האָבן מיטגעווירקט און רעזשירט פּיעסן, מייסטנס פּאָלקס־פּיעסן פון יידישע שרייבער. דער ליטעראַרישער לייטער איז געווען הענזל אָשפּיז "דער גרויסער".

אויך די אַנטוווערקער־אָרגאַניזאַציע האָט א סך מיטגעווירקט און געהאָלפן די היימישע אַרטיסטן מיט וואָס זי האָט נאָר געקענט. דער פאָרזיצער פון "יד חרוצים", מאיר זעגענרייך, איז געווען פון די ערשטע אין שטאָט וועלכער האָט געווען די יוגנט צו טעאַטער־טעטיקייט. אין די שפּעטערע יאָרן האָבן א סך מיטגעווירקט יוגאָווייץ און יוספּסבערג אין אַנטדעקן יונגע בינע־כוחות. בענאַ ווייגשטוק האָט געהאָט אָרטיסטישע און מוזיקאַלישע נייגונגען. אויך אפרים הירשל און מאַלציע שער. אין דער שטאָט האָבן אין פאָרלויף פון די יאָרן אויך גאַסטראָלירט באַקאַנטע אַקטיאָרן פון יענער צייט. בוז'יק און נוז'יק אין פאָרשידענע אוקראַאַינישע אַנסאַמבלען. יידן האָבן אויך באַזוכט אוקראַאַינישע טרופּעס. די צייט איז נאָך געווען מעסיג נאָרמאַל. דער אוקראַאַינישער "דאָם נאָרודני" איז נאָך דעמאָלט געווען צוגענגלעך צו אַלע תושבים פון דער שטאָט. ס'איז כדאי צו דערמאָנען די טעטיקייט פון דער גננת פון דער העברעאישער שול, העלא פלאָר, וועלכע האָט אריינגעבראַכט אין דער העברעאישער קינדערשול נייע פאָרגעשריטענע פאָרמען פאָר קינדער דערציאונג. די נייע מעטאָדן האָבן נישט תמיד זוכה געווען צו דער צושטימונג פון די שטעטישע בעלי־בתים.

אין די דרייסיקער יאָרן זענען געווען פאָרשידענע יידישע אָרגאַניזאַציעס אין פּוילן. ביי אונדז איז די יוגנט געווען מייסטנס אָרגאַניזירט אין ציוניסטישע גרופּעס. ס'איז אַמאָל געווען דער "החלוץ". שפּעטער די רעוויזיאָניסטישע "ברית־טרומפּלדור", מיט מונדיק באוכמאַן, בני שער און אַנדערע. די אָרגאַניזאַציע "התאחדות – מפּא"י", מיט הענזל "דעם גרויסן", האָט געהאָט אַ גרויסע צאָל מיטגלידער. אויך "סתם ציוניסטן" מיטן "הנוער הציוני", וועלכן עס האָט אָנגעפירט אַן ערנסטער יונגער בחור – אבא נאַדלער, ער האָט געפירט אַ גוטע דערציערישע אַרבעט פאָר די יונגע קינדער. די "בוסליה" איז געווען פאָרבונדן מיט דעם התאחדות, אָבער גרויסע טעטיקייטן האָט זי נישט אַרויסגעוויזן. בונדיסטן און קאָמוניסטן זענען אין שטאָט געווען געציילטע. אין אַלגעמיין האָט די יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט אָחוץ דער יוגנד־נישט געניגט ספּעציעל צו פאָליטישע אָרגאַניזאַציעס.

מאיר בן מרדכי

א שפאציר אין מאנאסטרישץ׳

קומענדיק צו דער שטאָט פון דעם בעצ׳וצ׳ער באַרג אַראַפֿ, האָסטו געזען פון דער לינקער זייט דעם נייעז בית־עלמין. פון ביידע זייטן זענען געלעגן די האָלברונדע בערג צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך אויסגעבעט טאָלן, אין וועלכע עס זענען פרילינג די צעטאָפּעטע שנייען מיט דעם ברויזנדעם וואַסער געלאָפֿן מיט אימפּעט צום אָבצווייג פונם נישט גרויסן טייך – דעם קאַראַפֿועץ וועלכער האָט זיך פאַרצווייגט אין אַ פּאָר אַרעמס. דער בעקען פון דעם קאַראַפּיעץ איז געקומען פון קאָזאַבע דורך פאדהייצע אין דעם דאָרף סלאָבודקא, ארומנעמענדיק די שטאָט פון דער רעכטער זייט דורך דער אייזערנער באַן־בריק, אָנשפּאַרנדיק אין ״כאשט״ געלאָפֿן שטיל אונ־טער דער הילצערנער בריק וועלכע פירט צו דער הינטערשטאָט, די ״בערעזובקע״. דער טייך קאַראַפּיעץ לויפט דורך דער באַן־סטאַנציע און פאַראייניקט אַלע זיינע וואסער־אַרעמס אויף דער ״בערעזובקע״ ביי לייבעלע כץ׳ס מיל.

מיר גייען אַריבער דורך דער הילצערנער בריק. פון דער רעכטער זייט איבערן וואַסער ליגט די טאַרגאָוויצע. און אָט זענען מיר אין דער שטאָט גופא.

אויסער אַ פּאָר הייזער, וועלכע ליגן צעוואַרפן דאָ און דאָרט, קומען מיר צום פּאָלי־ציי־בנין. אַקעגנאיבער שטייט די קלייניע הייזקע פון משה סגל ז״ל.

די הייזקע איז פון די ערשטע וועלכע די שטאָט געדענקט, און ווען עס וואָלט גע־קאָנט רעדן וואָלט עס זיכער דערציילט אַ סך פון דעם פאַרגאַנגענעם. דאָס צווייטע הויז פון געווען דאַראַז׳ניק דאָרט האָט געווויינט צירל פון הרעהאָרוב. ווייטער, אַקעגן דער פּאַבריק, געפינט זיך דאָס הויז פון די בויערס מיט דעם שענק. אין הינטערגרונד שטייט די גרויסע געביידע פון דער געמיינדע.

דער וויכטיקסטער אָביעקט אין דער שטאָט איז די גרויסע טאַבאַק־פאַבריק. די טאַבאַק־פאַבריק איז אין שטאָט דער וויכטיקסטער צווייג און מקור פון פּרנסה. זי איז איינע פון די גרעסטע אין פוילן. זי באַשעפטיקט הונדערטער אַרבעטער, און דערמיט איז זי אויך דער וויכטיקסטער גורם פון פרנסה פאַר די יידישע סוחרים אין שטאָט.

פון דער טאַבאַק־פאַבריק פירט אַ שאַסיי נאָך פאַדהייצע. אויף דער רעכטער זייט פון גאַס שטייט דאָס גרויסע הויז פון די סאַפרינס. דאָ איז דאָס גע׳ריכט, און דאָרט ווויינט אויך דער אַדוואָקאַט ד״ר ביר, וועלכער איז לאַנגע יאָרן געשטאַנען בראש

פון דער ציוניסטישער טעטיקייט אין שטאָט. אַקעגן אים האָבן די וועבלס זייער שענק. ווייטער, אויף דער רעכטער זייט, איז דער פאָסט דאָרט זיצט אַ יידישער בעאַמטער וועלכער איז נאָך פון די ערשטע געווען. בהמשך, נאָך דער פאָסט פירן די אַדוואָקאַטור ד״ר ווייסבער און זיין איידעם. און די משפחה נייַמאַן. ווייטער – ר׳ חיים שוחט ז״ל. מיר קערן זיך צוריק און קוקן אַריין אין דעם שולעכל אויף דער נייער שטאָט. דאָרט ווויינט חיים־בער וועבל ז״ל. ער פירט דאָס שולעכל, פון וועלכן ער האָט אַ קליינעם אייַנקום. ווייטער – די הייזער פון די ווייַנשטאָקס און די שעכנערס.

מיר דערנענטערן זיך צום צענטער פון דער שטאָט. דאָס הויז פון סטאָשיו פעדאָראָוויץ און דוד נענערס, און די פרוי דרעזדנער, ווי אויך די דרוקעריי פון ווייַנלעס. די געבוידע פון דער פוילישער שול, אַ צווויישטאָקיג הויז, גוט געפלעגט, אַנגעפירט דורכן דירעקטאָר ציסאָקובסקי. ״ציפקאַלאַך מיט באַבאַלאַך״, דאָס איז געווען זיין באַליבט ווערטל. דו זעסט די לערערס: קימעלס, קשיזאַנאָווסקי, קשישאָווסקי, קענדלאַרסקאַ און אַנדערע. און מיר פאַרגעסן נישט דעם רעליגיאָנס לערער ד״ר נאָבט פון בוצ׳אַץ. אַ טייל פון עלטערע לערער זענען געגאַנגען אויף פענסיע. אַקעגן דער פוילישער שול שטייט אַ קוז׳ניע דאָרט קלאָפן די האָמערס בונטע טענער, און פערדלעך הורז׳ע נערוועז ווען מ׳פאָסט זיי צו אַ הייסע פאָדקאָווע. גאָלדענבערגס רעסטאָראַן קוקט אַריבער צו דער שול.

אין המשך פון דער שול שטייט דער פוילישער קלויסטער. דאָרט פלעגט מען די פרימיטיווע מתפללים פאַרסמען די נשמה׳ס מיט שנאת ישראל. קינדער פלעגן זיך אַריינכאַפן אין גרויסן סאָד פונם קלויסטער זון לקח׳נען אויבסט. און דער קייזער באַרג – ווער קען אים פאַרגעסן. פונקט אַקעגן דעם קלויסטער שטייט דאָס הויז פון די שערס.

אויף דער צווייטער זייט האָט סרולציע אַ ניי הויז געבויט. דאָרט געפינסטו יוגאָוויצן וועלכן עס אינטערעסירט טעאַטער. אַקעגן, דער באַקאַנטער רעסטאָראַן פון ש. פאטאקער. דאָרט איז קאָפעלע אַ גאַנצער באַלעבאָס. דער אַדוואָקאַט קערנער האָט פאַרנומען אַ חלק פון דעם בנין פון די ראַסקענבערגס. די ברידער בערנער און פעדאָראָוויץ, און קאָבס פריזיערניע. און אויב מיר זענען געקומען צו פריזיערניעס, דערמאָנען מיר זיך דאָ נענערס הויז, און איינע פון די שענסטע פריזיערניעס פון אַרנולד נוימאַן און העשיע דוד, וועלכער האָט זיך מיט ברען אינטערעסירט מיט פוטבאָל. מיר שפאַרן אָן אין שלום דול׳ס שיך־געשעפט. ס׳איז געווען נאָך אַ שיך־געשעפט – פון משה אָשפיז׳ס איידעם. די אַפטייק פון די גאָלדענבערגס, אין הויז פון רעחעלען. (דעם נאָמען פון דער משפחה געדענק איך ליידער נישט). דאָס הויז פון די נאָוואָראָליס האָט ענג אָנגעשפאַרט און די ריינערס און אַנטלער. זעליג האָסס הויז מיט די ליאָפאָלד׳ס פאַרמאַכט די רעכטע זייט פון דעם רינגפלאַץ אין שטאָט. אַקעגן דער משפחה ליאופולד שטייט דאָס הויז פון בנימין וועבעל. מיט הענזל אָשפיז׳ס קאָפע הייבט זיך אָן דער מערב׳דיקער חלק פונם רינג. ווייטער דאָס געשעפט פון איציק פריינדליך און משה׳לה אָשפיז מיט דער דראָגעריע און מאיר ווייַנשטאָקס טראפיק. די הייזער בייגן זיך אַריין צו מיטצעלס בעקעריי, מויטנערס צוקיערניע, און

בוזקע אנטלערס פֿאַרבן־געשעפט און זונדאלע יוסף מיט דער סאַדאַ־פֿאַבריק, שלום אַנטלערס פֿאַרבן־געשעפט; דאָס הויז איז שמואל בויערס. אַקעגן – שטאַרק שטאַבעל און די באַראַלס.

און די פרוי האָרן באַזעצט דאָס עקהויז. די גאַס פירט צו די בתי־תפילה. אויף דער צווייטער זייט פון דער לאַס, אין המשך פונם "רינג", שטייט דאָס גרויסע הויז פון בילערן מיט זיין שניט־געשעפט. אין זיין הויז האָט געווויינט אַ אוקראַיניש־ער אַדוואָקאַט – באַנד, און אַ רופא – באַנאַך. ביידע האָבן זיך אויסגעצייכנט אַלס עקסטרעמע אַנטיסעמיטן. מיר באַטרעטן דעם גרויסן רעסטאָראַן פון די רובינס. דער זון זלמן האָט אַ סך מעשים טובים געטאָן פֿאַר די אָרעמע פון דער שטאָט. ער האָט זיין צייט געווידמעט די נויטבאַדערפטיקע און האָט זיך פֿאַרדינט עולם־הבא. ווייטער דאָס געשעפט פון בליימאן און משה כהנ"ס זון. מיר טרעטן אַריין אין דעם גרויסן געשעפט פון אייזיק ראָבינזאָן. זיין שפּייז־מיטל און דעליקאַטעסן געשעפט איז געווען דאָס גרעסטע אין שטאָט. פון דאָרט קערן מיר ווידער צום רינגפלאַץ צום גרויסן דריי שטאָקיגן הויז פון די פֿאַהאַרילעס. דאָס גרעסטע שניט־געשעפט אין שטאָט. דאָרט האָט געהאַט זיין אָרדינאַציע ד"ר ווייסמאַן וועלכער האָט זיך אויך פֿאַרנומען מיט דענטיסטיק. די דענטיסטישע אַרבעט האָט אים אויסגעפירט קופּפער־שמידט, וועלכער האָט ביי אים געאַרבעט אַ סך יאָרן. מיר דערמאָנען אויך דאָס גלאָז־געשעפט פון האָפֿמאַנען, די נאַכטיגאַלס, און וואָלף ניימאַן מיט מוניען אין אַלטערן. די שטערנבערגס מיט פריצן. פריץ איז געווען אַ באַזונדערער טיפּ. ער מיט זיין אויפּפירונג האָט געקאָנט געבן אַ טעמע פֿאַר אַ אינטערעסאַנטע דערציי־לונג. מאיר פרלס פֿאַטערס הויז, און דאָס אייזן־געשעפט פון יאָסל האַלפֿערן מיט יידלען. דאָ מוז איך דערמאָנען הרצל וויינשטאָק, וועלכער האָט דאָרט געווויינט און האָט געהאַט אַ גרויס שניט־געשעפט אין הויז פון די ריינערס. אויך ראובן וויצינ־גערס שניט־געשעפט ביי פעדעראַוויץ.

מיר קערן זיך צוריק צו יאָסל קאַמערלינגס הויז. מאַחציע גראָס'ס שניט־געשעפט און איציק ראָזענצווייגס לעדער־געשעפט מיט שימעלמאָנען און קערמישן־וועכפל, מונציע לאַנגהאַלצס מאַן פון זלאָטניק. מיר פֿאַרגעסן ניט האָבערן פון דער היט, די צוויי שוועסטער ראָזענבוים און דאָס שיך־געשעפט פון אברהם אזדערבאַל. אויך דאָס הויז פון ד"ר באַנדלער. און די זיגמאַנס וועלכע האָבן אַ זייגער־געשעפט ביי פעדעראַוויץ.

דאָס הויז פון ד"ר באַנדלער האָט זיך געפונען אַקעגן קימל'ס לעדער־געשעפט. מיר קערן זיך צוריק ווידער צום רינגפלאַץ מיטן הויז פון דוד יוסף, אנשל שאַר, אחימן און נאָך משפחות. אַמאָל האָט דאָרט הרב מייזעלס זצ"ל געווינט. בהמשך, אין אַ לאַנגן באַראַק, זענען געווען געשעפטן. צווישן אַנדערע: – הסטן – לעדער, און באוכ־מאן – שניט און קאָנפעקציע. דאָס איז געווען בערך דער גאַנצער רינגפלאַץ.

מיר גייען מיט דער באַן גאַס צו דער באַן־סטאַנציע. איך שטעל זיך אָפּ ביי דער בעקעריי פון זיידע בעקער ז"ל און די משפחה בלאַנק. די צווייפלערס, וועלכע האָבן געהאַט אַ גרויסן אייער־סקלאַד און אויך געשיקט אויף עקספּאָרט. פֿאַר דעם

קליינעם באַן־בריקל ווויינט דער וועטערינאַר. מיר זענען ביי דער באַן. דער גרויס־סער קוימען פון דער פאַבריק שניידט זיך שאַרף אָפּ אויפן האָריזאָנט. ער איז אַבער נישט דער אייניציקער; עס זענען נאָך פאַראַן צוויי קוימענס פון ציגעלגיעס. איך פאַרלאָז די סטאנציע מיט דעם וועג וועלכער פירט נאָך סטאַניסלאָבאב מיר קערן זיך אין שטאָט צוריק, אויף דער הויפּטגאַס קאָסציושקי; איך לאָז הינטער זיך די גרויסע הילצערנע בריק, וועלכע טיילט אָפּ די שטאָט פון איר פאַרשטאָט – די בערעזובקע. פון דער לינקער זייט איז דאָס גרויסע הויז פון נאַטאַר, ווו עס ווויינען די וויניאַבקערס און האָפמאַנס. אויך גלאַצער און רפאל מיט די שיינע הערצל־באָרד. איך קוק אַריין צו די ראָהאַטינערס, שאַכנע פאָגעל און די אַנטלערס. עס באַגעגנט אונדז די רוסישע צערקווע, ווו מען האָט געהאָדעוועט גייסטיג די שפּעטערע אוקראַאַינישע מערדער. מיר גייען ווייטער און קומען צו אַ מעבל־געשעפט. אונדז אָפּגען ליגט אַ ריזן ברעטער־סקלאָד. דאָרט האָבן די נאַצישע מערדער נאָך זייער אַריינקומען געפּייניקט די היגע יידן דוקא אָפּגען דעם "בית־היראה", די גריכיש־קאַטולישע צערקווע, וועלכע דאָרף פרעדיקן אחות־עמים, גנאָד און רחמנות. דאָרטן אָפּגען "דאָם נאָרודני", האָט אָנגעהויבן דער שוידערלעכער אָפּט פון טאָטאָלער פאַרניכטונג אין דער שטאָט. אין דער טיף, אָפּגען, זענען מיר דאָס הויז פון די זיבענבערגס. פון ביידע זייטן פון דער הויפּטגאַס שטייען די הייזער פון די אָשפיזס. אויך אַנטלערס זענען דאָרט פאַראַן. פאַרן אַריינגאַנג צום בעדער געפינט זיך דאָס נייע הויז פון מאיר זעגענרייך, און די גאַס קרייצט זיך דאָס הויז פון נתן בויער, די רעסטאָראַציע פון טאַבאַקן, ווידער, אָפּגען, דאָס נייע הויז פון די דיקערס מיט דעם סימפּאַטישן פּאָטאָגראַף, יוספּסבערג און מיט דעם יונגן בחור מלך בלאַנק. בהמשך, ווו דער וועג קרייצט זיך, זענען נאָך דאָ צעשטערטע מויערן. די יידן פון זיי לעבן אין אַמעריקע. נאָך וואָס דאָרף מען צעשטערטע מויערן וויי־דער בויען? מ'וועט דאָך ווידער צעשטערן. בעסער זאָלן זיי שטיין פאַרברענט אין דערמאָנען אין דעם וואָס ס'האָט נעכטן פאַסירט; און עס קען מאָרגן ווידער געשען.

אָבער דאבציען אַרען נישט די צעשטערטע מויערן. ער האָט דאָרט אַ קליין קאָפע געעפנט. מען טרינקט אַ קאַווע און מען כאַפט נאָך אַריין אַ קערטל, אַ דאָמינאָ. אויך ביליאַרד איז דאָ וו צו שפּילן. נאָוואָראָל פאַרקויפט קאָלבאַסן. לעבן אים שערט אַ פאַר־חלומ'טער יונגערמאַן קעפּ. ער טוט עס ניט מיט גרויס רצון. קיין וווּנדער. חיים־אלי פינקעלפּערל איז מוזיקער, און נישט נאָר ער. די גאַנצע משפּחה. זיי האָבן זיך טועה געווען אין אַדרעס. פאַר מאָצאָרט און מענדעלסאָן איז קיין פּלאַץ ניטאָ אין מאַנאַסטרישץ'... און חיים־אלי שפּילט אויף זיין צויבער־פלייט, און הערשעלע העלפּט אים צו מיטן פידעלע. דאָס לעבן האָט פאַר זיי געשאַפן א אומפאַרענדיקטע סימפאָניע...

אויך הענאָך דול מיט דער צאַרטער נשמה ווי אַ סטרונע, וועלכע האָט געפּלאַצט אַזוי שנעל. און אבא, חיים־אלי'ס שכן הערט זיך צו זיינע צויבער־טענער. ער פאַרשטייט אים...

אין די זייטיקע גאַסן ביי די יאַטקעס, אין בערקאָ יאסעלעוויטש גאַס, ווויגען אַ היפש ביסל ניט פאַרמעגלעכע משפחות. אויך הינטערן בית־המדרש, ווו דאָס באָד געפינט זיך, מאַכט דער באָדנער שיינע פעסלעך. און די יידן זענען זיך פרייטיק מחיה אין דעם הייסן באָד. מען טרינקט קאַלטע קראַכערלרך, און הערשקע דאָמינירט דעם גאַנצן עולם. דאָס באָד איז אַ וויכטיקער צענטער אין דער שטאָט. ניט צו־פעליק האָבן רוימער געבויט לוקסוס־בעדער. דאָרט איז געווען דער באַקווועמסטער פלאַץ צום באַהאַנדלען מלוכה ענינים. נאָך ווייטער לינקס צום טייך קורופיץ האָט אברהמ׳צי קאלענבערג זיין גרויסע ווירטשאַפט. די סביבה פון דער גרויסער שול איז אויך כמעט באַזעצט מיט יידן. ס׳איז לעבעדיק אין דער טשאַרטקאָווער. די חסידים האָבן בטחון און דער אויבערשטער וועט העלפן. ניט ווייט פון זיי זעט מען דאָס ווידער אויפגעבויטע הויז פונם הרב מייזעלס זצ״ל. אָבער די זין ווילן נישט זיין רבנים.

פאַביש בויער שעפט מיטן גרויסן לעפעל מעל פאַר די קונים וועלכע קומען פון אַלע זייטן. און הערשקע, זיין פאָטער, איז אַ געלונגענער וויצן דערציילער.

דער זייגערמאַכער און הערש קופערס הויז פאַרמאַכן דעם צענטער פון דער שטאָט. דאָס הויז פון שוואַרץ, מלך פרייבערג און די משפחה רויכער, דער בעקער, פינק׳ס געשעפט, משפחה שעפטל, אַלע האָבן געלעבט אין שכנות.

און דער קצב וועלכער איז געווען אַ שכן פון מלך פרייבערג. די שפיגלס אָקעגן דער אַלמנה שניידער. אָקעגן דער שלאָסעריי פון וואוצוק האָט געלעבט אַ שנייַ־דער; זיין זון האָט געהייסן מאיר׳ל, דאָס הויז פון די וואַלפשטיינס איז געשטאַנען אין ווינקל, ביים וועג צו די פילווארקיס.

אין דער פאָרשטאָט ״די פילווארקעס״ האָט געהויערט יעקעל בילערס גרויסע מיל. אויפן פרשת־דרכים איז געשטאַנען די ״קרעטשמע״. ביינאָכט איז געווען א פחד דורכצוגיין דאָרט. די ״קרעטשמע״ מיט דער גריכיש־קאַטאָלישער צערקווע האָבן ביינאָכט אויסגעזען ווי אַ קאָשמאַר. ס׳האָט זיך געדאָכט דאָס געשפענסטער טאַנצן דאָרט. די משפחה אין דער קרעטשמע האָט וועגעטירט אָן פרנסה. אין דער ריכטונג פון דער ״פאָדהאָראָדנע״ האָט געווויינט די משפחה יאַקאָב, און אויפן אַלטן הייליקן אָרט נאָך איין משפחה.

בהמשך, מיטן אַליצ׳ער וועג, האָבן געווויינט משפחות: די אלמנה ראָט, מיט צוויי טעכטער, לאַנגהאָלץ, סעגאָל, קערמיש.

דאָס נעכסטע הויז פון אברהמ׳ציע קאַלענבערג און זיין פרוי פעסיה מיט די קינדער. אויף דער ״בערעזובקא״ האָבן איינצלנע משפחות געלעבט; שלום פאליק און נאָך אַ פאָר אַנדערע. דאָס ווייטסטע הויז געווען ביי דער מיל מיט לייבאַלע כ״ץ דעם מילנערס הויז.

צום סוף דבר, זייט מוחל, גוטע מאַנאַסטרישצ׳ער יידן, וואָס מיר האָבן נישט געקאָנט מבקר זיין ביי אַלע משפחות. אָבער אונזערע מחשבות זענען תמיד מיט אייך. מיר וועלן אייך, הייליקע יידישע קדושים פון דער שטאָט מאַנאַסטרישץ׳, קיינמאָל ניט פאַרגעסן! עם ישראל חי!

מאיר סעגאל

עס איז אוועק מיטן ווינט...

געווידמעט מיין פאָטער מרדכי דויד
אין מיין ברודער מ ש ה ז"ל

אויף ביידע ברעגעס פונם נישט זייער גרויסן טייך קאָראָפיץ ליגט דאָס שטעטעלע מאַנאַסטרישץ'.

פון וואַנען דער נאָמען האָט זיך גענומען צום אָרט, איז נישט ענטוי באַקאַנט. לויטן נאָמען האָט אַמאָל געדאַרפט דאָרט זיין אַ מאַנאַסטיר אָדער אַ קלויסטער. אָבער קיין ריכטיקע סימנים צו דעם האָט מען נישט געפונען. דער אָרט, וואָס ליגט אויף דעם טייך קאָראָפיץ, האָט אויך נישט געהאַט אַ רייכע היסטאָרישע פאַרגאַנגנהייט. ערגעץ אין דער געשיכטע פונם אַמאָליקן פוילן וועלט יא דערמאָנט דער נאָמען אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פוילישטערקישער מלחמה, וועלכע עס האָט געפירט יאן סאָביעסקי דער דריטער, קעניג פון פוילן.

די נאָנטע שכנים פון דער שטאָט מאַנאַסטרישץ' זענען געווען: פון די גרעסערע: בוצ'אַץ', פודהאַיצע; פון די קלענערע: קאָראָפעץ, אוסציע־זיעלאָנע, און באַריש. א פאָר צענדליקע דערפער האָבן ארומגערינגלט די שטאָט מיט וועלכער זיי זענען געווען ענג פאַרבונדן מיטן פאַרקויפן זייערע פראָדוקטן און אין אייגקויפן פאַרשידענע סחורות. דאָס שטעטעלע איז געווען באַקאַנט אין פוילן מיט איר הויך אַנטוויקלטער טאַבאַק־פאַבריק, איינע פון די גרעסטע אין אַמאָליקן פוילן. גרויסע שטחים פון וועלדער און פעלדער האָבן געהערט דער באַקאַנטער פוילישער מאַגנאַטן־משפחה פאָטאָצקי.

מאַנאַסטרישץ' איז געלעגן אויף אַ וויכטיקן פרשת־דרכים. וועג איך האָב אַלס אַ יונגער בחור געמאַכט אַ שפאַציר אין "כאַשט" אַריין, האָב איך געזען אויסגע־שפרייט דאָס גאַנצע שטעטל אונטער מיינע פיס. דער "כאַשט" איז געווען דער פאָפולערער נאָמען פונם שיינעם, נישט זייער הויכן בארג. ביי זיינע פיס האָבן געקוואָלט אייזקאָלטע ברונעמס. און איך געדענק מיט וואָס פאַר אַ פאַרגעניגן

זיינען די יידישע איינוואוינער געגאַנגען שבת נאָכמיטאָג שפּאַצירן צו דעם שיינעם בּאַרג, שעפּן פרישע לופט און טרינקן פון דעם געשמאַקן קוואַל וואַסער. אין די שבת׳דיקע טעג האָסטו געפונען דאָרט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. גאַנצע פאַמיליעס מיט קליינע קינדער האָבן אויף אויסגעשפרייטע דעקן באַזעצט דעם "כאַשט". און די פרייד און דער רעש איז געווען גרויס. די יידן האָבן ליב געהאַט דעם קילן בּאַרג מיט דער שיינער אויסזיכט אויפן שטעטל, וועלכעס איז געווען איינגעהילט אין גרינע בוימער אונטער דעם בּאַרג זענען געלאָפן די רעלסן פון דער באַן, און פון צייט צו צייט איז דורכגעלאָפן דער צוג מיט אַ פייפעריי און סאָפּעניש איבער דער אייזערנער בריק, אונטער וועלכער ס׳איז וויך געפלאָסן דער טייך קאַראָפּיץ. פונם בּאַרג האָט מען גענוי געקאָנט זען די טאָפּאָגראָפישע לאַגע פונם שטעטל. פון דער לינקער זייט האָט זיך געפונען די פּאַרשטאָט, די פּולוואַרקעס, אין וועלכע ס׳האָט זיך געפונען דער אַלטער בית־עולמין. איך האָב מורא געהאַט בייגאַכט דורכצוגיין דורכן אַלטן בית־עלמין, אויף וועלכן ס׳רוען די ביינער פונם אַלטן דור. אויך מיינע ליבע מוטער יוכבד ז״ל, איז דאָרט צו קבר ישראל געבראַכט געוואָרן. זי איז קוים איבער דרייסיק אַלט געווען.

פון די פּולוואַרקעס האָט זיך געצויגן אַ שטיינערדיקער וועג וועלכער האָט געפירט נאָך האַליץ׳. מזרח׳זייט איז געגאַנגען אַ וועג צו בוצ׳אַץ׳. אין דער ריכטונג פון צפון איז געווען אַ וועג קיין פודהייצע. מיט אָט די וועגן פלעגן די פּויערים קומען צום יאַריד.

די צווייטע גרויסע פּאַרשטאָט, די בערעזובקי, איז צעלייגט אויף ביידע ברעגעס פונם טייך קאַראָפּיץ. דאָרט אין שכנות פון דער אַלטער הילצערנער מיל האָב איך דאָס ערשטע מאָל דערזען דאָס טאָגליכט. די מיל מיט די גרויסע טרייב־רעדער האָבן מיך תמיד אינטערעסירט. דאָס וואַסער פון די זאָסטאָווקעס איז מיט גרויסער קראַפט אַראָפּגעפאַלן אויף די פליגל פון די גרויסע הילצערנע רעדער. דאָס וואַסער האָט זיך פאַרוואַנדלט אין שוים, און ס׳האָט זיך מיר געדאַכט אַז עס בונטעווועט זיך קעגן דער חוצפּה פונם מענטש וועלכער האָט עס פאַרשקלאַפּט און אַוועקגע־רויבט זיין פרייהייט. דאָס האַרץ פונם שטעטל, דער "רינג" מיט זיינע געווועלבער אַרום, האָט געהאַט אַ פאַרם פון אַ פלאַכן ראָד. דער הויפּטוועג וועלכער האָט איבערגעשניטן דעם צענטער פון דעם רינג, האָט געפירט דרום׳דיק קיין סטאַניס־לאָבאָב און מזרחדיק קיין בוצ׳אַץ׳.

דאָס שטעטל מאַנאַסטרישץ׳ איז נישט אַ סך אַנדערש פון אַנדערע ערטער אין מזרח גאַליציע. בייַ דעם אויסברעכן פון דעם דייטש־פוילישן קריג האָט מאַ־נאַסטרישץ געציילט בייַ 400, און אפשר נאָך מער פאַמיליעס. די הויפּט־פרנסות זענען געווען באַזירט אויף מסחר. אַ פאַר צענדליק דערפער האָבן אַריינגעבראַכט זייער געטרייַדע, און געקויפט פאַרשידענע סחורות. די וועכענטלעכע ירידים זענען פאַרגעקומען איינמאָל אין דער וואָך, מיטוואָך. ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָט די גרויסע טאַבאַק־פאַבריק אַריינגעבראַכט נישט ווייניק מזומנים די סוחרים און בעלי־מלאכות אין שטאָט. מיט ערד־אַרבעט האָבן זיך נאָר אינצלנע יידן בא־

שעפטיקט אין דער געגנט. עס איז מיר נישט מעגלעך צו געבן געוויע ציפערן וועגן דעם סאציאַלן מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין מאַנאַסטרישץ׳.

די צוזאַמענזעצונג איז געווען פאָלגנדיקע: 70–80 פּראָצענט סוחרים: שניט, תבואה, אייזנהענדלער, לעדער, האָלץ און פרוכט הענדלער (אויך אייער סוחרים און קצבים). 10 פּראָצענט בעלי־מלאכה׳ס, סטאָליערס, שניידער, בלעכער, שוסטער און פריזירער. 5 פּראָצענט דינערַארבעט טרעגער און אַנדערע. די פרייע באַרופן האָבן געבילדעט אַ קליינעם פּראָצענט פון די באַשעפטיקטע. ס׳זענען געווען 2 דויקטוירים, 2 דענטיסטן, 5 אַדוואָקאַטן, 1 אָפּטייקער און אין הייבאַם.

בראש פון דער קהילה איז געשטאַנען דער רב ליפּע מייזעלס זצ״ל. עס זענען געווען 5 בתי־תפילה: די גרויסע שול, דאָס בית־המדרש, די בלעכענע שול, די צ׳ארטקאָווער קלויז, און דאָס שולכל אין דער נייער שטאָט. אונטער דער פאַרוואַלטונג פון דער קהילה איז געווען דאָס באָד, און דער נייער בית־הקברות אויף דעם בוצ׳אַצער באַרג.

איצט וועל איך מאַכן אַ קליינעם שפּאַציר דורכן שטעטל; קודם כל גיי איך אַריין אין דער שיינער גרויסער שול. זי איז געבויט אין אַ מאָדערנעם שייגעם סטיל, האָט אַ וווּנדערבאַרע אַקוסטיק, געהערט זי טאַקע צו די שענסטע געבוידעס אין שטאָט. אין איר קומען פאָר אַלע וויכטיקע אַסיפות, וואָל־קאָמפאַניעס; און קלינגענדיקע טענער פון באַקאַנטע חזנים הערן זיך אָפט אין דער זויבערער און ליכטיקער שול. עפּעס אַן אינערלעכע פרייד נעמט דיך אַרום זייענדיק דאָרט. איך הער נאָך היינט די שטימע פון מלך פרייבערג, ווי ער קלאַפּט מיט דער הילצערנער לאָפּאַטקע אויף אַ לעדערנע קישאָלע. מיט דעם רופט ער צו רו די מתפּללים. און די שטימונג איז דאָרט מער יומטוב׳דיק ווי אין אַנדערע בתי־תפילה. די גרויסע הענגנדיקע מעשענע און קריסטאַלענע הענגלאָמפּן און קאַנדעלאַברעס, באַלויכטן גאַנץ העל די שיין געווילבטע סטעליע. און איך האָב ליב די גרויסע שול פאָר איר זויבערקייט, פאָר איר אָרדנונג, פאָר איר גרויסן רוים, מיט די האַלב־ביזאַנטישע פענסטער אין וועלכע ס׳געפינען זיך פאָרשיידנפאָרביקע שייבעלעך, וועלכע וואַרפן אַ מאַזאַאיק פון פאַרבן.

און נישט וויַיט פון דער גרויסער שול, כמעט קעגנאיבער, געפינט זיך דער בית־המדרש. ער איז אויך געווען גרויס, אָבער דער בית־המדרש האָט ניט געהאַט דעם צויבער פון דער גרויסער שול. נישט וויַיט פון דער רעכטער זייט פון דער גרויסער שול האָט מען געקאָנט הערן די ניגונים פון צ׳אַרטקאָווער קלויז. די קלויז איז אַן אייגנאַרטיקער פלאַץ, איך וועל נאָך וויַיטער דערמאָנען אָט די קלויז. דער פירטער פלאַץ, ווו מען האָט מתפּלל געווען, איז געווען די בלעכענע שול. איך וויַיס נישט צוליב וואָס האָט מען זי גערופן בלעכענע. דער דאָך איז גאָרנישט געווען פון בלעך. אפשר האָבן דאָרט ב ל ע כ ע ר געדאָווונט.

דער פינפטער אָרט איז געווען אַ שילעכל אין דער נייער שטאָט. דאָס שילעכל איז געווען וויניק באַזוכט וויַיל אין דער נעגנט זענען נישט געווען גענוג מתפּללים. נאָר אין די ימים נוראים איז דאָס שילעכל געווען באַזוכט. ס׳איז געווען נאָך אַ קליין

שילעכל, פֿאַר די בעלי־מלאכות אין דער זייט פון דער גרויסער שול. די בתי־תפילה זענען געווען אַרגאַניש פֿאַרבונדן מיט די וואָס האָבן אין זיי געדאַוונט. יעדער האָט זיך דאָרט געפונען זיין וועלט. און מאַנכע האָבן אפֿילו אַ טייל פון זייער לעבן דאָרט פֿאַרבראַכט.

אין די קאַלטע וווינטער־נעכט האָבן זיך געלאָזט הערן ניגונים און קולות פון יידן וועלכע זענען געזעסן אין קלויז, אָדער אין בית־המדרש, איינגעבויגן איבער משנה־יות אָדער אַ בלאַט גמרא. און די טישן מיט די שטענדערס זענען געווען באַקלעפּט מיט צעטאַפּעטע ליכט. פון צייט צו צייט זענען אָנגעקומען יידן, סתם אורחים פון דער וועלט, און פלעגן נאָך מעריב צונויפנעמען אַ ביסל נדבות. אָדער פלעגן אי־בערנעכטיקן אין "הכנסת אורחים" שטיבל וועלכעס האָט געהאַט אַ פֿאַר בעטן וועלכע זענען ספּעציעל צוגעגרייט געווען צו דעם צוועק. איבעריק ריין איז דאָרט נישט געווען. ס'האָט אָבער קיין געלט ניט געקאָסט. און פֿאַר אַ יידן איז זייער חשוב דאָס ער האָט ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן, בפרט אין די קאַלטע וווינטער־נעכט. אָבער וועז עס איז געקומען אַ מגיד אָדער אַ חזן, האָט מען אים אַהיים געגנומען נעכטיקן. דאָס איז געווען אַן אַנדערער טיפּ פון אַ יד, אַ באַלעבאַטישער, נישט סתם ארחי־פּרחי. דער בית־המדרש און די צ'ארטקאָווער קלויז זענען געווען די וויכטיקסטע צענטערס, ווו עס האָבן זיך צונויפגעטראָפֿן דער רוב פון די פרומע אין שטעטל.

און אַפילו דער יונגער דור, וועלכער האָט נישט שטאַרק געצויגן צו פרומקייט, האָט אויך אַ לעבעדיקן אָנטייל גענומען אין די וויכוחים, און אין אַלערלייַ שטרייטן וועלכע האָבן נישט געפּעלט אין יענער צייט אויף דער יידישער גאַס.

אַ פֿאַר יאָר נאָכן אָנטשטיין פון פּוילן, האָט דער רוב פון דער יידישער יוגנט דער־זען, אַז אין דער נייַ־געבוירענער פּוילישער מדינה איז נישט פֿאַראַן אַ צוקונפט פֿאַר זיי; א טייל פון זיי האָט זיך געטראָגן מיט דעם געדאַנק עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

האָבן זיך די ערשטע חלוצים געלאָזט אויף הכשרה, און זיך געגנומען ערנסט צום לערנען די העברעאישע שפּראַך. און מיט דער הילף פון דער אָרגאַניזאַציע "החלוץ" זענען די ערשטע אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל, אונטער זיי יצחק סגל און אהרון אָשפּיז. אין אַ פֿאַר יאָר שפּעטער זענען נאָך אַ פֿאַר עולה געווען און האָבן זיך איינגעגלידערט אין פֿאַרשידענע קיבוצים.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן דריי הויפּטזעכליכע שטרעמונגען געהערש אויף דער יידישער גאַס. דער יונגער דור איז געשטאַנען פֿאַר אַן ערנסטער פּראַגע: מיט וואָס פֿאַר אַ תוכן דאַרף דער יונגער דור לעבן? וואָס דאַרף זיין דער לייט־פֿאָדעם פון זייער ווייטערדיקער עקזיסטענץ? ציוניזם? סאָציאַליזם? קאָמוניזם?

ביי אונדז אין שטעטל זענען געווען פֿאַרשטייער פון די אַלע דריי ריכטונגען. אָבער בראש פון די אַלע זענען געשטאַנען די ציוניסטן. און ס'איז אויך געווען אַ סיבה צו דעם. דער גרעסטער טייל פונם עלטערן און יונגערן דור איז דערצויגן גאָוואָרן אין ציוניסטישן זין. נישט וויכטיק, לינקס אָדער רעכטס, אָבער דער הויפּט־געדאַנק פון זייער פּאָליטישער ליניע איז געווען ארץ־ישראל.

די צווייטע שטרעמונג, די נישט־ציוניסטישע, הויפּטזעכלעך די בונדיסטישע, ווען־כע האָט אַ סך אויפגעטאָן פאַר דער יידישער אַרבעטערשאַפט, האָט אָבער נישט געקאָנט פאַראייניקן און קאָנסאָלידירן די צאָלרייכע פּאָליטישע, יידישע, סאָציאַ־ליסטישע פאַרטיי־גרופּירונגן, און שאַפן אַ גרויסע פאַראייניקטע יידישע אַרבעטער־פאַרטיי.

באַלד אין די ערשטע יאָרן פון דער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע אַנטיסעמיטישע העצע־פּראָפּאַגאַנדע קעגן יידן. די פּאָליטישע אָנפי־רער פונם פּוילישן יידנטום האָבן מיט פיל מוט געקעמפט אין סיים פאַר דער יידי־שער גלייכבאַרעכטיקונג. פּערזענלעכקייטן ווי ד״ר יהושע טהאָן, יצחק גרינבוים, און אַנדערע, האָבן מיט ווירדע פאַרטיידיקט די יידישע מינדערהייט אין פּוילן.

דער אָפּטער פּרווו פון די יידישע געווערקשאַפטן זיך צוזאַמענשמעלצן מיט דער גרויסער פּוילישער אַרבעטער פאַרטיי פ. פּ. ס. האָט געהאָט אַ שוואַכן דעפּאָלג. די סיבה איז געווען פּשוט; די אָנפירער פון דער דאָזיקער פאַרטיי זענען נישט געווען גרויסע יידנפרייַנט. און, אין שטאָטליכע פאַבריקן האָט קיין אייַנציקער יידי־שער אַרבעטער געאַרבעט. א בולטער פאָקט קען דינען אונדזער שטעטל. אין דער גרויסער טאַבאַק־פאַבריק ווו ס׳זענען געווען באַשעפטיקט הונדערטער אָרגאַניזירטע אַרבעטער, האָט קיין אייַנציקער יידישער אַרבעטער געאַרבעט. ס׳איז גאָר נישט איינגעפאַלן דער פּוילישער רעגירונג, אַז מען דאַרף אויך די יידישע בירגער, וועלכע האָבן געדינט אין דער אַרמיי און געצאָלט הויכע שטייערן, אַרבעט געבן, און דורכדעם זיי מער פּראָדוקטיוו מאַכן. די קאָמוניסטן, וועלכע האָבן די גאַנצע צייט געלעבט אין קאָנספּיראַציע, האָבן קיין גרויסן אינפלוס געהאַט אויפן יידישן ציבור.

איך קער זיך צוריק צום שטעטל. פון די אַלגעמיינע קולטורעלע אינסטיטוציעס איז כדאי צו דערמאָנען דעם פאַראיין ״עזרה״, וועלכער האָט געטראָגן אַ ציוניסטי־שן כאַראַקטער. עס איז געווען אַ הילפס־אָרגאַניזאַציע. אויך דער אַמעריקאַנער ״דזשוינט״ האָט אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה גרויסע הילף געלייסטעט פאַר אַ ריי פון צענדליקער משפחות; סיי מיט געלט, שפּייזמיטלען און מלבושים. דער לייטער פון דער הילפסאַקציע איז געווען זלמן רובין. ער האָט זיך דעם עולם־הבא, מיט זיינע מענטשלעכע גוטע טאָטן, פאַרדינט. ער פלעגט באַזוכן אַלע נויט־באַדערפטיקע אין שטעטל, און אַזוי ווי אַ גוטע מאַמע געזאָרגט פאַר זיי. אַ גוטע נשמה איז אָט דער זלמן געווען. א עלטערער קאָוואַליר, האָט ער קיין צייט געהאַט חתונה צו האָבן. אַנצייליק זענען געווען זיינע גוטע טאָטן. און איך מוז דאָ באַשרייבן א פאָקט, וועלכער איז נאָך ווייניק באַקאַנט געווען אין שטעטל. ס׳איז געווען אַ ייד, וועלכער איז נישט נאָרמאַל געווען. ״ישראל בערקעס״ האָט מען אים גערופן. א שטילער פאַרשוין, וועלכן דאָס גאַנצע שטעטל האָט געקאַנט. מען פלעגט אים רופן ״קייזער״, ווייל ווען מען האָט אים געפרעגט: ״ישראל, ווען ווערסטו קייזער?״ האָט ער געענטפערט: ״מאָרגן״. בקיצור, זלמן רובין פלעגט יעדע וואָך נעמען אָט דעם ישראל׳ן אין באַד אַריין, אים אָפּגעוואַשן, און ריינע וועש אים

אַנטאָן. אַ מענטשלעכע טאַט וואָס רעדט פּאַר זיך אַליין. דאַכט זיך אַנישט וויכטיקע זאַך, אָבער ווי האַרציק און הומאַניטאַר זי איז.

פון די וויכטיקסטע קולטורעלע אינסטיטוציעס אין שטאָט איז געווען די גרויסע לייַ־ביבליאָטעק "התקוה". זי האָט זיך געפונען אין אַ גרויסן זאַל פון אַ בנין, פון דער אַמאָל געוועזענער באַראָן־הירש שול. ביי דער ביבליאָטעק איז געווען א גרויסער ליין־זאַל, מיט צייטונגען, זשורנאַלן אין יידיש, העברעיש און פויליש. אויך אַ פּאָר שאָך־טישן זענען געשטאַנען צו פאַרפיגונג.

וען איך דערמאָן זיך היינט אין דער ביבליאָטעק, מוז איך צוגעבן מיט גרויסער סאַטיספאַקציע, אַז אָט די ביבליאָטעק האָט אַ וויכטיקע ראָלע אין קולטורעלן לעבן פונם שטעטל געשפילט. זי איז געווען אויסגעשטאַטעט מיט טויזנטער גוטע ביכער, אין פאַרשידענע שפראַכן: דייטש, יידיש, העברעאיש און פויליש. די בעסטע און טייערסטע ביכער זענען געקויפט געוואָרן גלייך נאָך זייער דערשיינען. און איך ווייל אונטערשטרייכן, דאָס די ביבליאָטעק "התקוה" האָט דערפילט אַ גרויסע דער־ציערישׂ־געזעלשאַפטלעכע ראָלע אין שטאָט. אויב מ'וועט אַמאָל באַשרייבן די גע־שיכטע פון דער שטאָט מאָנאַסטרישׂ' וועט מען מוזן אין דער ערשטער ריי דער־מאָנען די גרויסע ביבליאָטעק "התקוה". איך וועל נישט איבערטרייבן זאָגנדיק, אַז אַפילו גרעסערע שטעט אין דער נאָענטער געגנט האָבן זיך ניט געקאָנט באַרימען מיט אַזאַ גראַנדיאָזער ביבליאָטעק. וואָס האָסט נאָר געזוכט, האָסטו געפונען: היס־טאָרישע ווערק; סאָציאַלאָגישע, קלאַסיקער פון די וויכטיקסטע שרייבער און דיכ־טער, מאָדערנע ליטעראַטור, און אַלע נייע ווערק וועלכע זענען דערשינען ביז 1939. ס'זענען פאַראַן געווען אויסגאָבן אין מקור, און אין איבערזעצונג.

רייך רעפּרעזענטירט איז געווען די יידישע ליטעראַטור מיט איר רייכן ביכער־שאַץ. איך האָב אָפט מיטגעהאָלפן אַלס יונגער בחור אין דער אַרבעט פון דער ביבליאָ־טעק, און איך בין פשוט געווען באָצויבערט פון דער ריזן־צאָל ביכער .איך האָב זיי מיט פרייד געהאַלטן אין די הענט, די שיינע דיקע ביכער. אייניע פון די גרעסטע ביכער "שלינגערס", נאָך מאיר מילבויער, איז געווען עדה די טאָכטער פונם אַד־וואָקאַט וויינבער.

אַדאָנק דער ביבליאָטעק האָט געקאָנט יעדער אייניער באַקומען אַ גוטן בוך אין דער האָנט נישט מוזנדיק אויסגעבן די טייערע זלאָטעס, וועלכע זענען אַזוי וויניק געווען בנמצא אין די הענט פון אַ גרויסן טייל פון די לייענער.

עס איז אויך געווען אַ געווייסע צאָל מענטשן, וועלכע האָבן געהאָט ענוג גרויסע ביבליאָטעקן ביי זיך אין דער היים. צו איינע פון די האָט געהערט שלמה וועבעל. דאָרט זענען געווען קאָנצענטרירט די בעסטע ווערק פון די אייראָפּעאישע שרייבער. אויך די יידישע ליטעראַטור האָט אַ בכבודיקן פלאַץ אין זיין רייכער ביבליאָטעק פאַרנומען. ער פלעגט באַקומען רעגעלמעסיק אַלע וויכטיקע קאָטאַלאָגן פון נייע ביכער, פאַרשידענע ליטעראַרישע זשורנאַלן, דאַרונטער די וווּנדערבאַר רעדאַגיר־טע "ליטעראַרישע בלעטער" פון נחמן מייזל. אויך די פּוילישע ענציקלאָפּעדיע "גו־טענבערג", וועלכער איז יאָרנלאַנג געדרוקט געוואָרן אין קראַקאָוו, ווי דער צענטער

פון דער פּוילישער קולטור, אין משך פון יאָרהונדערטער איז דאָרט געווען.
און וואָס האָט אַממייסטן געלייענט דער דורכשניטלעכער יידישער ליינער אין מאָנאָסטרישץ ? אויפן ערשטן אָרט איז געשטאַנען גרעטץ׳ס פאָלקס געשיכטע און דובנוב׳ס היסטאָרישע ווערק. ווייטער די יידישע קלאָסיקער, און די שפּעטערע יידישע מאָדערנע ליטעראַטור.
איך וויל דאָ באַצייכענען, דאָס די פאַרוואָלטונג פון דער ביבליאָטעק איז געווען פולשטענדיק אָביעקטיוו אין אויסוואָל פון די אַריינגעקומענע ביכער. סיי ציוניסטישע, סיי סאָציאָליסטישע ווערק האָבן געפונען דעם זעלבן פלאַץ. כאָטש די ביבליאָטעק האָט געטראָגן אַ ציוניסטישן כאַראַקטער.
ס׳איז אויך געווען אַ קליינער קרייז פון העברעאישע ליינער. דער וועטעראַן פון דער העברעאישער שפּראַך איז געווען דער זון פון בערל קעניג, וועלכער איז נאָך דעם ערשטן וועלטקריג געווען דאָ דער ערשטער העברעאישער לערער. איך געדענק אים אַלס אַ שיינעם, שטראַמען יונגמאַן. די קינדער האָבן פאַר אים דרך־ארץ געהאַט. היינט געפינט ער זיך אין אַמעריקע, און איז דאָרט טעטיק אַלס אַן אָנגעזעענער סאָציאָלאָג און פּראָפעסאָר אין אייַנע פון די באַקאַנטסטע אוניווערזיטעטן פון די פאַראייניקטע שטאַטן אין נאָרד־אַמעריקע.
דאָס שטעטל האָט שפּעטער נישט זוכה געווען צו האָבן אַזאַ פעאיקן און באַגאַבטן פּעדאַגאָג. צווישן דעם בינטל יונגעלייט וואָס האָבן זיך אינטערעסירט פאַר העברעישע איז געווען אַ דאָרער, צאַרטער בחור, מאיר מילבויער. ער האָט בכלל געהאַט אַ "קרענדץ" צו ביכער. טאָג און נאַכט האָט ער פאַרבראַכט אין ליינען, אָבער זיך באַטייליקן עפּנטלעך פלעגט ער ניט אַ ס ך, ער האָט אַביסל פון אויבן געקוקט אויף אַנדערע. איך קען נישט אויסרעכענען אַלע וועלכע האָבן פּראָקטיש באַנוצט די העברעאישע שפּראַך. געוויס די פונם עלטערן דור האָבן אין פאַרשידענע אָנגעלעגנהייטן באַנוצט אין כתב העברעאיש.
מיין פאָטער ז״ל האָט געשריבן צו זיין זון יצחק, און צו זיין טאָכטער מלכה, קיין ארץ־ישראל, העברעישע בריוו, וועלכע האָבן באַשטעטיקט די פולשטענדיקע באַהערשונג פון אונזער נאַציאָנאַלער שפּראַך.
אָבער אין אַלגעמיין האָט די יונגע גענעראַציע נישט גענוג געלערנט עברית. די פוילישע שפּראַך האָט צוביסלעך מער און מער פאַרדרוגען די העברעאישע און יידישע שפּראַך. און נישט זעלטן איז געווען דער פאַל, אַז אביטוריענטן, וועלכע האָבן געלערנט גריכיש און לאַטיין, האָבן יידיש און העברעאיש שוואַך, אָדער גאָרנישט געקאָנט. דאָס איז ווייסט אויס אַן אַלגעמיינע דערשיינונג ביי יידן; מען לערנט פרעמדע שפּראַכן מער ווי די אייגענע.
אָבער די מערהייט פון די יידישע איינווינער האָט באַנוצט יידיש אַלס אומגאַנגס שפּראַך. די הויפּט־צייטונגען וואָס דער ציבור האָט געלייענט זענען געווען דער וואַרשעווער "היינט" און דער "מאָמענט", צוויי גרויסע יידישע צייטונגן, נישט נאָר אין פוילן, נאָר אויך אין גאַנץ אייראָפּע.
דער שבת׳דיקער נומער פון די אויבן־דערמאָנטע צייטונגען איז געווען פול מיט

תוכן, און ס׳איז נישט לייכט געווען אין איין טאָג ״איינצוזאַפֿן״ דעם גאַנצן מאַטע־ריאל. האָט מען אים געמוזט אַ פּאָר טעג לייענען. די חברה האָבן געביטן איינער מיט דעם אַנדערן די צייטונגען. און דו האָסט געקאָנט זען, אין דער צ׳אַרטקאָווער קלויז בפרט, ווי אין מיטן דאָוונען בייט מען די צייטונגן, וועלכע זענען פונם אָפּטן נוצן אויסגעקנייטשט געוואָרן. די צייטונגן האָבן געווואַנדערט פון איינעם צום אַנדערן. דאָס איז געווען אַ מין קאָאָפּעראַציע פון צייטונגס לייענער, וועלכע האָבן מיט קליינע הוצאות אַלע צייטונגן געלייענט. פון די צייטונגן אין דער פּוילישער שפּראַך איז געווען די באַקאַנטע נאַציאָנאַלע צייטונג ״כווילא״, אַ גוט רעדאַגירטע, פון ה. העשעלעס, לעמבערג.

איינער פון די באַדייטנדיקסטע אָנפירער פון דער יוגנט איז אין שטעטל געווען העניל אָשפּיז׳ס. מ׳פלעגט אים רופן דער ״גרויסער״, ווייל עס זענען דריי העניל אָשפּיז׳ס אין שטאָט געווען. יענע זענען נידעריקער געוואַקסן געווען. אַלע דריי לעבן נישט מער. און אַלע דריי זענען טאָקע געווען קרובים. אַלע דריי זענען געווען באַקאַנט אין שטאָט. אָבער איך דערציילן דאָ פון העניל דעם ״גרויסן״.

ער איז געווען אַ פּאָרגעשריטענער מאַן, מיט אַ ברייטן האָריזאָנט. אַ גוטער רעד־נער, האָט געהאַט אַ פּאָליטישע איינשטעלונג ענלעך צו מפא״י היינט. זיינע פלאַ־מענדיקע רעדעס פלעגן אויפרודערן די יוגנט. ער האָט זיך נישט געריכטן מיט דער אַלגעמיינער באַלעבאָטישער מיינונג פונם שטעטל. האָט ער אויך געהאַט קעגנער, בעיקר פון דער פרומער וועלט. אמת, פרום איז ער טאָקע נישט געווען, אָבער אַ וואַרם יידיש האָרץ האָט ער געהאַט. ער האָט געשריען, נאָר יאָרן פּאָר דער צוויטער וועלט־מלחמה, צו דער יוגנט: ״אַנטלויפט, קינדערלעך, פון דאַנען״. עס קומט אַ גרויס אומגליק. אַנטלויפט, וואַרט נישט, ביז עס וועט זיין צו שפּעט...״ און אַ קליינער טייל האָט זיך טאָקע גערעטעוועט, אָבער ער אַליין איז געפאַלן, ווי דער רוב, אַ קרבן פון די אוקראַאינישע מערדער.

די פרומע אין שטאָט, האָבן אויף אים געזאָגט: ״העזעלע! העזעלע! מאַכסט אַ תל פון דער שטאָט״. און ער אַליין איז אויך נישט איבעריק גליקלעך געווען. ער האָט וועגטירט אין דעם קליינעם שטעטלע, פון וועלכן ער האָט נישט געהאַט גענוג מוט זיך אַרויסצורייסן.

די צ׳אַרטקאָווער קלויז איז אַ קאָפּיטל פאָר זיך. ס׳איז מיר אין די ענגע ראָמען נישט מעגלעך צו שילדערן אין ברייטן אָט די צ׳אַרטקאָווער קלויז, מיט וועלכער איך בין געווען פערזענלעך פאַרבונדן. ווי דער נאָמען וויזט, איז דאָס געווען אַ קלויז פון צ׳אַרטקאָווער חסידים.

דער רבי פון צ׳אַרטקאָו איז באַקאַנט אין אַלע חסידישע קרייזן אויף דער וועלט. די שלשלת היוחסין פון אַלע רביים־הויפן איז פאָר מיר תמיד געווען צו קאָמפּלי־צירט. מיין פאָטער ז״ל האָט מיר דערציילט פונם סטרעטינער רבי, און נאָך פון פיל פיל אַנדערע. אין די קאָלטעווינטער נעכט איז עפּעס אַ פאַרגעניגן געווען צו זיצן אין דער וואַרעמער קלויז און זיך צוהערן צו די גרענצלאָזע מעשיות, אפשר נישט אַזוי פון פרומקייט, ווי מער פון נייגעריקייט.

און מערקווירדיק, אַז דוקא פון דאָרט זענען די גרעסטע אַפּיקורסים אַרויס. ווייל די קינדער פון די חסידים האָבן שוואַך געקלעבט צו פרומקייט. די קלויז איז אויך נישט געווען פאַנאַטיש. אויסער אַ פּאָר זייער פרומע יידן איז דער אַלגעמיינער צבור פון דער קלויז געווען פאָרגעשריטן. עס האָבן דאָרט געדאַווענט מזרחיסטן, אגודה׳ניקעס, סתם־ציוניסטן, און ווער ווייס – אפשר אויך קאָמוניסטן. דעם חשד אַז קאָמוניסטן האָבן דאָרט געדאַווענט באַזיר איך אויף דעם, דאָס מען האָט דעם שמש פון דער קלויז געפרופן, אַדאַנק זיין שפּיצבערדל; "טראָצקי".

די צ׳ארטקאָווער קלויז איז געווען באַצירט מיט פּאָרשידענע מאָלעריייען פון שיינע חיות, און אויף די וועגט זענען אויסגעמאָלן געווען איילבילדער מיט ארץ־ישראל פייזאז׳ען מיטן כותל המערבי און רחל׳ס קבר. איך האָב מיט גרויס אינטערעס זיך צוגעקוקט צו דער מאָלעריי אַרבעט, וועלכע עס האָט אויסגעפירט אַ יונגער בחור פון דער שכנותדיקער שטאָט פאדהייצע. דאָס איז געווען אַן אַטראַקציע אין שטעטל. די קינדער פון אַלע עקן זענען געקומען קוקן אויף די וווּנדערלעכע בילדער. עס האָט תמיד געהערשט אַ פרייד אין קלויז. די ניגונים האָבן געהילכט אין דער קליינער געבוידע. שמחת תורה איז געווען געפּראָווען מיט אַ גרויסער פייערלעכקייט. אַלט און יונג האָט געטאַנצט אַרום דער תורה. און נישט ווילנדיק איז מען אויך מיטגעריסן געוואָרן פון דער גרויסער עקסטאַזע. איך האָב באַוווּנדערט די עלטערע יידן, ווען איך האָב זיך צוגעקוקט צו זייער טאַנצן פול מיט אינערליכער קאָנצענטראַציע; איז מיר עפּעס אין דעם מאָמענט, אַ שוידערלעכער געדאַנק דורכגעלאָפן: אָט אַזוי, גייען זיכער פרומע יידן אויף קידוש השם...

אין די לאַנגע און קאַלטע ווינטער־נעכט, ווען איך בין מיט מיין פאָטער ז״ל, געגאַנגען אַהיים דורך דער פילוואַרעצנער בריק, און געזען די שטערן ווּאָס האָבן אַנגעשלאָגן זיך אינם גלאַנצנדיקן ווּאַסער, האָט זיך מיר געדאַכט אַז איך געפּין זיך אין אַ טרוימפולער וועלט. די נאַכט איז געווען פראָסטיק, דער הימל ריין און פול מיט שטערן, און די לבנה האָט אַ בלויליכן שימער געוואָרפן אויפן שניי. דאָס סקריפּן פון אונדזערע טריט, און די שטילזאַמקייט אַרום, דאָס האָט מיך אין עפּעס אַ פאַנטאַסטישע וועלט אַריינגעבראַכט.

און היינט, נאָך צענדליקע יאָרן, דאַכט זיך מיר אַז דאָס אַלץ איז געווען אַ טרוים. ווו זענען די צייטן? ווו זענען די מענטשן? עס זענען נאָר געבליבן טרויעריקע דערינערונגען. אַלץ איז אַוועק מיטן ווינט...

ינטה לרך—פאַליק

ווי אזוי בין איך געראטעוועט געוואָרן

מיר זענען געווען אין דער היים פינף קינדער, צוויי ברידער און דריי שוועסטער. אין דער צייט פון געטאָ בין איך און מיין שוועסטער געווען שוין פאַרהיראַט, און געהאַט משפחות. מיין עלטסטער ברודער שמעון פאַליק האָט געהאַט אַ פלאַן און ער האָט) זיך מוסר נפש געווען און מיך מיט מיין זון אַרויסגענומען פון סטאַניסלאַווער געטאָ, נאָך דעם ווי מיינע שוועסטער און עלטערן זענען שוין ליקווידירט געווען. ער האָט אונז אויסגעזוכט אַ פלאַץ ביי אַ באַקאַנטן פאַליאַק מיט דעם נאָמען יוזעף לענסקי אין דאָרף וויעליעשניוו ביי מאַנאַסטרישץ.

נאָך היינט האָב איך מיט דעם פאַלאַק פאַרבינדונג און איך שיק אים איבער פון צייט צו צייט מתנות.

קומענדיק אויף דעם פלאַץ זענען מיר געוואויר געוואָרן אַז ס׳זענען נאָך געבליבן ביים לעבן מיין שוועסטערס זון משה טומקין און די צווייטע שוועסטערס טאָכטער שושנה לעדערער. מיר האָבן נישט געקאָנט איינרוען און האָבן זיי געבראַכט צו זיך. דאָס יינגעלע האָב איך געהאַלטן ביי זיך, צוזאַמען מיט מיין זון, און דאָס מיידעלע האָב איך אַוועקגעגעבן צו אַ פוילישע משפחה, ווייל זי איז אַלט געווען 7 מאָנאַט. איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן ביי לענסקין אין אַ בונקער גאַנצע אַכטצן מאָנאַט. איך מוז באַמערקן, אַז איך האָב דעם פאַלאַק גאָרנישט געגעבן. איך האָב אים נאָר צוגעזאָגט, אַז ווען מיר וועלן בלייבן לעבן וועט ער באַקומען אונזער גאַנצן פאַרמעגן.

אין יאָר 1943 איז פון פרימאַרגן אַרייַנגעקומען אין בונקער לענסקי און אונדז מודיע געווען אַז די רויטע אַרמיי איז דאָ אין דאָרף. איך האָב געמומען די צוויי קינדער און האָב זיך דערווייטערט פון דאָרף ווי מעגלעך, און מיר זענען געקומען קיין מאַנאַסטרישץ, מיר האָבן באָרט שוין געטראָפן אַ פאָר יידן. יעדער איינער האָט געזאָרגט פאַר זיך, ווייל קיינער האָט גאָרנישט געהאַט. פון דאָרטן האָבן מיר געמוזט אַנטלויפן, ווייל די דייטשן זענען נאָך איין מאָל אַריין אין שטאָט.

איך וועל נישט באַשרייבן אונדזערע גילגולים נאָך דער באַפרייאונג, נאָר וועל באַטאָנען דאָס עס איז מיר געלונגען אַרויסצונעמען דאָס מיידעלע פון דער פוילישער משפחה. זי איז דעמאָלט אַלט געווען דריי יאָר. זי האָט נישט געוואָלט גיין צו מיר

און אפֿלאָזן אירע פּוילישע עלטערן. נאָך אַ סך מי איז מיר דאָס געלונגען. איך האָב אַלע דריי קינדער דערצויגן, געווען פּאַר זיי אַ מאַמע. זיי געגעבן אויך בילדונג, און דאָס מיידעלע איז היינט אַ מאַמע פון צוויי קינדער. זי ווויגט אין נתניה און איז פון פּאָך אַ לערערין.דער שוועסטערס זון איז אַ קצין אין משטרת הגבול. מען האָט פּיל פון אים געהערט. ער איז אָפּט אין דער צייטונג און אין טעלעוויזיע. ער איז געווען פֿאַרבונדן מיט די געשענישן אין עזה־פּאָס און איצט איז ער אין תל־אביב.

איך בין שטאָלץ מיט מיין טאָט און צופֿרידן וואָס איך לעב איצט אין אַזאַ תקופה אין וועלכער עס זענען געשען מיט דעם יידישן פֿאָלק אַזעלכע נסים. מיין זון פֿאַרנעמט אַ שיינעם פּאָסטן אין בית־חולים רמב״ם אין חיפה, ער הייסט פּעליקס לרך.

איין זאַך לעב איך זייער איבער. איך האָב פֿאַרלוירן מיין טייערן מאַן מיט דריי טייערע טעכטער. איך האָב זייער אַנדענק פֿאַראייביקט אין א ישיבה אין ירושלים. אין דער צייט פון געטאָ אין מאָגאָסטרישׂ׳ האָט זיך מיין טאַטע שלום ע״ה מיט מיין מאַמען מוסר נפש געווען אין העלפֿן אַ סך יידן. זיי האָבן געהאַט אַ מאַגאַזין פון רוישטאָף (אַלטע שמאַטעס מיט אַלט אייזן) און דאָרט אויף דער בערעזובקע האָבן זיך געקענט יידן אויפהאַלטן. מען האָט דאָרט געענטקטיקט, און מיין מאַמע ע״ה פלעגט קאָכן פֿאַר זיי עסן. מיין ברודער שמעון פֿאָליך האָט נאָך יעדער אַקציע צונויפגענומען די מתים און געבראַכט זיי צו קבר ישראל. זיי האָבן געהאַט דער־לויבעניש פון דער מאַכט און האָבן מיט דעם געקאָנט העלפֿן מענטשן. זיי האָבן נישט געהאַט די זכיה צו דערלעבן און קומען בויען אונזער לאַנד.

יזכור עם ישראל

את בניו ובנותיו, קדושי קהילת מונאסטרישץ׳ והסביבה, אנשים נשים וטף, שנהרגו ושנשחטו ושנחנקו ושנשרפו על־ידי הצוררים הנאצים ועוזריהם בימי המלחמה והשואה בשנים ה׳ת״ש—ה׳תש״ד ליצירה.

תהא נשמתם צרורה בצרור חיי האומה.

ליוצאי העיר מונאסטרישץ׳

הדגשנו את החשיבות הרבה להגשת רשימות של קרוביו, ידידיו ומכריו של כל אחד ואחד אשר נספו בשואה בעירנו.
אבל אין כל בטחון שהרשימות מלאות ולא חלו בהן שיבושים. לכן אנו מבקשים מחברינו להתיחס לתופעה זו בהבנה.
באם יחסרו שמות מבני עירנו והסביבה — שלא יכולנו לאתר על מנת להנציחם, השארנו בכל דף ודף של רשימת הנספים כמה שורות ריקות בכוונה: לאפשר הוספת כל שם משפחה או אדם שלא ידענו עליו, ולא נכלל ברשימת קורבנות השואה.

יזכור / שמות הנספים — די אומגעקומענע

א

אשפיז אליעזר וחוה.
אשפיז פרל ובתה ברכה.
אשפיז הנזל, בן משה, אשתו דבורה עם שתי בנותיו.
אשפיז נטיה.
אשפיז מניה.
אשפיז רוזיה.
אשפיז אשר.
אשפיז לאה.
אשפיז מסיה.
אשפיז יצחק, רעיתו ומשפחתו.
אשפיז סלבה.
אשפיז שלום.
אשפיז גלדה.
אשפיז דבורה.
אשפיז הנזל (הגדול), רעיתו אינסליכט דוד, רעיתו, בן ובת. הניה, ילדיהם: ישראל־אריה, סלה, נטקה ושלמה.
אשפיז בלומה.
אשפיז חנה.
אשפיז צפורה.
אשפיז משה ומשפחתו.
אשפיז הנזל (אחיו של נפתלי) ומשפחתו.
אשפיז
אשפיז
אשפיז
אשפיז
אנטלר לייב, רעיתו חנה ובנם פישל.
אנטלר דוד, רעיתו, בנו נתן ובתו אלקה.
אנטלר שלום, רעיתו מלי, בתו חנה עם שני בנים.

אינזלר דורה ולאה.
אינזלר בנימין, יוסף ופפי.
אייגנפלד זהבה ואברהם.
אפפלברג סני, גיטל ואהרון.
אגדרן דינה וסימה עם
משפחותיהם.
אחירון דוד, קלרה, יוכבד
ויונה.
אנדרמן (אחותה של דרזדנר).
אוברוגר זיידה, אשתו, בנו
ובתו.
אזדרבל אלתר ורעיתו.
אזדרבל (אשתו של אברהם)
ובנה ראובן.
איזשטיין גוסטה, בעלה
ישראל ובנם.
אנגלברג נטע ורעיתו.
אדרר דוד, אשתו, ובת שרה.

ב

ברנר משה, אשתו ינטה עם
שתי בנות.
ברנר בלה וחייקה.
ברנר דוד ומשפחתו.
ברנר נתן ומשפחתו.
ברנר אסתר, בעלה וילדיהם.
ברנר משה, אשתו, בן ובת.
באוכמן בנימין ורעיתו רחל.
באוכמן יוסף ואשתו יטקה.
באוכמן שלמה, רעיתו סלקה
ובנם אריה (לוסיו).
באוכמן שלמה (השמש)
בלוטרייך פליק, רבקה
ושמשון.
ברומברגר אלתר, רעיתו
אסתר, בן ושתי בנותיו.
בליי משה ורעיתו פרומה.
בלאנק פפי ובנה יצחק.
ביללר יעקב, רעיתו שרה,
בנותיו, דורה ומינה.
ביללר (סוחר בדים), אשתו,
בת ומשפחתה.
ברונשטיין יהודה, רעיתו
לאה, בן גודל ובת מינה.
באואר אדולף ורבקה.
באואר (ד"ר) אדוארד
(איזיק), רעיתו וילדיו.
ביר איזידור (ד"ר), רעיתו
גניה ומשפחתו.
ביין לייב (חותנו של לייב
מיצל), רעיתו ובת.
בראונר יעקב וגוסטה.
ברגר־שפירא רוזה ומשפחתה.
בוכואלד חונא, סוסיה וזאב.
בנדלר דבורה.
בליימן יהודה־קלמן, רעיתו
רבקה ובנם יצחק.
בליימן זיידה, אשתו ובת.
ברוך אסתר, בנה יהושע
ומשפחתו.
ברגר שלמה, אשתו טאובה
עם בנותיו.
באואר שמואל וצילה, בנם
צבי ובתם דזוניה.
באואר פייביש וגצל.
באואר נתן, אשתו פפי,
ילדיהם: פיבל, צבי, דוניה,
נחמה ובנם הקטן.

בלאנק דוד ורעיתו.
בידר, רעיתו ובת.
ברסטל הירש, בנותיו
ומשפחתם.
ברנר דוד ומשפחתו.
ברנד ומשפחתם.

ג

גטר אשר ומשפחתו.
גטר מרים (מבית אשפיז).
גטר יעקב.
גוטפריד מוניו ומשפחתו.
גרינברג חיים ואשתו.
גרינברג רוזה ומשפחתה.
גרינברג יונה ומשפחתה.
גללר שמעון, רעיתו רוזה עם
שני ילדיו.
גראואר רחל ומשפחתה.
גראואר מנדל ואשתו.
גראואר משה וראובן, שלוש
אחיותיו ומשפחתם.
גליק שאול, אשתו ובנותיו.
גולדנברג ברנרד (רוקח)
ורעיתו רחל.
גולדנברג יואכים ואחותו
טולה.
גלזר אריה (מגיסטר), רעיתו
אסתר ובנו.
גוטפריד אוסנר, בומה ומוניו.
גוליגר מינה (שר).
גרוס שלמה, רבקה ובנם זיסי.
גרוס צבי, רעיתו נטקה,
ובת.
גרוס אמליה.
גלזר שמעון, אשתו רוזה,
בן ובת.
גלזר גיטל ואייזיק, ילדיהם:
יהושע, חנה, פסיה ולוסיה.
גרוס גניה ובתה (מבית
אנטלר).
גרובר שלמה, אשתו, בן ובת.
גרינברג שמואל ודוניה.
גרינברג ינקה, בעלה
וילדיהם: חוה ואיזיו.
גללר איתמר ורעיתו.
גליקסמן שלמה, אשתו פני
עם שתי בנותיו.
גולדורט וולף, אשתו רוזיה
(מבית זגנרייך) ובנם מאיר.
גולדורט שלום ורעיתו רגינה.
גלאנץ מאיר־ליזר, אשתו ובת.
גראו דוד וולף ורעיתו.
גללר אשר, אשתו, בן ובת.
גולד שניאור ומשפחתו.
גליק קלמן, אשתו ויתר
המשפחה.
גולדורט דוד וציפה.
גלאצר וולף, רעיתו וילדיו:
טוביה, יצחק ולוסיה.
גיציה־מברזובקה.
גוטפריינד, רעיתו ושתי
בנותיו.
גללר חיים (בנו של נטע) בן
ובת.
גולדורט יעקב, אשתו ובת.
גרייף יעקב, אשתו ובת.
גרייף אריה ומשפחתו.

גרייף ישראל ומשפחתו.
גרייף משה ומשפחתו.
גרייף יוסף ומשפחתו.
גולדורט דב ואשתו צפורה.

ד

דוהל הרש (מספרה), אשתו ובנו.
דוהל רחל ומשפחתה.
דוהל יהודה ומשפחתו.
דוהל שלום ושרה.
דוהל לאה ומשפחתה.
דמבלינג אלימלך ומשפחתו.
דמבלינג משה.
דמבלינג ברל, אשתו ובתו.
דרזדנר אדלה (חנות ברזל).
דירנפלד שרה ויהושע.
דירנפלד בריש וחוה.
דינר מרדכי, אשתו ובת.
דינר (אחותו של מרדכי).
דרימר אפרים (שוחט) ורעיתו דבורה.
דרימר בצלאל, רעיתו ובתו.
דונאיאר חנוך (אופה), רעיתו, בן ובת.
דיקר רבקה ושולמית.
דיקר זאב ואשתו.
דיקר מוטל, אשתו ובנו.

ה

הלבד שרה (אלמנת משה־שמואל).
הולץ מנדל, אשתו ובנו.
הורן שינדל ומשפחתה.
הורוביץ משה ומשפחתו.
הורוביץ חייה ומשפחתה.
הורוביץ שלה.
הלפרן יוסף ורעיתו אסתר.
הלפרן יהודה, רעיתו ובתו.
הרש־חיים ואשתו.
הרצפלד פפי, בנה מונדק ובת.
הרצפלד (בעלה של פפי).
הירשל יעקב ופסיה.
הירשל פישל, אשתו ושתי בנות.
הירשל אפרים, אשתו מינה ובת.
הורוביץ שלמה (דפוס) רעיתו ושני ילדיו.
הסטן בכה ובנות: מלכה והנציה.
הסטן לייב ומשפחתו.
האטן יוכבד ומשפחתה.
הס זליג, בנו מיכאל ובתו צירל.
הס אהרון ורעיתו.
האבר שלמה, רעיתו אטל

ובנם פולדק.
האבר גרשון, רעיתו, בנו דוד
ובתו.
הייפט חיים, אשתו, בן,
ושלוש בנות.
הגן פסיה ורחל עם
משפחותיהם.
הורנשטיין, בנה מאיר ובת.
הופמן פרידה יוסף
ומשפחתם.

ו

וולפטל לאה ואלי.
וייסמן זיסל, בעלה ובת
(מבית רוזנצויג).
ובל בנימן ורעיתו רבקה.
ובל שלמה, רעיתו חנה ובתם
אדזיה.
ובל חיים־בר. ילדיו: מעלה,
שרה, בנימין וגדליהו.
ובל מנחם, אשתו וילדיו.
ויינשטוק יצחק, רעיתו וילדו.
ויינשטוק נחה ולאה עם
משפחתם.
ויינשטוק מאיר, אשתו חיה,
בנם בנו ובתם הקטנה.
ובל חיים, אשתו טולה, בנם
ובתם.
ויצינגר ראובן, רעיתו, בת
שנציה ובנו אריה.
וייסמן שמואל (ד"ר) רעיתו
ובתו.
וייסמן (אחותו של שמואל),
בעלה ובנם.
וולפשטיין זאב, רעיתו ושתי
בנות.
וולפשטיין טאובה, בעלה ובן.
ויניפקר מינה, שושנה
ומשפחתם.
ויינשטיין שלומה ושבתאי
עם משפחתם.
ויצינגר יהושע ורעיתו.
וישקוביץ מרדכי, רעיתו, בן
ושתי בנות.
ונצרויך יעקב־יצחק (הקצב),
אשתו, בן ובת.
וינבר הרמאן (ד"ר) ורעיתו
רוזה.
וינרוב יוסף, רעיתו ינטה־
אלקה.

ז

זינגר (חנות ברזל).
זינגר יעקב ובתיה.
זוהל גיציה ובתה אלקה.
זוהל לאה ומשפחתה.
זיידנפלד שרה, צילה ויתר
הבנות.
זוהל מונציה ובתה.
זילבר, אשתו עם שתי בנות.

זגנרייך פסיה (אלמנתו של מאיר).
זגנרייך שמעון ורעיתו רחל.
זילברשטיין נוניו, אשתו ובתו חוה.
זוהל רבקה, מניה ובתה.
זוהל פישל, אשתו ובן.
זוהל צירל ובניה.
זיבנברג משה, רעיתו, בנו בומה ובנותיו.
זלטקוף ירחמיאל, אשתו, בן ובת.
זבורובר שמואל ואשתו.
זבורובר דב, אשתו, בן ובת.
זבורובר (בנו של שמואל), אשתו וילדיו.
זינגר נתן, אשתו, בנו מוטל עם שתי בנות ומשפחתם.
זוהל איטה (האופה), שתי בנות, בן ומשפחתו.

ח

חיים־בר (שואב המיים).

ט

טריף חנה (מבית גטר).
טריף ווסיה ומשפחתה.
טריף דוד.
טוניס ליאופולד (מגיסטר), רעיתו ובנו רומן.
טוניס חיים (ד"ר), רעיתו ובנו יזיק.
טפפר קרנציה ומשפחתה.
טבאק אליעזר, אשתו דוניה ושתי בנות.
טאובנקיבל יונה, אשתו רבקה, בן ובת.

י

יודנפרוינד חיים ורבקה.
יאקוב מיכאל, רעיתו ובתו חנה.
יאקוב שמואל, לאה, חנה, פסיה, אטל ומשפחתם.
יאקוב־מלר דבורה ובנה מאיר.
יגר חנה ומשפחתה.
יגר טובה ומשפחתה.
יוסף זינדל ורעיתו.
יוספסברג ארמין (צלם), אשתו וילדיהם.
יעקב־משה ואשתו פייגה, בן ובת.

יוגוביץ ורעיתו ליבה, בן שמחה ובת אידה.

כ

כ״ץ ראובן ומשפחתו.
כ״ץ בתיה ומשפחתה.
כ״ץ יוסף ומשפחתו.
כ״ץ ישראל ומשפחתו.
כ״ץ ליבלה, אשתו ובת.
כ״ץ משה.
כ״ץ רגינה (רצה), בעלה ובת (מבית הלפרן).

ל

ליאופולד יהודה (יוצה) ורעיתו.
ליאופולד פיה.
לומרמן צילה.
לומרמן הירש ומשפחתו.
לומרמן קלרה שמעון ורבקה.
לאנגהולץ שרה־פרידה.
לאנגהולץ רבקה ובעלה.
לאנגהולץ מרים (קרמיש־ורפל), בעלה, בן ובת.
ליברייך מרק ורעיתו יונה.
ליאופולד חיים ורעיתו פרידה.
ליאופולד בומה, בנימן, שמואל נוטע וילדיהם.
לאוטמן פישל, אשתו רחל ושני ילדיו.
לנדמן אדמונד (מגיסטר), אשתו גוסיה ובנם.
ליבהארד יהודה, בנו יוסף ושתי בנות.
לינדברג פיבל ומונה.
לינדברג ציפורה ובתה.
לוננפלד יוסף, אשתו, בן ובת.
לוננפלד יצחק־משה ואשתו.

מ

מילר יצחק ומשפחתו.
מימון דוד ורעיתו.
מיצל מלכה (האופה) ומשפחתה.
מרגליות (אחיות של יעקב מרגלית).
מיצל מאיר, אשתו צילה ובתם.
מיצל נתן, אשתו מלכה ובתם רוזה.
מיצל בודנר, רעיתו ובת.
מילבאואר קופל ורעיתו.

מילבאואר מאיר, גיטל ושרה.
מיצל פיבל, אשתו פרומע־
ריבצי וילדיהם: נתן, שלום,
אייזיק, בת ומשפחתם.
מיצל מלכה (אלמנת צמח
מיצל), בן שמואל ובת
אידל.
מיצל לאה ומשפחתה.
מאוטנר הלל וינטה.
מאוטנר נסיה עם שתי בנות.
הרב מייזליש חנניה־ליפא
זצ״ל, רעיתו לאה וילדיהם:
הרצל, יטקה, יעקב, מלציה,
בלומה, חנוך ואריה.
מנסברג מנדל ורעיתו.
מרגלית אריה, רעיתו ובנותיו.
מרפלד אברהם־משה.
מנדלר דבורה ומשפחתה.
מרפלד יצחק, פיגה, רוניה,
ברוניה ומשה.
מרפלד פרידה ובעלה.
מרפלד נפתלי וילדיו.
מושקוביץ מוטל, אשתו, בן
ובת.

נ

נמט לייב, אשתו ושני בנים.
נוימן אלכסנדר ורעיתו.
נוימן גיזה, יצחק ולייב.
ניז׳נובר וולף, אשתו טאובה
עם שני בנים.
ניז׳נובר אליהו, רעיתו ובתו.
ננר דוד ורעיתו שפרה.
ננר גוסטה, דוניה בן הרי
ומשפחתם.
נירנברג דוניה.
נירנברג בוזיו ובנו.
נוימן ארנולד ואשתו פני.
נוימן וולף ופפי. ילדיהם:
מוניו ואלתר.
נכטיגל זלמן, רעיתו דינה, בן
ובת.
נדלר ישראל־אריה ורעיתו.
נדלר זכריהו ואשתו לאה.
נויפלד ראובן, רעיתו ובתם
דבורה.
נדל רוזה, בעלה ושני בנים.

ס

סגל מרדכי־דוד.
סגל משה (בנו של מרדכי)
ורעיתו רבקה (מבית
ראוכר).
סלפטר, אשתו, ילדיו, ויתר
המשפחה.

פ

פרנקל ישעיהו ומשפחתו.
פינקלשטיין פפי ומשפחתה.
פוגל ישראל ומשפחתו.
פוגל ינטה.
פוגל ברוניה וילדיה.
פוגל בצלאל ומשפחתו.
פוגל יהושע ורבקה עם משפחתה.
פישלר אפרים ומשפחתו.
פישל צ'רנה ומשפחתה.
פיסטרייך צילה ומשפחתה.
פיסטרייך הרש־צבי ומשפחתו.
פיסטרייך מלכה ומשפחתה.
פוטוקר לאה ומשפחתה.
פוטוקר רוזה ובנה פילו (אלמנתו של ישראל).
פוטוקר ברכה ומשפחתה.
פלון יעקב־משה ומשפחתו.
פלון גיטל (מבית קימל) ואהרון.
פלון חיים־מוניה ומשפחתו.
פרבר ליאון, רעיתו ובתו.
פרייברג אלימלך (הגדול) ורעיתו.
פרייברג גרשון, אשתו אטל ובנם מקס.
פרייברג שאיע ורעיתו.
פרייברג יעקב, אשתו וילדם.
פרייברג שמחה, רעיתו, ילדיו ומשפחתו.
פרייברג שלום, אשתו חנה ובתה פרומה.
פרייברג דוד, רעיתו ומשפחתם.
פוקס גולדי (אלמנתו של צבי) ויוכבד.
פרל אריה וילדיו.
פרידמן ישראל, רעיתו ובנותיו.
פרבר ישמיהו, אשתו וילדם.
פוהורילס טאובה, שלוש נפשות.
פרל שינדל־ביילה, בעלה ובנם.
פוהורילס איזידור, רעיתו לאה בן אליהו ובת שולה.
פרייברג אבא, רעיתו ברטה עם שתי בנות.
פוקס מרים ומשפחתה.
פולפרמן פיטקה ובעלה (בתו של המורה קימל).
פוגל פייביש, אשתו ושני בנים.
פאליק שלום, רעיתו ובנו.
פאליק שמעון ורעיתו.
פינקלפרל מאיר־בר, אשתו רבקה־לאה, ילדיו: חיים־אלי, ליזר, טולק צבי וגיטל ומשפחתם.
פרייברג ישראל, אשתו וילדיו.
פנסטר רפאל, אשתו ושלוש בנות.
פריינדליך יצחק, רעיתו, בניו יעקב וזאב עם משפחתם.

צ

צאהלר משה ומשפחתו.
צאהלר רחל וילדיה.

צויפלר אריה, רעיתו ובתו.
צויפלר חיים, רעיתו מלכה ובנם מקס.
צירלר יהושע־בר ומשפחתו.
צאודרד מהרהורוב, חלק מהמשפחה.
צויפלר איטה ומשפחתה.
צאהלר אליהו, אשתו פסיה ומשפחתו.
צאהלר ורעיתו (חמותו של ישראל פוגל).

ק

קנוף יוסף (בעלה של שרייאר) ומשפחתו.
קלנברג פסיה ובנה יהודה־לייב.
קורנשפן רוזה ומשפחתה.
קלנברג הרש, אשתו וילדיו.
קלנברג שלמה ופייגה.
קרמר מיכאל ומשפחתו.
קניגסולד משה־ליפה ומשפחתו.
קניגסולד ברכה־ריבה.
קניגסולד רישה.
קניגסולד שרה־לאה, גניה, חייקה ומשפחתם.
קניגסולד ליזה יואל ומשפחתם.
קניגסולד מנדל ומשפחתו.
קרנר ארטור (עורך־דין), רעיתו רגינה ובתם הנריקה.
קימל יצחק, מלכה־רחל, אהרון, אסתר, ומונציה.
קימל סנדר ומשפחתו.
קורנשפן יעקב וקלרה.
קלנברג אברהם ואשתו, בנם שאיע וחיים.
קרמר (ננר) עמה ובעלה.
קימל משה ורעיתו (מורים).
קירשנר יוליוס (מרפא שיניים).
קוטנר ישראל ורעיתו אסתר־רבקה (מבית יגר).
קנר משה ומשפחתו.
קורץ טוניה, בעלה ובנם (פוהורילס).
קופר יצחק, רעיתו לאה ובנם מקס.
קיטאיגרודסקי שלמה (מנהל ומורה בית ספר עברי) ובנו.
קנובלר מרדכי ויהודית.
קניג דב ורעיתו.
קניפלר ואשתו עם שני בנים.
קרמר יהושע, אטל, וולף.
קרמר משה, אשתו וילדיהם.
קרופניק מרדכי ורעיתו.
קליין (חמתו של מישל ברנר).
קליין מרדכי, זהבה, חוה ומשפחתם.
קופעלע (עבד אצל פוטוקר).
קלירספלד, כל המשפחה.
קוך, אשתו פייגה, אחותה דובציה ובנם.
קופלמן (ד"ר) ורעיתו (מבית בורל).
קינצר ישראל (שוחט), רעיתו, בנו יצחק ובתו.

ר

רייבל ירחמיאל, הינדה, יצחק ומשפחתם.
רינדר אלימלך, אשתו שרה (מבית זינגר).
רינדר גולדה, צפורה, אברהם, הלל, רבקה, פפי ומשפחתם.
ריינר אריה, סבינה ומשפחתם.
ריינר קלרה, רבקה, יוסף בן־חיים וצפורה.
ריינר חיים ומשפחתו.
ריינר זלמן ואסתר.
ריינר יהודה, רעיתו צילה ובתם מאשה.
ריינר יוסף ומיכאל (ניספה ברוסיה).
ריינר צילה, בלציה, פישל, טוניה ומשפחתם.
רוזנברג חיים וקלרה.
רוזנבוים פפי, בלה ושרה ומשפחתם.
רוזנברג אהרון.
ריזל (מלמד מקורופיץ), אשתו, בנו דוד ובת.
ריידר משה, אייזיק, פייגה־בילה ומשפחתם.
ריידר פישל, אשתו רוניה ובת.
רובל חיה, פייגה, סוסיה ומשפחתם.
ראוכר סוסיה, ובנותיה שינדל ובינה (אלמנת השען).
ראוכר הרש־מנדל ואשתו.
רקסנברג ישראל, אשתו אסתר־גיטל.
רקסנברג לייב, רעיתו ובנו בנימן.
רקסנברג יעקב, אשתו ובתו שרה.
רוזנצויג יצחק, רעיתו חיה ובנם וולף.
רטנר הניה (בתו של הרב), בעלה גדליהו ובנם.
רובין זלמן, מלכה ומשפחתם.
רובין אלקה (פראנק) ובנה בומה.
רובינזון אייזיק, רעיתו שפרה ובתם אידה.
רוזנבוים אליעזר, שנציה, בן ובת.
רוזנבוים אידל ומשפחתה.
רוהטינר שבתאי, רעיתו, אמו ובנו.
רינדר חיים ופסיה.
רונד משה, אשתו, בן ובת.
רינדר, רעיתו ובן.
רינדר אליהו, רעיתו מלכה ובתם הניה.
רינדר שרה־אסתר ובנה דב.
רובל יעקב ומשפחתו.
רוט ליפשי ובנותיה: הנציה ובתיה.
ריטר שלום ואשתו מרים.
ריטר ישראל.
רוסטולדר שלום, אשתו ובת.
רוסטולדר שמואל, אשתו וילדיו.
רוסטולדר ברנרד, צבי ואשתו.

ש

שכטר משה, פייגה ומשפחתה.
שפירא זליג, רלה, יהודית, משה ולייביש.
שפירא אנדזיה, יצחק, ניסן, רוזיה, ועמנואל.
שכטר בן־ציון ומשפחתו.
שכטר ינטה (מבית אשפיז).
שוך יעקב, פסיה, פסח ואהרון.
שרייאר רותי ומשפחתה.
שטוק משה, אשתו טאובה ובנם קוני.
שטוק וולף, אברהם ומשפחתם.
שווארץ מאיר־אלי ומשפחתו.
שווארץ נחה ושמרל.
שווארץ גולדה.
שווארץ חנה (אשתו של הרש) ובתה.
שווארץ דוד, פייגה ואביגדור.
שווארץ שמואל ולאה.
שבארץ מרדכי, אשתו מלכה, בנם ווּבי, טאובה וחנה ומשפחתם.
שכנר חיה, רוזה, אמיל הניה ומשפחתם.
שר רבקה.
שר מלכה ובנה.
שר יצחק, אשתו ובתו.
שימלמן פייביש, רעיתו ובנו.
שימלמן עקיבא, אשתו וילדיו.
שימלמן, אשתו קרנציה עם שלושה בנים.
שימלמן משה (כהן), בתו, בעלה וילדיהם.
שור יעקב וחנה.
שור שמשון, אדלה ומניה.
שטרנברג הירש ופרל.
שווימר (מגיסטר), רעיתו ובנו.
שולץ יוסף, אסתר, ישראל ובת.
שכטר מנינה ורחל.
שטרנברג פרידה ובנה פריץ.
שכטר משה, ברכה ושתי בנות.
שכטר אהרון־מאיר ובת פרידה עם שני בנים.
שכטר יהודה־צבי, אשתו, בן ובת.
שפיגל אליקים וברוניה, בנם אנשל משה, אשתו ובת.
שטרנברג הירש־לייזר, אשתו ומשפחתם.
שר (אלמנת הרש־וולף) ומשפחתה.
שטארק משה, בנותיו ומשפחתם.
שואגר ומשפחתו.
שפייאר זלמן־יעקב, אשתו ומשפחתו.
שווארץ הנציה ושרה, בעלה ובת.
שטרודלר ישראל, אשתו ובנם.
שנקלבך פנחס, אשתו ובנם לוי.

השמטות ותיקונים

עמוד	שורה	נדפס בטעות	צריך להיות
6	16	דעם	דער
19	4	זכארזיר	זבארזיר
33	תמונה	די מאנאסטריציער	די מאנאסטרישציער
46	32	פאלוק	פאליק
49	28	אחרי	אחר
52	12	אבני	ואבני
52	27	1944	1943
52	29	גולדברג	גולדנברג
57	16	בערב לברזובקה וכו:	(שורה מיותרת)
57	17	נתנה	נתנו
58	38	צעירים,	צעירים.
58	38	בחודש נובמבר.	בחודש נובמבר,
60	5	1944-43	1943-42
60	19	1943	1943.
74	4	האט אלט זיך געצווגען איין פייער	דעם פלאמיקן זון־וואלט, וואס ווונדער באווייזט
96	5	קאראפועץ	קאראפיעץ
97	16	הורזיע	הורזיען
98	5	לאס,	גאס,
100	33		איז
102	7	בוימער	בוימר.
110	4	האט)	האט
110	6	אונסז	אונדז
110	22	בארט	דארט
116	57	ברוך אסתר	ברדך אסתר
128	6	United-states	United-States
129	9	in	In
129	20	fassover	Passover
129	27	Jewstowns, Teuste	Jews, to towns, Tluste
130	23	fersonal	personal

Such was the end of the Jewish community in Monasterzyska, after hundreds of years of their historical existence there.

After the end of the war only a very limited number of the Jewish population remained — from numbered 2500 souls.

Most of them came to Israel, and a small part emigrated to the United-states and Canada.

The Association of the "Irgun Iotzei Monasterzyska" in Israel, has planted trees in the "Forest on the Holy Victims" on the way to Jerusalem.

We would like to commemorate the veterans of our Association in Israel: Moshe Aspis, Shlomo Fink and Mordechai Drimer — May they always be remembered.

Finaly we would like to express our sincere thanks to all those who offereed of their time in helping to publish this book. Especialy to our friends in U.S.A. and Canada, and also to the committee members of our Association in Israel.

M. S.

railway trucks like pigs, and sent them to the Belzec extermination camp.
Only a few of them succeded to jump out while the train was in motion, and they came back to Monasterzyska.
A young girl, the daughter of Bezalel and sister of Mordechai Drimer, died a heroic death. She cursed the murderers while she was at the railway station. "You will pay for your terrible crimes, and will damned for ever" ! Than she was shot down by a nazi soldier.
in the last moment of her life she sang "Hatikwa".
After a short time came the "Action" in 17.10.1942.
Everybody was ordered to move to the neighbouring town, Buczacz. The first to arrive at Buczacz were taken by Ukrainien police, to the camp "Borki" near Tarnopol.
Hundreds of them were hanged in this camp.
In 27.11.1942 the second "Action" began. The Jews were concentrated near the "Fedor" in Buczacz. There they were ordered to dig a big grave.
A mass-grave and all of them were shot dead near the hole into which they fell. Two thousand people were killed on this day.
The third "Action" began on the 2.2.1943, and a week before fassover, The nazis began a new "Operation".
It was so sudden, only a few could escape and save themselves. People were shot in every place. This picture was terrible. Many of them were injured, but not dead. After this "Action" a small number still remained alive. But after some weeks a new "Action" came.
It was in 26.5.1943. The Germans decided to proclaim the town Buczacz "Judenrein" and they sent the rest of the Jews towns, Teuste and Kopyczynce. After arriving there, they were shot.
Many Jews of Monasterzyska lost their lives on that day.
In winter 1943/4 the Germans began to retreat from Russia. But the nazis murdering-machineri worked in full strength. One Day in the 24th of June 1943, the Russians appeared suddenly. The rest of the Jews have concentrated themselves in Buczacz. Maybe two hundred of them.
But until they grasped what was happening to them, the Germans turned back to Buczacz, concentrated the rest of these Jews, and killed them at the new cemetery in Monasterzyska.
On their last way they were robbed by the peasants of Hrehorow.

REMEMBER

The town Monasterzyska is in the western corner of Eastern Galicia in the neighbourhood of the towns Buczacz, Podhajce and others of the district — Tarnopol. The region was called also — Podolia.

A regular Jewish community in Monasterzyska is noted already in 1552 under the rule of the king of Poland, Sigmund August.

Toward the end of the 17th century, 1667—1669 the Jews of Monasterzyska suffered from the invasion of the Turks and Tatars, and only the Polish king, Jan Sobieski repulsed them.

In this period came the false mesiahs Shabtai-Zvi (1626—1676).

Also the Frankish movement in the years 1750—1760 has divided some of the Monastrishcher, and a few of them took on Christiannity.

Upon the first division of Poland in 1772, all Galicia passed over to the Austro-Hungarian monarchy. And with the outbreak of World War I, in 1914, the region was occupied by the Russian army, and at the end of the war in 1918, Galicia passed over into the New Polish State. World War II broke out in 1939, with the invasion of the German-Hitlerite army into Poland.

At this time the Russians occupied Polish border areas according to the Molotov-Ribentrop agreement.

Up to June 1941 the Russians left all the area, and the Germans continued to advans eastwards withhin Russian-Ukraina.

At the begining of their rule the nazis began to persecute the Jews, to take away their fundamental rights of fersonal freedom.

The Jews were concentrated in labour camps, in effect dead-camps, where they did hard labour with a shortage of food, and for the slightest offence, the "Offenders" were shot dead.

This was the beginning of the first days of the Nazis.

Before the first great "Action" in Monasterzyska began, the gestapo helped by the Ukrainien police, surrounded the town, took about 850 men, women with children out of their houses and took them to the

to man, in cheer on in sadness, he uses to delight himself by memories from the old home. Most of us do remember with sacred feeling the tradition of his father's and mother's home, the celebration of Shabat and holidays in a certain manner at the table surrounded by the whole family, the Rabbis cheder, the old synagogue or the games on the playgrounds with the comrades.

We tried to collect all these memories for surviving "Monastrischer" and for Eternity as well.

The coming generations can learn from these pages — the most tragic and the most miserable period in Jewish history, inflicted to them by a quasi "Cultured Nation like the Germans".

We are aware of the fact, that for some Monastrischer who are not used to Hebrew or Jiddish languages, this book may be a sealed one.

Turning to the parents of those, we want to recite an old Jewish principle "Lecture and lecture again, for the sake of your children".

The right meaning is: You should read and translate this book to your children and grandchildren, so they may become acquainted with "The Source of Their Origin".

In spite of the fact, that our parent and grandparents had a hard life and a permanent fight for existence to make a living six days of the week, nevertheless they carried a great spirit and a bright tradition. Generations to generations possessed as an inheritance the proverb: "Thora, work and good deeds".

These rules and traditions are based on the golden chain of continuance which created Jews as a People.

Because : Eternity of Israel can never be denied.

The Book Committee

PREFACE

With a feeling of bereavement and orphanhood we bring this Memorial Book to our "Landsleit" the "Monastrischer" wherever they live now.

We regard these pages as a tombstone to witness and memorize chapters from the daily life and cultural activity of our beloved ones, who were massacred by the hitler-nazi hordes, during the second World War.

We know, that this is not a literary creation, but we feel as survivors of Hitlers hell, that it is our holy duty to express our pain and sadness in addition to the great lamentation of the Jewish people, who lost six million during the darkest days in the holocaust.

The collection of the various chapters written by our plain "Shtetale-people" most of whom are not blessed with the ability to write, was a difficult and a longlasting task.

Nevertheless, we the book committee members see in publishing this "Memory Book" a fulfillment of the victims comandment, as a way to pay tribute and honour to their suffering.

When our dearest ones, were led to extermination like sheep ready for slaughter, they cried out besides "Shma-Israel" survivors! never stop telling the coming generations about our tragic and dreadful fate.

"Never forget, never forgive, and never let it happen again!"

In this book written with blood and tears, we try to fulfil their holy will, as a holy command.

Someone may ask what can historical or memorial chapters about a small town like Monasterzyska contribute to the great quantity of material already gathered by scientific-research institutes?

What can it add to the hundreds of other memorial books about great Jewish community-centers in Galicia?

While wandering and settling in the wide world, whatever happens

MONASTERZYSKA

A MEMORIAL BOOK

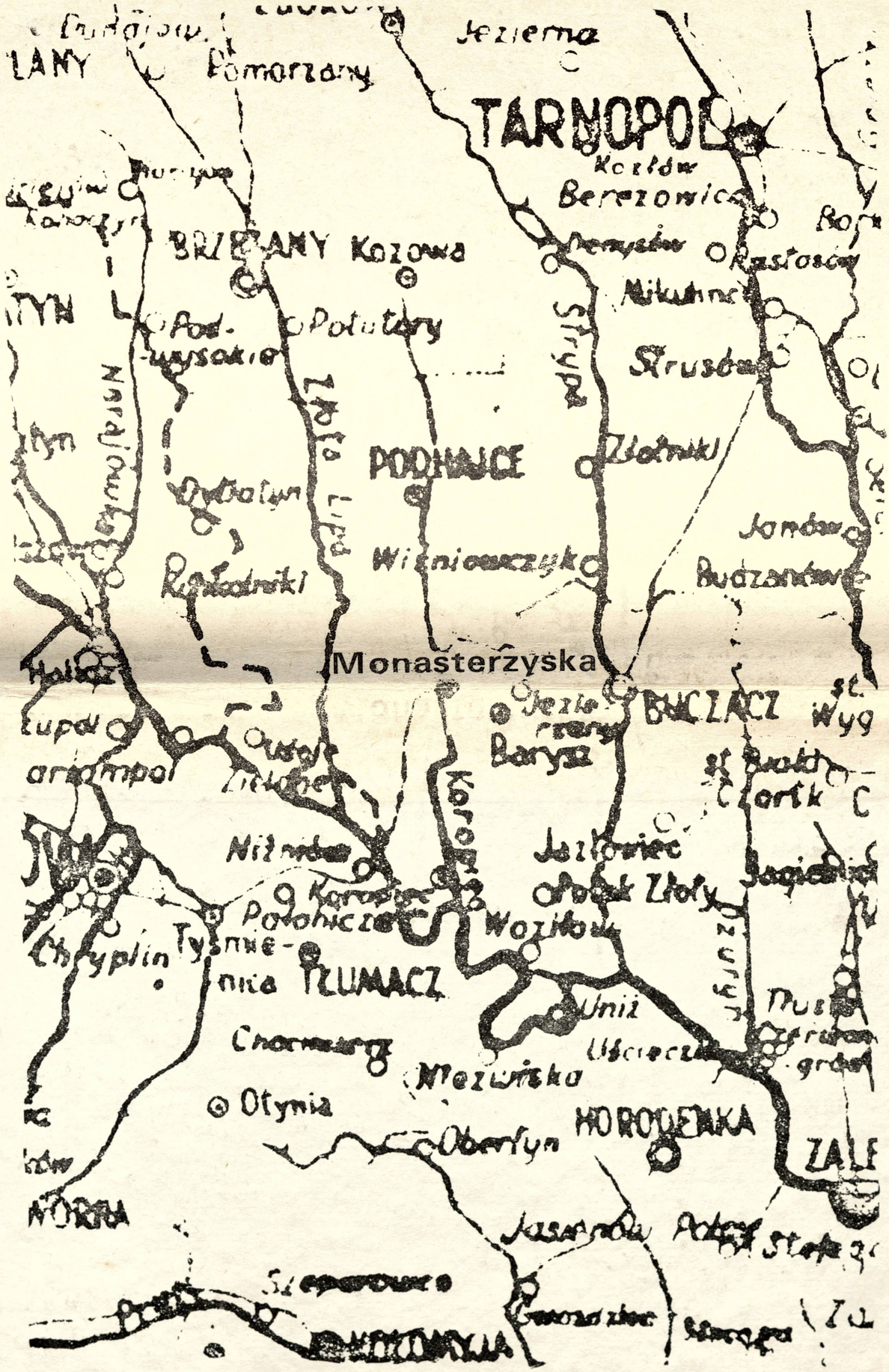
Edited by M. SEGAL

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

©

PUBLISHED BY
MONASTERZYSKA ASSOCIATION IN ISRAEL
PRINTED IN ISRAEL, 1974
BY ROYAL PRESS LTD. RAMAT HASHARON

MONASTERZYSKA BOOK

TARNOPOL
Jezierna
Pomorzany
BRZEŻANY
Kozowa
Podhajce
Monasterzyska
BUCZACZ
Trembowla

MONASTERZYSKA